

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.

AND

G. THIBAUT PH. DR.

No. 48.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उज्ज्वलकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीकाशीप्रधानपाठालयाधीतविद्येन श्रीमन्मित्रिनामखला
प्रणीतो लब्धवैदुष्यप्रतिष्ठेन वेदविद्यालयस्य प्रधाना-
ध्यापकेन च पाठकोपाह्वययुगलकिशोरशर्मा-
णा संविशोध्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRĀTISĀKHYA
OF THE RIGVEDA,

WITH THE COMMENTARY OF UVĀTṬA.

EDITED AND ANNOTATED BY PAṆḌIT YUGALAKISORA VYĀSA,
LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Fasciculus I.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY

MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1894.

NIHAR CH. CHAKRAVARTI, B. A.
KAYETJUL, DARGA.

THE ... SOCIETY

UTICA 0016

Acc 13 1685

Date 10-12-55

सूचीपत्र ।

		रु. भा. पा.
भक्तिसंग्रहटीकासहित	...	२ ० ०
काव्यकावलीमुक्तावलीदिनकरीटिप्पणीसहित	...	४ ० ०
वीरकवितपं०सुधाकरकृत टिप्पणीसहित	...	१ ० ०
आत्मकतत्त्वज्योतिष	...	० १२ ०
संस्कृतचन्द्रिका	...	० ८ ०
दत्तकमीमांसा	...	० ८ ०
वैदिकीमुदीटिप्पणीसहित	...	० ६ ०
" भाषाटीकासहित	...	४ ० ०
पराशरस्मृति (पराशरसंहिता)	...	० ६ ०
मनुस्मृत्यतत्त्वकौमुदीमूल	...	० ४ ०
वैदिकनीयगिद्यासभाष्य	...	० २ ०
आत्मरूपावली	...	० २ ०
वैदिकसिद्धान्तज्योतिष	...	० १ ६
मकसंग्रह	...	० १ ६
ग्रन्थरूपावली	...	० १ ६
वैदिकसंग्रह (प्रायुपसर्गाद्यसंग्रहः)	...	० १ ०
वैदिकपाठ	...	० २ ०
संस्कृतचन्द्रिका	...	० १ ०
परिभाषापाठ	...	० ० ६
प्रथमपरीक्षा	...	० २ ०
वैदिकप्रकाश	...	२ ८ ०
वैदिकलीकठाभर्षसटीक	...	५ ० ०
वैदिकलीवादमुलजीरद	...	२ ० ०
संस्कृतनीचिभाष्यकौमुदीकीटीका	...	४ ० ०
वैदिकदत्तमूल (कामनी)	...	१ ८ ०

शृंगारतीक्ष्णसटीक	...	...	०	२	०
न्यायतत्त्वप्रबोधनी	...	...	०	२	०
चानक्यनीतीमुल	...	...	०	१	०
कारिकावलीमुल	...	...	०	२	०
लघुसंग्रह	...	...	०	३	०
गंगासहस्रनाम	...	...	०	२	०
सत्यनारायणमुल	...	...	०	१	६
महीमनमुल	...	...	०	१	०
अमरकोशमुल सांचीपत्रा	...	...	०	८	०
पंचक्रोशो यात्रा	...	...	०	१	०
रत्नाशुकसखाद्भाषाटीका	...	...	०	२	०
ज्ञानमयुख	...	...	१	८	०
प्रायश्चित्तमयुख	...	...	१	०	०
व्यवहारमयुख	...	...	०	१२	०
हीतादिमयुख	...	...	०	८	०
सुश्रुतमुल	...	...	३	०	०
धीगलकन्दसूत्रसटीक	...	...	१	८	०
भट्टीकाव्यपाचसर्ग	...	...	०	६	०
वीथुसहस्रनाममूल	...	...	०	१	०
प्रबोधचन्द्रोदयनाटकसंस्कृतटीकाभाषाटीकासहीत	...	...	०	१२	०
शुक्लयजुः वेदसंहिताकाभाषाभाष्यखंड २ ३ ४ प्रत्येकखंड १	...	...	०	०	०
कृष्णभट्टीव्युत्पत्तीवादकीटीका	...	...	०	८	०
व्याकरणकौमुदीभागदुसरा	...	...	१	०	०
संस्कृतारम्भः	...	...	०	२	०
संस्कृतोपक्रमः	...	...	०	४	०

इनसे अधिकवज्रतसीसंस्कृतहिन्दीअंग्रेजीआदिपुस्तकेंह-
मारेयहांमिलतीहैंजिनकोअपेक्षितहोहमारेपासलिखे।

ब्रजभूषनदास और कम्पनी

बनारस।

ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

उद्धृतकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीशौनकाय नमः ॥

ॐम् ॥ सूत्रभाष्यकृतः सर्वान्प्रणम्य शिरसा शुचिः ।
शौनकं च विशेषेण येनेदं पार्षदं कृतम् । १ । तथा
वृत्तिकृतः सर्वास्तान्सूत्रयश्चसस्तथा ॥ तेषां प्रसादादे-
तेषां स्वशक्त्या वृत्तिमारभे । २ । लेख्यदोषनिवृत्त्यर्थं
विस्तारार्थं क्वचित्क्वचित् । बहूदाहरणार्थं च यो प्रते
च मया पुनः । ३ । तस्याः समापने शक्तिं तएव प्रदि-
शन्तु मे । लब्ध्वा काममहं तेभ्यः प्रमेयं पारभीप्सितम् ।
४ । चम्पायां न्यवसत्पूर्ववत्सानां कुलमृद्धिमत् । यस्मिन्-
द्विजवरा जाता बह्वृचाः पारमोत्तमाः । ५ । देवमि-
त्र इति ख्यातस्तस्मिन्नातो महामतिः । स वै पारि-
षदे येषः सुतस्तस्य महात्मनः । ६ । नान्ना तु विष्णु-
मित्रः स कुमार इति शब्दयते । तेनेयं योजिता वृत्तिः
सङ्क्षिप्ता पार्षदे स्फुटा । ७ । परिगृह्णन्तु विप्रेन्द्राः सु-
प्रसन्ना इमां मम । अज्ञानाद्यदयुक्तं स्यात्तद्वृज्जित्य गृ-
ह्यताम् । ८ । शास्त्रावतारसंबन्धविषयं च प्रयोज-
नम् । ज्ञात्वा ग्राह्यं भवेच्छास्त्रमिति शिष्टानुशासन-

च्यते, लक्षणपूर्वकं ह्यर्थपरिज्ञानं, तथाचोक्तं (१) “स्वरो व-
म् । ६ । तस्मादादौ तावच्छास्त्रावतार उच्यते । शौन-
को गृहपतिर्वै नैमिषीयैस्तु दौक्षितैः । दीक्षासु चोद्दि-
तः प्राह सत्रे तु द्वौदशाहिके इतिशास्त्रावतारं स्म-
रन्ति । अथ सम्बन्ध उच्यते । इह हि द्विजानां वेदाभ्या-
सः सकलपुरुषार्थसिद्धेः कारणमिति वैदिकसिद्धान्तः,

व पुरुषार्थश्चतुर्विधः । धर्मार्थकाममोक्षादिति तद-
प्युक्तमृग्विधाने यथा पवसाननाभावेदिष्टहृद्यपुरुषमू-
क्तादिषु, वेदाभ्यासो हि पञ्चधाविहितः । अध्ययनं
विचारोऽभ्यसनं जपोऽध्यापनमिति, तथाच स्मर्यते वेद-
स्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शि-
ष्यभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधेति, तदपि वक्ष्यति
एकः श्रोता दक्षिणतो निर्षादेदित्यादिना अध्ययनं
अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं । इत्यभ्यसनं, प्रयोगार्थं
तु मध्यमामिति जपादि, अध्यापनं पारायणं वर्तयेद्व-
ह्मचारीत्येनादिना तस्मादधीतवेदस्य हि सति साम-
र्थ्ये संपूर्णफलेच्छया विचारस्यावसरः प्राप्तः । स
च विचारो द्विविधः । अर्थतो लक्षणतश्चेति तथाचोक्तं
स्थायुरयं भारहृरः किलाभूदित्यादिना । तथा च ल-
क्षणं योऽनवेत्यृक्षु न कर्मफलभागमवेत् । लक्षणज्ञो हि
मन्त्राणां सकलं भद्रमश्नुते इति, तस्मात्तावत्पूर्वं लक्षणमु-

(१) इदं पदमसरशः शिष्यायामस्ति । अग्रे तत्प्रयोगार्थं एव चेति पा

शीर्क्षरं मात्रा, दैवं योगार्घ्यं च । मन्त्रं जिज्ञासमा-
नेन वेदितव्यं पदे पदे इति” । सर्वशाम्वादी नमस्कारं
करोत्याचार्यः यथा स्वयंभुवे ब्रह्मणे विश्वगोप्त्रे च यथा
च सर्वात्मानं विश्वसृजं स्वयंभुवं यथा च पितृदेवर्षि-
साध्येभ्य इति, अतः अत्रापि शौनकाचार्यो भगवान् शा-
स्वादी नमस्कारं चकार अविघ्नार्थं च । परावरे इ-
ति च ॥

परावरे ब्रह्मणि यं सदाहुर्वेदात्मानं वे-
दनिधिं सुनीन्द्राः । तं पद्मगर्भपर-
मन्वादिदेवं प्रणम्य चर्चा लक्षणमा-

ह शौनकः ॥ १ ॥

परं च अवरं च परावरं ब्रह्म, परं च अवरं च प-
रावरं ब्रह्म, परं नाम मनसा ध्यानगम्यं सदसदात्मकं वे-
दान्तेषु यदुच्यते यदेतद्बृहदयं मनश्चेत्यादि, तथाच । म-
हापुरुष इति यमवोचामेत्यादि, ततो ज्योतिरजतं प्राह
यद्योगात्समुपाश्रुत इति, “स ब्रह्म तमत्ययो नि सदसदो-
भुवं महश्चेत्स्याणु विश्वे सन्ति ज्योतिरुत्तममिति च” ।
अवरं तु पुनःकरणम् । यदुपांशुध्वनिनादो यदधि मं
ह्रमध्यमोत्तमस्थानेषु जपादिकर्मसु यत्प्रयुज्यते शब्दा-

ख्यमग्निमीलइत्यादि । तदुक्तम् “वे ब्रह्मणी वेदितव्ये
 शब्दब्रह्मपरं चयत् । शब्दब्रह्मणि निश्चातः परंब्रह्म-
 णि गच्छतीति” । शब्दब्रह्मज्ञानपूर्वकं परब्रह्मज्ञानम् ।
 तस्मिन्परावरे ब्रह्मणि यं वेद ब्रह्माख्यं सदा सर्वदा
 आर्ज्वदंति स्तुत्यादिभिः स्तुवन्ति विचारयन्ति । मीमां-
 सन्ते एतर्ह्येव बहुबद्ध्यचामहदुक्ते मीमांसन्तइतियथा ।
 कश्चाहमुनीन्द्राः मुनिप्रधाना ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः ।
 कैर्नामभिरित्युच्यते, वेदात्मा वेदनिधिः पद्मगर्भः पर-
 मं आदिदेवइत्येवमादिभिः । वेदानां आत्मा वेदात्मा
 वेदाइति विद्यते ज्ञायते लभ्यते वा एभिर्धर्मादिपुरु-
 षार्थाइति वेदाः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं, तत्र ह्य-
 व्यभिचारेण तत्स्वरवर्णमात्रापूर्वकः पाठः सर्वकालं
 सर्वदेशेषु । प्रतिचरणमविभागेनैकैको मन्त्रराशिर्वे-
 दइत्युच्यते, आत्मा “अतसातत्यगमने” सततं सर्वदा
 सर्वदेशे सर्वकाले च भीक्षुत्वेन सृष्टृत्वेन च अतति
 गच्छतीत्यात्मा, तं वेदात्मानं, वेदनिधिं वेदानां निधिः
 वेदनिधिः वेदानां स्थानमित्यर्थः, जनयति पोषयति
 च । तथात्र व्यासः । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यश्च
 विनिर्गताः । तत्रैव च लयं यान्ति प्रलये समुपस्थिते-
 इति, तं वेदनिधिं पद्मगर्भं पद्मगर्भः पद्मगर्भः पद्मग-
 र्भादुत्पन्नः । तथाच “विष्णोर्जले शयानस्य नाभेः पद्मं
 समुत्थितम् । तस्मिन्ब्रह्मा समुत्पन्नस्तेन दृष्टं चराचर-

मिति" तं पद्मगर्भं, परमं स एव देवानां परमं अन्ये
 देवा अवमादृत्यर्थः । तं परमं तु शब्दो विशेषणार्थः ।
 आदिदेवमिति स एव हि आदौ उत्पन्नः । पञ्चादन्ये
 देवा इति देवो दानाहा दीपनाहा द्योतनाहा द्युस्थानो
 भवतीति वा, तमेवं गुणविशिष्टं ब्रह्माख्यं प्रणम्य प्रणा-
 भान् कृत्वा प्रकर्षेण नमनं प्रणमनम् नमस्कारं कृत्वेत्य-
 र्थः, ततः किं कृतवानित्युच्यते ऋचां लक्षणमाह शौन-
 कइति परिमिताक्षरपादाईर्चविहिता मन्त्राः । तथा-
 चोक्तं । यः कश्चित्पदवान्मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसंपदा, स्वरयु-
 क्तोऽवसानेन तामृचं प्रतिजानतइति, लक्षणम् च स्वर-
 वर्णाक्षरमात्राइति आह ब्रवीति वदति उच्चारयतीत्य-
 र्थः । शौनकाचार्यो भगवान् शुनकस्याप्रत्यं शौनकः ।
 नामग्रहणम् स्मरणार्थम् । "यावदस्मिंस्लोके पुरुषः पुण्ये-
 न कर्मणा श्रूयते तावदयं स्वर्गं लोके वसतीति श्रुतिः"
 तथाचोक्तं, दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्म-
णाम् । यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुषउच्यते इतिय-
 था महिदासे ऐतरेयब्राह्मेति यथा च मनुराह प्रजा-
 पतिः । ऋचां लक्षणमाहेतीयमाचार्यस्य प्रतिज्ञा, अत-
 ऊर्ध्वं यदुच्यते तत्सर्वं ऋचां लक्षणम् वेदितव्यं संहिता
 पदप्रकृतिरित्येवमादि तत्सर्वं ऋचां लक्षणम्, वेदितव्यं
 यथा अग्न्याधेयप्रभृतीत्याह वैतानिकानि यथाच गृ-
 ह्याणि वक्ष्यामइति प्रतिज्ञा करोति तथा सर्वं च वेदि-

तथ्यं, एवं शास्त्रादौ नमस्कारं प्रतिज्ञां च कृत्वा शास्त्र-
प्रयोजनमाह । माण्डूकेयः संहितामित्यादे तथाच “स-
र्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत्प्र-
योजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यतामिति” माण्डूकेयश्चा-
चार्यो भगवान् संहितायां द्यावापृथिव्योः संहितां वा-
युमाह ब्रवीति, “अथातः संहिताया उपनिषत्पृथिवी पू-
र्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहितेति माण्डूकेयइति” त-
थाऽऽकाशं वायुमाण्डूक्येव तथा तयोरेव द्यावापृथि-
व्योऽकाशं च संहिता अस्योपासनस्य माण्डूक्यो नामा-
चार्यइच्छति चण्डिकाहायं च समानतामनिले चास्वरे
च मत्वा ऽऽगस्त्यो विपरिहारं तदेवाह समानतां स-
माने तुल्ये एते संहिते अनिले चास्वरे च एवं मत्वा आग-
स्त्यः अगस्त्यपुत्रः विपरिहारं दत्तवान् तदेव नान्यइति-
विविधः परिहारो विपरिहारः । अविपरिहारं मत्वा
अपरित्यक्तो वायुगकाशे तत्वे अध्यात्मक्लृप्तौ शूरीर-
सुतश्च वाङ्मनसयोर्विवदन्त्या, ऽऽत्पूर्वे अध्यात्मक्लृप्तौ शूर-
वीरः अध्यात्मविषये क्लृप्तिः कल्पना प्राणः संहिता शूर-
वीरीनामाचार्यस्तस्य सुतश्च विवदन्ति विवादं कुरुतः ।
वाङ्मनसयोरानुपूर्व्ये क्रमे । कथं अध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं
मनउत्तररूपं प्राणः संहितेत्येकः अपरस्तद्विपरीतमा-
ह । मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति एवमथातः संहि-
ताया उपनिषदित्यस्यार्थः सूचितः । तस्य प्रयोजनं कि-

ल वक्ष्यति, पूर्वमक्षरं पूर्वरूपसुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः
 पूर्वोत्तररूपे अन्तरेण सा संहितेति, तत्र पृथिव्यां
 दृष्टिर्दृष्टः फलं तत्फलप्राप्तिः स्यादिति, वक्ष्यति च स य
 एवमेतां संहितां यो वेदेति, अथेदानीं संहितापदक-
 मस्वरूपमाह “सन्धेर्विवर्तनं निर्भुजं वदन्ति शौदाक्षरो-
 च्चारणं च प्रट्खं उभयमन्तरेणोभयं व्याप्तमन्ते परे अ-
 न्ननाकोभयाख्याः । निर्भुजसंहिताध्ययनमुच्यते। स-
 न्धेर्विवर्तनं द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वा सन्धिर्मध्यमवका-
 शोन्तरमित्यनर्थान्तरं, तस्यसन्धेर्विवर्तनं । अविच्छेदा-
 ध्ययनं तन्निर्भुजं वदन्ति आचार्याः पाठकाः । द्विविधा-
 संहिता, अक्षरसंहिता, पदसंहिता च, अक्षरग्रह-
 णसुपलक्षणं वर्णयन्ति सन्धिविष्टया तु निर्भुजं वदन्ती
 ति केचित्पठन्ति अर्थस्तु स एव। शौदाक्षरोच्चारणं अ-
 शुद्धे द्वे अक्षरे पदे वा सन्धिमकुर्वता उच्चारणं अ-
 भिव्याहरणं तत्प्रट्खं, प्रट्खं पदाध्ययनमुच्यते उभयं
 व्याप्तं संहिता च पदं च केनेत्याह, उभयमन्तरेण क्र-
 माध्ययनेन उभयव्याप्तं स्थितं वेदितव्यं यद्वि सन्धिं
 विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपं, अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभि-
 व्याहरति तत्प्रट्खस्य रूपमग्रउभयमन्तरेणोभय
 व्याप्तं भवतीति उभयमन्तरेणोभयं व्याप्तमग्रेति केचि-
 त्पठति स एवार्थः । अग्रे प्रथममेव क्रमात् अनेन व्या-
 प्तं भवतीति वेदितव्यं, तथा परे कामा अत्र नाकोभया-

ख्याः । पराः कामा ये उक्ताः अन्नकामः नाककामः स्व-
 र्गकाम इत्यर्थः । उभयकाम अन्नकामः स्वर्गकामश्च तथा-
 चोक्तं, अन्नाय कामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रहृष्टमु-
 भयकाम उभयमन्तरेणैति, एतत्सर्वं विज्ञेयमिति वाक्य-
 शेषः । प्राणः षकारे बलं णकारे यच्च, तच्च वि-
 विज्ञेयं प्राणस्य षकारः सञ्ज्ञाः । षकारः प्राणश्चात्मे-
 ति श्रुतेः । सबलां सप्राणां संहितां वेदायुष्यमिति वि-
 द्यात् । बलं णकारः । णकारेण बलवती संहिता, वा-
 योर्हि प्राणस्य बलवत्त्वं कार्यं, स्पृष्टं करणं षकारः प्राण-
 आत्मा, तथाचोक्तं, ये जग्माणः सप्राण इति, तथा णका-
 राख्येन बलेन बलवती णकारश्च स्पर्शः स्पृष्टं करण-
 कर्तव्यमित्यर्थः । तथाचोक्तं “त्यस्यै वा एतस्यै संहितां
 वेदायुष्यमिति विद्यादिति” तथाच “ते यदुद्वयमनुसंहि-
 तमृचो धीमहे, यच्च माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रूम इति”
 माण्डूकेयीयमिति कथमित्युच्यते, अथ वै वयं ब्रूमो नि-
 जवक्ताः स्म इति ह स्माह, ह्रस्वो माण्डूकेयः पूर्वमेवाक्षरं
 पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपेण
 न्तरेण येन सन्धिं विवर्तयति, येन स्वरान्तरं विज्ञा-
 नाति येन मात्रामात्रां विभजते सा संहितेति, स यएव-
 मेतां संहितां वेदसन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्र-
 ह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन न सर्वमायुरेतीति प्रशंसा
 वाक्प्राणयोश्च होमः परस्परं, तच्च विज्ञेयं, वाचि

प्राणो हूयते प्राणे च वाग्धूयते । तथाचोक्तं “तद्युचैत-
 दधीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक्क-
 रा प्राणं रेडि, अथ बच तूष्णीं वा भवति स्तुपिति वा
 प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं रेडि । तथाच
 किमर्थी वयमध्येष्यामहे, किमर्थी वयं यक्ष्यामहे, वाचि
 हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं योऽह्येव प्रभवः स एवा-
 प्ययइति, एवं च संहितोपनिषदि योऽर्थः स एवाचार्येण
 प्रदर्शितइति विज्ञापनार्थं, तस्य किल तत्प्रयोजनं वेदे
 योऽर्थोऽभिहितः स एव शास्त्रे प्रतिबद्धइतिज्ञापना-
 र्थं च, यथा अथाप्युचउदाहरन्ति यथा चाग्न्याधेयप्रभृ-
 तीन्याह वैतानिकानौति यथा “शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्या-
 दयोक्तं लोकवेदयोरिति” कथमितिचेत् यदुच्यते वै-
 दिककर्मानुष्ठानप्रत्युपनिषद्येयसार्थफलावाप्तिरेष वैदि-
 कः सिद्धान्तः । तत्र विध्यर्थवादाः श्रूयन्ते निन्दाप्रशं-
 सापूट्याख्यातासाराभीक्षणसंप्रश्नसंशयाइति तदुक्तं “वि-
 धिनिन्दा प्रशंसा च पूटमाख्यातमित्यपि । असाराभी-
 क्षणसंप्रश्ना ब्राह्मणे संशयश्च यइति” यस्मात्केवलैर्वेदवा-
 क्यैर्न शक्यतेऽनुष्ठानं विक्षिप्तत्वाद्देववाक्यानां गूढार्थत्वा-
 द्वा, अतः कविभिराचार्यैर्वेदार्थकुशलैर्वेदार्थेभ्यो निष्कृ-
 प्य कर्मार्थं सुबोधानि दूमानि विद्यास्थानानि प्र-
 वर्तितानि, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तञ् ब्रह्मो ज्यो-
 तिषं धर्मशास्त्रम् पुराणं न्यायविस्तरो मीमांसादीनि,

कानि पुनः प्रयोजनानि विद्यास्थानानामनुप्रवर्तते
 अत आह, शिक्षास्वरवर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रम्। क-
 ल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्।
 व्याकरणं च शब्दार्थव्युत्पत्तिकरं शास्त्रम्। निरुक्तम् पद-
 विभागमन्वार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रम्। छन्दो गा-
 यत्र्यादीनां छन्दसां ज्ञानशास्त्रम्। ज्योतिषं कालपरि-
 ज्ञापनार्थं शास्त्रम्, धर्मशास्त्रमाचाराद्युपदेशकं शा-
 स्त्रम्। पुराणं स्थित्युत्पत्तिप्रलयादिस्तूचकं शास्त्रम्। न्या-
 यविस्तारः प्रमाणैरर्थपरीक्षणं करोति शास्त्रम्, मीमांसा
 वेदवाक्यार्थविचारणाय शास्त्रम्। इत्येवमादीनि प्रयोज-
 नानि विद्यास्थानानां। अतश्चाचार्यो भगवान्शौनको
 वेदार्थवित् सुहृद्भूत्वा ब्राह्मणेभ्योऽर्थवादानुत्सृज्य वि-
 धिं समाहृत्य पुरुषहितार्थं ऋग्वेदस्य शिक्षाशास्त्रम् कृ-
 तवान् इतिप्रदर्शनार्थं वर्णयन्ति। अन्यथा वेदार्थो न श-
 क्यवे ज्ञातुं, तथाचोक्तम् “न प्रत्यक्षमनुषेरस्ति मन्त्र इति”
 यथाच “योगेन दाक्षिण्येन दमेन बुध्या बाहुश्रुत्येन त-
 पसा नियुज्यत” इति प्रसङ्गाद्बहुलपितमिदानीं प्रकृ-
 तमुच्यते, गुरुत्वं लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतानि च। लो-
 पागमविकाराश्च प्रकृतिविक्रमः क्रमः, स्वरितोदात्तनीच-
 त्वंश्चासौ नादस्तथोभये। वर्णानां गुरुत्वं चाधिक्यं हि यथा
 गुरुणि दीर्घाणीत्येवमादि, तथा साम्यं समत्वमित्यर्थः।
 ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं लोपश्च, आगमश्च विकारश्च, वर्णानां

क्षोपो यथा चित्कम्बनेन स्कम्भीयानिति, आगमः । अ-
 स्कतोषमिति, विकारः । सुषुमायातमिति, प्रकृतिः ।
 प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्यादिति यथा प्रो असौ, इन्द्राग्नी
 अपादियमिति, विक्रमः क्रान्तः प्राकृतोपधइति, याः
 फलिनीः । अगस्त्यः खनमानः क्रमश्च वेदितव्यः । यथा
 खरानुखारोपहितः इति, द्वित्ववर्णानां यथा आप्रद्व-
 परावतः । खरितत्वं उदात्तत्वं नीचत्वं अनुदात्तत्वमि-
 त्यर्थः । यथा उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्यादि, आसत्त्वं, नाद-
 त्वं, तथोभयत्वं, आमनादत्वं, आसो घोषाणामित्येवमा-
 दि, एतत्सर्वं तु विज्ञेयं छन्दोभाषामधीयता, एतत्सर्वं
 यदनुक्रांतं मांडूकेयः संहितामित्येवमादि, तत्सर्वं वि-
 ज्ञेयं विविधं वेदितव्यमित्यर्थः, केनेत्यत्राह छन्दोभा-
 षां योऽधीतेनेत्यर्थः । नान्यनद्विविधा हि भाषा लौ-
 किकी वैदिकी च, या वैदिकी सा छन्दोभाषेत्युच्यते,
 “यथाचोक्तं लोकवेदयोरिति” । विज्ञेयमितिसर्वचानुष-
 ज्यते पुस्तानुपरिष्ठाच्च । छन्दोज्ञानमाकारं । भूत-
 ज्ञानं छन्दसा व्याप्तिं स्वर्गान्तप्राप्तिं । छन्दसां ज्ञानं छ-
 न्दोज्ञानं यथा गायत्र्यादि । तथा छन्दसामाकारं श्वे-
 तादि । भूतज्ञानं छन्दसां यथा सर्वाणि भूतानि म-
 नोगतिश्चेत्यादि । तथा छन्दसां व्याप्तिं । यथा गुर्वक्ष-
 राणां गुरुवृत्तिसर्वमित्यादिस्वर्गप्राप्तिं चान्तप्राप्तिं च
 स्वर्गान्तत्वप्राप्तिः यथा “स्वर्गं जयत्येभिरधामृतत्वमि-

त्यादि" । तच्च विज्ञेयं यस्मात् तस्मात् । अस्य ज्ञानार्थं इदमुत्तरञ्च वक्ष्यते, शास्त्रम् अखिलं शैशरीये । अस्य कस्य मांडकेयः संहितामित्येवमादेरनुक्रांतस्य ज्ञानार्थं ज्ञानप्रयोजनायेत्यर्थः । इदं शास्त्रम् पार्षदाख्यं अखिलं संपूर्णं कृच्छ्रं उत्तरवक्ष्ये वक्ष्यामइत्यर्थः । शैशरीये पारायणपाठे इतिवाक्यशेषः । शैशरीयायां संहितायामित्यर्थः । शैशरीया संहिता तददृष्टत्वात् । तथा पुराणे उक्तं । मुद्गली गोखुलो वात्स्यः शागीराः शिशिरि"स्तथा । पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्तका इति । तथा च । ऋग्वेदे शैशरीयां संहितामिति, यथा ऋग्वेदे पारणान्नाये शाकल्ये शैशरीयकमिति च, पदक्रमविभागज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वस्वमात्राविशेषज्ञो गच्छेदार्थसंपदं । पदानां क्रमः पदक्रमः । अनुपलिपाद्या संहिता, पदसंहिता वर्णसंहिता च, वर्णानां क्रमोवर्णक्रमः । वर्णसंहिता विचक्षण इत्यर्थः । अथवाऽन्यथा योजना । पदानां क्रमस्य च पदाध्ययनस्य च विभागो विविधो भागो विभागः । एवं यो जानाति स च पदक्रमविभागज्ञः वर्णक्रमविचक्षण इति संहिताध्ययनविचक्षण इत्यर्थः । एवमध्ययनचितयं च प्रकृतं निर्भुजं प्रवृत्तं उभयमुत्तरं च तस्मादेवमुच्यते । स्वरमात्राविशेषज्ञः । स्वराद्य मात्राश्च स्वरमात्राः । स्वरा उदात्तादयः । मात्रा कृत्वादयः । एवं विशेषं योजनां

नाति सगच्छेद्ब्रजेत् । कगच्छेदित्युच्यते । आचार्यसंप-
दम् आचार्यत्वं कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा अधिकार्येव न भव-
ति । तथाचोक्तं याजनाश्रयापनाभ्यासकृन्द्सायातयाम
च । “स्थानुं वत्स्यति गर्त्ते वा पात्यते प्रमीयते वेत्यादि”
तथाचोक्तम् । “वटवः पण्डिता मूर्खा अन्योन्याध्यापकाश्च
ये । दोषं कुर्वन्ति ते मूढास्तस्माद्दृष्टं तु सेवयेदिति” । अ-
थवा गच्छत्याचार्यसंमदमिति पाठः । गच्छति ब्रजति प्रा-
प्नोति आचार्याणां संमदं सभास्थानम् सुमन्त्रादय आचा-
र्या यत्र तिष्ठन्ति तत्रेत्यर्थः एवं दृष्टप्रशंसा । यथा ऋद्धस्यो
यजुर्मयः साममय इति । यथा च स य एवमेतां संहितां
वेदेति । एवं शास्त्रप्रयोजनमुक्त्वा शास्त्रसंव्यवहारार्थं
वर्णक्रमार्थं चाक्षरसमान्नायमाह ॥

अकारकारिविउएओऐऔ ॥

अकारश्च ऋकारश्च अकार्कारौ । अऋइति अथ
इकारश्च उकारश्च एकारश्च ऐकारश्च औकारश्चन्ति ।
इउएओ इति एवमनेन क्रमेणाष्टौ वर्णा वेदितव्याः ॥

पदाद्यन्तयोर्न लृकारः स्वरेषु य ।

पदस्य आदौ अन्त्ये च लृवर्णः स्वरेषु न गृह्यते ।
पदमध्ये भवतीति वेदितव्यं । उत्तरत्रापि विचारयि-
ष्यामः ॥

आकारादीन्दीर्घरूपान्द्वितीयान्ह्रस्वेषु ॥

अकारादयो ह्रस्वा उक्ताः तेषु तेषु ह्रस्वेषु आकारादयो दीर्घरूपाः । तान्द्वितीयान्विजानीयात् । किमुक्तं भवति । अकारो ह्रस्वः तस्य आकारो दीर्घो द्वितीयः । तथा ऋकारो ह्रस्वस्तस्य ऋकारो दीर्घो द्वितीयः । तथा इकारो ह्रस्वः तस्य ईकारो दीर्घो द्वितीयः । तथा उकारो ह्रस्वः । तस्य ऊकारो दीर्घो द्वितीयः । अत्राऋऋइईउऊइत्येतत्सिद्धं भवति ॥

पञ्चस्वपि तानि सन्ति ॥ २ ॥

तानि कानि दीर्घाणीत्यर्थः । पञ्चस्वपि ह्रस्वेषु द्वितीया भवन्ति किंपुनश्चतुर्षु । अपि शब्दो लृकारस्य विकल्पार्थः । यदि दीर्घो वर्त्तते । वक्ष्यति ऋकारलृकाराविति । तथा ह्रस्वादेशे ह्रस्वदीर्घा सवर्णाविति ॥

कखौ गघौङः ॥

ककारश्च खकारश्च कखौ । तथा गकारश्च घकारश्च गघौ । ङकारश्च कखगघङः । एवं पञ्चभिर्वर्णैः प्रथमः पञ्चवर्गो वेदि तस्यः ॥

चछौ जझौ जः ॥

चकारश्च छकारश्च चछौ । जकारश्च झकारश्च ज-
झौ । ञकारश्च चछजझञः, एवं पञ्चभिर्वर्णैः द्वितीयः
पञ्चवर्गः ॥

टठौ डढौ णः ॥

टकारश्च ठकारश्च ठठौ । डकारश्च ढकारश्च डढौ
णकारश्च टठडढणः एवं पञ्चभिर्वर्णैः तृतीयः पञ्चव-
र्गः ॥

तथौ दधौ नः ॥

तकारश्च थकारश्च तथौ । टकारश्च धकारश्च
दधौ नकारश्च तथदधनः एवं पञ्चभिर्वर्णैः चतुर्थः प-
ञ्चवर्गः ॥

पफौ वभौ मः ॥

पकारश्च फकारश्च पफौ । बकारश्च भकारश्च बभौ
मकारश्च पफवभमः एवं पञ्चभिर्वर्णैः पञ्चवर्गः ॥

यरलवाः ॥

यकारश्च रेफश्च लकारश्च वकारश्च यरलवा
एते चत्वारो वेदितव्याः ॥

हशषसाः ॥

हकारश्च शकारश्च षकारश्च सकारश्च हशषसाः
एते चत्वारः अनेन क्रमेण वेदितव्याः ॥

अः षकः षपः अम् ॥

अइतिविसर्जनीयः । षकइतिजिठ्ठहामूलीयः, अइत्यु-
पधमानीयः, । अं इत्यनुस्वारः । एवमपरे चत्वारः अनेन
क्रमेण वेदितव्याः ॥

इतिवर्णराशिक्रमश्च ॥ ३॥

इत्येवमुक्तक्रमेण प्रकारेण वर्णराशिर्वेदितव्यः ।
अकाराद्यनुनासिकान्तः । वर्णानां राशिः सङ्घातः
समूहः वर्णकोशः वर्णसमाम्नायइत्यनर्थान्तरं । वर्णक्र-
मश्च अयमेव वेदितव्यः । उक्तप्रकारेण । वक्ष्यति ।
ऋकारादयो दशनामिनः स्वराइति । तथा परंष्वेका-
रमोजयोः, ओकारं युग्मयोरिति । अन्याः सप्त तेषां
सधोषाइति । तथा प्रथमपञ्चमौ च ङाऊष्मणां इत्य-
वमादिष्वयं क्रमो वेदितव्यः ॥

इति श्रीदेवमित्रसुतविष्णुमित्रकृते-

प्रातिशाख्ये वर्गद्वयवृत्तिः ॥

एवं वर्णसमाम्नायमुक्त्वा तत्र लघुनोपायेन सङ्ज्ञा-
परिभाषाभ्यां शास्त्रे संव्यवहारसिद्धिं मन्यमानः स-
ङ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धार्थमाह । अष्टौ समानाक्षरमित्या-
दि । इतिपरावरे ब्रह्मणीत्यारभ्य सकलदेशीयवै-
दिकैः प्रच्यमानस्य वर्गद्वयस्य व्याख्या । अथ भाष्य-

म् । नमो भगवते मङ्गलेश्वरधीमददिव्यलक्ष्मीनृसिंहा-
य । श्वीवेदपुरुषाय नमः ॥

अष्टौ समानाक्षराण्यादितः ॥ १ ॥

किमर्थमिदमारभ्यते । शिच्चाकृन्दोव्याकरणैः सा-
मान्येनोक्तलक्षणः तदेवमिहशाखायामिति शास्त्रप्र-
योजनं । प्रातिशाख्यप्रयोजनमनेन श्लोकेनोच्यते । शि-
च्चादिभिर्यत्सामान्येनोत्सर्गेणोक्तम् लक्षणम् । यथा
तावच्छिन्नायां “स्युर्मूर्द्धन्याकटुरषा.” । सामान्येन स-
र्वशाखासु रेफो मूर्द्धन्यइत्युक्तः । तथाऽन्यस्यां शिच्चा-
यां दन्तमूलीयउक्तः । एवं सर्वाः शिच्चा वर्णेषु स्थान-
करणानुप्रदानादिसर्वासु शाखासु विदधाति । न तु
नियमतः । कस्यां शाखायां रेफो मूर्द्धन्यः कस्यां द-
न्तमूलीयइति । अतएतदव्यवस्थापकमारभ्यते । दन्त-
मूलीयस्तु तकारवर्गः । सकाररेफलकाराश्च रेफवत्स्य-
मेके । एवमस्यां शाखायां दन्तमूलीयो वा वत्स्यो वा रे-
फइत्येतदवत्सारितम् । तथा सर्वैश्चकृन्दोविचित्यादिभिः
पिङ्गलयास्त्वसैतवप्रभृतिभिर्यत्सामान्येनोक्तम् लक्षण-
म् । तथा षट्सप्तत्यक्षरा चातिधृतिर्भवति । तथाच
तत्रैवोक्तं “। (१)पांदः” । “इयादिपूरणः” एवं सामान्यल-
क्षणे “सति सङ्घि शब्दो न माहृतमिति” चातिकृन्दसि अ-

(१) पिङ्गलाचार्यकृतकृन्दः सूत्रे स्तः ॥

Asiatic Society, Calcutta

Acc. No. B/6 P5 Date 16.4.1

टापशायां ऋचि सन्देहः किमियं अष्टाषष्ठाक्षरा अत्यष्टिः
 पादानामविकर्षेण । आहोस्वित्पादानां विकर्षेणाति-
 धृतिः । अस्मिन्सन्देहे इदम् विशेषलक्षणमारभ्यते ।
 “सखेचमहिर्गर्धश्च मध्यमो वर्गउच्यते” । इत्येवमस्यां
 शाखायां पादविकर्षेणातिधृतिरियं । तथा व्याकरणे य-
 त्सामान्येन । यथा “ऋचितनुद्यमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामि-
 ति” । अस्यार्थः । ऋग्विषये तु नुद्यमक्षुतङ् आख्याता-
 नि पिपृतगायतइत्येवमादीनि तङ्शब्देन गृह्यन्ते कुष-
 उरुष्याणेतानि व्यञ्जने परे दीर्घमापद्यन्ते, तु आतून
 इन्द्र, घभाघाये अग्निं । मक्षूमक्षूकराणाहि इत्यादितद्व्य-
 वस्थापयितुमिदमारभ्यते । न सर्वत्रैतानि पदानि अस्यां
 शाखायां दीर्घा भवन्ति, यथा, तु तत्तुप्रयः प्रत्नया, नु
 अधिवोचानुसुन्वते, घ आषत्वावात्मनाप्तः । ननु मक्षुश-
 ब्दस्य सामान्यलक्षणेनैव दीर्घभावउक्तः । नचाचापवा-
 दोऽस्ति तत्र ह्येवं पश्यते, “मक्ष्वित्युकारः स्रवते सर्वत्राऽ
 ष्यपदांतभाक्” अतो मक्षुशब्दस्य म्रम्यं प्रयोजनं नैषदीर्घः,
 सामान्यलक्षणानुवादेनैव विशेषलक्षणम् विधातुं शक्य-
 ते नान्यथा सोऽयं मक्षुशब्दस्यानुवादो द्रष्टव्यः । एवम-
 न्यत्रापि सामान्यविशेषलक्षणसाम्ये परिहारो द्रष्टव्यः ।
 एवंशिवाकृन्दोव्याकरणैर्यत्सर्वासु शाखासु सामान्येन
 लक्षणमुच्यते तदेवास्यां शाखायामनेन व्यवस्थाप्यत इ-
 त्येतत्प्रयोजनमस्यांगस्य । तथा आधर्वणप्रातिशाख्ये” इद-

मेवप्रयोजनमुक्तं “एवमिहेति च विभाषासामान्येन”
 अस्मिन् सूत्रस्यार्थः । सामान्येन लक्षणेन यद्विकल्पप्रा-
 प्तं तदेवं अस्यां शाखायां व्यवस्थितं भवतीति प्रातिशा-
 ख्यप्रयोजनमुक्तं । अथवा नैवैतदङ्गं शिक्षाकृन्दोव्याकर-
 णैः सामान्येनोक्तलक्षणस्य विशेषव्यवस्थापकं किं तु स्व-
 तंत्रमेवैतदन्यच्छास्त्रनिरपेक्षं, तथाहि शिक्षाकृन्दोव्या-
 करणैर्यन्त्र विहितं, तदिह विधीयमानं दृश्यते यथा क्रमः ।
 क्रमहेतुः । पारायणमित्येवमादिकं अङ्गता चास्यान्य-
 शास्त्रसव्यपेक्षस्य नैव स्यादकृत्स्नत्वात्, कृत्स्नतां वेदां-
 गतां अनिन्द्यतामार्पितां च स्वयमेवशौनको दर्शयिष्यति
 ‘कृत्स्नं च वेदाङ्गमनिन्द्यमार्पमिति, अनयोः पक्षयोर्य-
 तरः पक्षः । श्रेयान् ततरोग्राह्यः । उक्तं शास्त्रप्रयोजनं,
 प्रथमेपटले तु संज्ञाः परिभाषाश्चोच्यते, तदर्थमिदमार-
 भ्यते । अष्टौ समानाक्षराण्यादितः । अष्टावितिसंख्या,
 समानाक्षराणीतिसंज्ञा, आदितइतिपञ्चमी पञ्चम्यास्त-
 सिलिति हि वैव्याकरणाः पठन्ति, अथकोऽर्थः । आदि-
 तश्चाख्य वर्णसमाम्नायस्याष्टाक्षराणि समानाक्षरसंज्ञ-
 कानि भवन्ति, यथा अशाकृत्कृद्दृङ्उञ्ज समानाक्षरसं-
 ज्ञायाः प्रयोजनं, ‘समानाक्षरे संस्थानइति’ अथवा आदि-
 तइति नैवायं पञ्चम्यर्थे तसिल्किन्तहि सप्तम्यर्थे तत्रा-
 पि हि लक्षणम् स्मर्यते तसिल्प्रकरणे “आद्यादिभ्य उप-
 सङ्ख्यानमिति” । तत्र चैतान्युदाहरणानि, आदितो म-

ध्यतः पृष्ठतइति अतोऽयं सप्तम्यर्थे एव अस्मिन्पक्षे एव ।
वर्णसमान्नायस्यादौ अष्टाक्षराणि समानाक्षरसंज्ञका-
नि भवन्ति ॥

ततश्चत्वारि संध्यक्षराण्युत्तराणि ॥

ततस्तेभ्यः समानाक्षरेभ्य उत्तराणि चत्वारि संध्य-
क्षरसंज्ञकानि भवन्ति, अकारस्य इकारेण उकारेण
एकारेण ओकारेण च सह मन्थौ यान्यक्षराणि नि-
ष्पद्यन्ते तानि तथोच्यते यथा एओऐऔ संध्यक्षरसंज्ञायाः
प्रयोजनं, 'संध्यानि संध्यक्षराण्याहुरेकइति, ततइत्यन-
यैव पञ्चम्या संध्यक्षराणां समानाक्षरैः सहानन्तर्ये सि-
द्धे यदुत्तराणीति वदति तदन्तरा ल्लुङ् इत्यनयोः स्वरयोः
प्रतिषेधार्थं तथाच यत्नं करिष्यति । ऋकागादयो दश
नामिनः स्वराइति ॥

एते स्वराः ॥

यएते समानाक्षरसंध्यक्षरसंज्ञका वर्णाः ते द्वादश-
स्वरसंज्ञा वेदितव्याः । उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाए-
ष्वक्षरेषु स्थिताः, स्वर्यते शब्दयन्तइति स्वराः । यथा अ-
भाक्कुट्टृइईउऊएऐओऔइति । स्वरसंज्ञायाः प्रयोजनं,
'स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यतइति' ननु कथं वर्णस-
मान्नायमनुपदिश्यैवाष्टौ समानाक्षराण्यादितइति? उ-
पदिष्टस्य हि व्यपदेश एवमुपपद्यते आदितइति ना-

नुपदिष्टस्य । तथा चत्वारि संध्यक्षराण्युत्तराणीत्युत्तर-
व्यपदेशो नैव घटते । नैष दोषः । उपदिष्टो वर्ण-
समाम्नायो लौकिको विद्यते । तत्र यावन्तो वर्णा षष्ठ्यां
शाखायामुपयोच्यन्ते तावतां संज्ञां कर्तुं तमेव वर्णसमा-
न्नायमुरीकृत्याहाष्टौ समानाक्षराण्यादितः । तथा ता-
मेवानुपूर्वमङ्गीकृत्य चत्वारि संध्यक्षराणीति उत्तरश-
ब्दमाह । ननु यदि लौकिकोऽत्र वर्णसमाम्नायो गृह्यते
एवं तर्हि तयाऽऽनुपूर्व्या भवितव्यं । तत्र च ऊकारात्प-
रौ ऋकारऋकारौ समामनन्ति उऊऋऋइति । तथा
ऐकारात्पूर्वमेकारं ऋकारात्पूर्वमोकारं एऐओऔइ-
ति । सकारात्परं हकारं समामनन्ति शषसहइति । स-
त्यं, आचार्यप्रवृत्त्या क्रमोऽन्यथाऽनुमीयते । तद्यथा ऋका-
रादयो दशनामिनः खराइति । यद्याकारात्परौ पठ्यते
तदानीं दश नामिनः खराः संपद्यन्ते, तथा सन्धेष्व-
कारोऽर्द्धमिकारे, उत्तरं युजोरुकारइति, यदि एओऐ-
औ एवं पाठो भवति तदानीं युजोरुत्तरमर्द्धसुकारः
सम्पद्यते, तथा यदि शकारात्पूर्वी हः पठ्यते तदानीं
दुःस्पृष्टं तु प्राग्घकाराच्चतुर्णामेयं पाठक्रमउपपद्यतइति ।
सोऽयमाचार्यप्रवृत्त्या पाठक्रमोऽनुमीयमानो लौकिकव-
र्णसमाम्नायस्य द्विधा पाठं गमयति । अतोऽयं लौकिको
वर्णसमाम्नायो गृह्यते तथा तयाऽऽनुपूर्व्या तन्न दुरुक्तमि-
ति । उभे अर्थेते आनुपूर्व्यौ लौकिकस्य वर्णसमाम्नाय-

स्य द्रष्टव्ये ॥

इपरो दीर्घवत् प्लुतः ॥

इकारपरः प्लुतो दीर्घवत्प्रत्येतव्यः सर्वसादृश्यार्थः ।
यथा इकारइतिना सह सन्धौ दीर्घमेकमीकारं निर-
नुनासिकमापद्यते, तथाऽयमपि प्लुत इकारं निरनुना-
सिकमापद्यतइत्यर्थः । क्रासंहितायां परिग्रहस्य पूर्वं व-
चने ईत्वभूतो भवति । द्वितीयेऽनुनासिकस्त्रिमात्रस्य । य-
था विन्दतीतिविन्दती ॥ ३ ॥

अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वा ॥

अद्वयानुस्वारो वर्णसमाम्नाये पठ्यते । स कांश्चि-
त्स्वरधर्मान् गृह्णाति । कांश्चिद्व्यञ्जनधर्मान् । तद्यथा
ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं प्लुतत्वमुदात्तत्वं स्वरितत्वमिति स्वर-
धर्माः । तथाऽङ्गमात्राकान्तता स्वरवशेनोदात्तानु-
दात्तस्वरितत्वं संयोगश्चेति व्यञ्जनधर्माः । तत्रोभ-
यधर्मयोगादुभयस्वभावं स्वरव्यञ्जनयोरन्यद्वर्णान्तरं प्र-
काशयति । अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वेति वर्णस्वर-
रूपकथनेन प्रयोजनं । तेन स्वरग्रहणेन च न गृह्य-
ते । अनुस्वारो व्यञ्जनग्रहणेन न गृह्यते । एके वर्ण-
ग्राह्याश्चतिकान्तकार्या नित्यत्र वर्णग्रहणे नानुस्वारोऽपि
गृह्यतइति । ननु सर्वः शेषो व्यञ्जनान्येवेति व्यञ्ज-
नग्रहणे नानुस्वारग्रहणमस्तु । को गुणइति चेत् । सूत्र-

मेतन्नाख्यं स्यात् । व्यञ्जनग्रहणेन ग्रहणात् । “सं-
व्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वेति” । अनुस्वारो व्य-
ञ्जनं चाक्षरांगमिति । संयोगानुस्वारपराणि यानी-
त्येवमादिसूत्रेष्वनुस्वारग्रहणं न कर्तव्यं स्यात् । व्य-
ञ्जनग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । स्वरानुस्वारोपहितो द्वि-
च्यते, संयोगादिरित्यननुस्वारस्य व्यञ्जनत्वे सत्यपि
वचनात्परस्य संयोगादेर्द्विरुक्तिर्भविष्यति नतु अनु-
स्वारस्यैवेत्येवमनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वेन सर्वमभिप्रेतं सि-
ध्यति । अतो व्यञ्जनग्रहणेनैवानुस्वारग्रहणं भवतु कि
मनेन योगेनानुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वेति । सत्यमे-
तत् । यदि नामानुस्वारस्य स्वरूपं न कथितं स्यात् ।
तस्मात्स्वव्यञ्जनातिरिक्तमन्यद्वर्णान्तरमेतदित्येतत्स्वा-
पनपरमेवैतत्सूत्रमिति सिद्धान्तितम् ॥

सर्वः शेषो व्यञ्जनान्येव ॥

उपयुक्तेतरवचनः शेषशब्दः । स्वरानुस्वारव्यतिरिक्तः स-
र्वः शेषो वर्णरागिर्यञ्जनसञ्ज्ञको वेदितव्यः ॥ व्य-
ञ्जयन्ति प्रकटान्कुर्वन्त्यर्थानिति व्यञ्जनानि । सर्वशब्दो-
पमादीनां परिग्रहणार्थः । तेषां यद्यप्यत्र सञ्ज्ञाधि-
कारे ग्रहणं न कृतं तथापि स्थानाधिकारे ग्रहणं
कृतमेव । नासिक्थ्यमानुस्वारानिति । लृकारस्य मा-
त्रिकस्य इकारस्य झतस्य च सर्वशब्देन ग्रहणं न भ-

विध्यति । स्वरशब्देन ग्रहणात् । धातौ स्वरः कल्प-
यताल्लृकारइति लृकारस्य स्वरसञ्ज्ञा । अतश्च स्वर-
ग्रहणेनैव ग्रहणादयञ्जनत्वं न भवति । व्यञ्जनान्येवे-
त्यवधारणं । अनुस्वारस्योभयरूपतामुज्ज्वलयति । व्य-
ञ्जनसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'दीर्घं ह्रस्वो व्यञ्जनइति' ॥

तेषामाद्याः स्पर्शाः ॥

तेषां व्यञ्जनानामाद्या वर्णाः । स्पर्शसञ्ज्ञका वे-
दितव्याः । स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः । कादयो मान्ताः । स्पर्श-
सञ्ज्ञाप्रयोजनं, स्पर्शाः पूर्वे व्यञ्जनान्युत्तराणीति ॥

पञ्च ते पञ्चवर्गाः ॥

ते च स्पर्शाः पञ्चवर्गाः पञ्चभिः स्पर्शैर्वर्ग एषामि-
ति पञ्चवर्गाः क्रियन्तस्ते वर्गाइति पञ्च । तथा -
चक्रजभञ्ज । टठडटण । तथदधन । पफवभम ।
सञ्ज्ञाप्रयोजनं 'वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ, इति ॥

चतस्रोऽन्तस्थास्ततः ॥

ततस्तेभ्यः स्पर्शेभ्योऽनन्तराश्चतस्रोऽन्तस्थासञ्ज्ञका
वर्णव्यक्तयो वेदितव्याः । स्पर्शोष्मणां अन्तर्मध्ये तिष्ठन्ती-
ति अन्तस्थाः, व्यञ्जनान्येवैतानि स्त्रीलिङ्गानि निहि-
तानि यथा यरलवाः । अन्तस्थसञ्ज्ञाप्रयोजनं । अन्त-

स्यासु रेफवर्जं परास्त्विति ॥

उत्तरेऽष्टाऊष्माणः ॥

अन्तस्थाभ्युत्तरेऽष्टौ ऊष्माणो वेदितव्याः । ऊष्मा
वायुस्तत्प्रधाना वर्णा ऊष्माणः यथा ऋषसद्यः कः पः
अंइति । ऊष्मसञ्ज्ञाप्रयोजनम् 'तमेवोष्माणमूष्मणी-
ति' । यस्तु चतस्रोऽन्तस्था ततउत्तरे इत्येवं सूत्रमिच्छ-
ति तस्य चतस्रोऽन्तस्थास्ततइत्यनयोः पदयोस्त्वौलिङ्ग-
बहुवचनान्तत्वात् उत्तरइत्यस्य पदस्य पुस्त्रिङ्गबहुवच-
नान्तत्वात्सम्बन्धो दुर्लभः । अतश्चतस्रोऽन्तस्थास्ततइत्य-
त्रैव सूत्रच्छेदः ॥

अन्त्याः सप्त तेषामघोषाः ॥

तेषामेवोष्णामन्त्याः सप्तोष्माणोऽघोषसञ्ज्ञा वे-
दितव्याः । यथा ऋषसद्यः कः पः अंइति । अघोषस-
ञ्ज्ञाप्रयोजनं 'अघोषे रेफरेफौ चेति' ॥

वर्गं वर्गे च प्रथमावघोषौ ॥

वर्गे वर्गे प्रथमद्वितीयौ वर्णौ अघोषसञ्ज्ञौ वेदि-
तव्यौ । यथा कखचक्रटठतथपफेति । पारिशेष्यादन्या-
नि घोषवत्सञ्ज्ञानि व्यञ्जनानि ॥

युग्मौ सोष्माणौ ॥

वर्गे इतिवर्त्तते । युग्मौ द्वितीयचतुर्थौ वर्णौ सोष्मा-

णौ वेदितव्यौ । अन्वर्थसंज्ञेयं । ऊष्मा, वायुस्तेन सहवर्तत इति सोष्माणः । यथा । खड्गकृष्णठठथभफभेति । सोष्मसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'सोष्मा तु पूर्व्येण सहोच्यत' इति ॥

अनुनासिकोऽन्त्यः ॥

वर्गं वर्गं इतिवर्त्तते । प्रतिवर्गमन्त्यो वर्णः अनुनासिकसञ्ज्ञो वेदितव्यः । उज्जणनमिति । अनुनासिकसञ्ज्ञाप्रयोजनं परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकैष्विति इयमन्वर्थसञ्ज्ञा । नासिकां अनु यो वर्णो निष्पद्यते स्वकीयस्थानमुपादाय स द्विस्थानोऽनुनासिक इत्युच्यते । तथाचेत्तं "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक इति" ॥

**तस्मादन्यमवसाने तृतीयं गार्ग्यस्प-
शम् ॥**

ऊष्मान्तस्थासोष्मेत्यत्र प्रथमतृतीयपञ्चमान्स्पर्शान् प्रदान्तीयान्वक्ष्यति । तत्र प्रथमतृतीयविकल्पार्थमिदमारभ्यते । तस्मादनुनासिकादन्त्यात्स्पर्शादन्त्यं पदावसाने वर्त्तमानं स्पर्शं गार्ग्यशाचार्यः स्वं तृतीयं मन्यते । तथा वाग् । षड् तद् । ककुब् । तस्मादन्यमितिकिं । तान् । तम् ॥

प्रथमं शाकटायनः ॥

रः शुद्धो वाऽपि स्वरोऽक्षरमिति” स्वरस्याक्षरसञ्ज्ञां विधास्यति । नचाक्षरसञ्ज्ञां विनोदात्तादयः स्वरांस्तदाश्रयाः स्युस्तु उच्यन्तेऽक्षराश्रया इति वचनात् । किं च गुरुलघुपूर्वांगपराङ्मुखाचिन्तामक्षरस्यैवेदानीं वक्ष्यति । तस्मादक्षरसञ्ज्ञाप्राप्त्यर्थं इह लृकारप्लुतौ तूभयशब्देनान्तर्भाव्येते, न तु प्राकृता एव ह्रस्वदीर्घाः स्वरा इति । अक्षरसञ्ज्ञाप्रयोजनं ‘यकाराद्यक्षरं परमिति’ ॥

गुरुणि दीर्घाणि ॥

यानि दीर्घान्यक्षराणि तानि गुरुसञ्ज्ञकानि वेदितव्यानि । प्लुतस्याप्यत्र ग्रहणं द्रष्टव्यं । यो हि द्विमात्रं गुरुं कल्पयति, कल्पयत्येवासौ त्रिमात्रमपीति । यथा वाक्कृद्गृह्णन् ओ ऐ औ इति । गुरुसञ्ज्ञाप्रयोजनं ‘गुर्वक्षराणां गुरुदृतीति’ ॥

तथेतरेषां संयोगानुस्वारपराणि या- नि ॥

यथा दीर्घाणि गुरुसञ्ज्ञकानि तथेतरेषां ह्रस्वानामक्षराणां यानि संयोगपराणि यानि चानुस्वारपराणि तानि गुरुसञ्ज्ञकानि भवन्ति । संयोगपराणि “प्रप्रवस्त्रिष्टुभमिति । अनुस्वारपराणि । “वसुं स्तु-

नुं सहसो जातवेदसमिति, त्वं सोमासिसत्यतिः । पा-
रिषेथ्यादन्यानि लघुसञ्ज्ञकानि । 'संहितायां लघो-
र्लघुइति' संव्यवहारदर्शनाच्च । ऋषभं मासमाना-
मित्युदाहरणं । नन्वेवं विसर्गपरस्य लघोर्गुरुसञ्ज्ञा
न स्यात् । माभूत् । पाठमध्ये तु व्यञ्जनपरस्य वि-
सर्गातस्य संयोगपरत्वादेव गुरुसञ्ज्ञासिद्धेः । इत-
रत्र त्वस्मिन्शास्त्रेऽनुपयुक्तत्वात् । यद्वा नः कारे च गु-
रावपीति ज्ञापकात् विसर्गपरस्यापि लघोर्गुरुसञ्ज्ञा-
सिद्धेरिति ॥

अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गम् ॥

एवमष्टौ समानाक्षराणीत्यादिना वर्णममास्त्रायम-
नुक्रम्य सञ्ज्ञां च विधाय ततः 'सर्वः शेषो व्यञ्जना-
नीत्यादिना' व्यञ्जनगताः सञ्ज्ञाः कृत्वाऽनंतरं 'ओजा
ह्रस्वाः सप्तमानाः स्वराणामित्यादिनाऽक्षरगताः स-
ञ्ज्ञाः कृत्वाऽधुनाऽक्षरव्यञ्जनसंनिकर्षं किं कस्याङ्गमि-
त्येतन्निरूपणाय । अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गं
स्वराङ्गमित्यर्थः । अत्र यानि स्वरमध्यगतानि व्यञ्जना-
नि न भवन्ति । तस्युदाहरणं प्रत्यय प्रकाररेफाव-
कारस्याङ्गं । वर्कइत्यत्र वकाररेफककारा अकारस्या-
ङ्गं । चक्रं यदित्यत्र ककाररेफानुस्वारा अकारस्याङ्गं ।
अव्यञ्जनत्वादनुस्वारस्य ग्रहणं । अङ्गसञ्ज्ञाप्रयोजनं
यानि यस्य स्वरस्याङ्गभूतानि व्यञ्जनानि तानि तेनैव

स्वरेण समानस्वराणि भवन्ति । तथाचोक्तं । “स्वरउ-
च्चः स्वतो नीचः स्वरः स्वरितएव च । स्वरप्रधानं त्रै-
स्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरमिति” ॥

स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य ॥

एवं तावद्यत्रैकः स्वरस्तत्र पूर्वाणि पराणि च व्य-
ञ्जनानि तस्यैवांगं भवति । अथ पुनर्यानि स्वरयोर्म-
ध्यगतानि तानि किं पूर्वस्योत्तरस्याङ्गमित्यस्मिन् म-
न्देहे तु इदमारभ्यते । स्वरयोरन्तरे यानि व्यञ्ज-
नानि तान्युत्तरस्यैवाङ्गं भवन्ति । न पूर्वस्य । यथा अयं
इति । अयं शब्दस्त्वन्तोदात्तत्वात् यकारउदात्तवत्
श्रूयते । अयं देवाय जन्मन इत्यत्र तथैव एकारस्यानु-
दात्तत्वाद्ङ्कारोऽनुदात्तवच्छ्रूयते । यथा गायन्ति-
त्विति अकारस्य स्वरितत्वाद्यकारः स्वरितएव श्रूयते ॥

पूर्वस्यानुस्वारविमर्जनीयौ ॥

स्वरान्तरे वर्तमानौ पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवतः ।
यथाऽनुस्वारस्योदाहरणं भवति, वम्, सृनुं सह-
सः । विमर्जनीयस्य । नृः पात्रम् । नृः प्रणेत्रमित्येव-
मादि ॥

संयोगादिर्वा ॥ २

संयोगादिभूतो वर्णः स्वरान्तरे वर्तमानः पूर्वस्य
वा स्वरस्याङ्गं भवति । परस्य वा । यथा हुत्वा रथमि-

ति द्वैतकारौ वकारश्च संयोगः । तत्र क्रमजः प्रथम-
स्तकारः पूर्वस्याङ्गं तस्य चोदात्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते ।
द्वितीयः संयोगादिः पूर्वस्य चोदात्तस्य स्वरस्याङ्गमुत्तर-
स्यैवानुदात्तस्वरस्याङ्गमुदात्तानुदात्तवच्छ्रूयत इत्यर्थः ।
वकारो द्वितीयस्वरस्याङ्गं तस्य चानुदात्तत्वादनुदात्त-
वच्छ्रूयते । तथा अग्निमीले इति द्वौ गकारौ नकारश्च
संयोगः तत्र प्रथमो गकारः क्रमजः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं
तस्य चोदात्तवच्छ्रूयते । द्वितीयो गकारः संयोगादिः
स यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गं परस्य वा उदात्त-
सञ्ज्ञितस्य उदात्तानुदात्तवच्छ्रूयते । द्वितीयो गका-
रः संयोगादिः स यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गं पर-
स्य वा उदात्तसञ्ज्ञितस्य उदात्तानुदात्तवच्छ्रूयते ।
नकारो द्वितीयस्य स्वरस्याङ्गं तस्योदात्तत्वादुदात्तव-
च्छ्रूयते ॥

च परक्रमेदे ॥ ८ ॥

वकारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थीयः । परस्य च व्यञ्ज-
नस्य यत्र क्रान्तिर्विरुक्तिस्तत्र द्वे व्यञ्जने वा पूर्वस्याङ्गं
उत्तरस्य वा । यथा आवर्त्ती इमे इति, रेफः द्वौ तकारौ
नकारश्च संयोगः तत्र 'स्वरभक्तिः पूर्वभाग^{१३२}चरागं' इति-
स्वरभक्तिसहितो रेफः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं तस्य चोदा-
त्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते । क्रमजस्तकारः संयोगादिः स
यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गमुत्तरस्य वा । नकार-

स्तु उत्तरस्य स्वरस्याङं तस्य च स्वरितत्वात्स्वरितवच्छ्रू-
यते, यथा पाठर्ण्यावेति, रेफः षकारौ द्वौ, णकारो य-
कारश्च संयोगस्तत्र रेफः स्वरभक्त्या सहितः पूर्वस्व-
रस्याङ्गं तस्योदात्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते । षकारौ पूर्वस्य
वा स्वरस्यङ्गं उत्तरस्य वा, संयोगादिर्णकारो यका-
रश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गं तस्य स्वरितत्वात्स्वरितवच्छ्रू-
यते ।

मात्रा ह्रस्वः ॥

ह्रस्वस्यो मात्राकालो वेदितव्यः । यथा अकृद्दु-
लृरिति ॥

तावदवग्रहान्तरम् ॥

अवग्रहो नानाग्रहैः समासवर्तिनोः पदयोः पृथ-
क्करणं मात्राकालं भवतीत्यर्थः । पुरः । हितं । रत्नधा-
तमम् ॥

द्वे दीर्घः ॥

द्विमात्राकालो दीर्घस्यो वेदितव्यः । यथा आकृद्दु-
लृ एओऐऔरिति ॥

तिहरः प्लुत उच्यते स्वरः ॥

स्वरसञ्ज्ञा प्लुतस्थानेन विधीयते । स च तिस्रो मा-
त्रा भवति ॥

अधः स्विदासी ३दुपरि स्विदासी ३दु-
अर्थे प्लुतिर्भीरिव विन्दती ३न्निः ॥

तिस्त्रो मात्राः प्लुतस्वरो भवतीति प्रतिज्ञाय अधु-
नोदाहरणैस्तानेव प्लुतान्दर्शयितुमाह । अधः स्विदा-
सी ३ दुपरि स्वि दासीत् । नत्वाभीरिवविन्दती ३ एते-
षूदाहरणेषु अर्थे प्लुतिः, अर्थसमाप्ते प्लुतिः, आख्यातस्या-
न्ते म्वरे प्लुतिरित्यर्थः । उदाहरणैरेव त्रित्वस्य सिद्धत्वा-
द्यत्तिग्रहणं करोति तद्विषयापेक्षयैव । स प्रेषसंहिता-
चतुः षष्ठ्यां त्रिरेव प्लुतो भवतीति । भीरिव ग्रहणं च
विशेषणग्रहणार्थं । अध उपरि शब्दौ विशेषणत्वेनोपादीये-
ते, किंस्विदामीदित्यत्र प्लुतिर्माभूदिति, भयं विन्दति
माभिहेत्येवमादिं निवृत्त्यर्थम् ॥

स्वरभक्तिः पूर्वभागक्षराङ्गम् ॥

ऋकारवर्णः स्वरभक्तिरुत्तरे वक्ष्यति । सा स्वरभ-
क्तिः पूर्वं रेफं लकारं वा भजते । रेफादुत्तरा रेफसह-
शी भवति । लकारादुत्तरा लकारसहशी भवति । रेफा-
द्वा लकाराद्वा यस्मादुत्थञ्जनादुत्तरा भवति तत्संहिता
सा पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवतीत्यर्थः । यथा प्रत्यु अदर्शि आ-
ष्टिषेणः । वनस्सते शतवत्तशी । नारायासो न जलहवः ।
अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयं । स्वरभक्तिः स्वरप्रकारद्वयार्थः ॥

द्राघीयसी सार्द्धमात्रा ॥ ॐ ॥

तत्र यः दीर्घतरा स्वरभक्तिः साऽर्द्धमात्रा काला भ-
वति । यथा प्रत्यु अर्द्धाणि । कर्हि । वनस्यते शतव-
ल्लभो ॥

इतरे च ॥

उक्तकालेभ्यो येऽन्ये वर्णास्ते अर्द्धमात्राकाला भ-
वन्ति । कादीनि व्यञ्जनान्युदाहरणम् ॥

अर्द्धोनान्या ॥

द्राघीयस्याः स्वरभक्त्योऽन्या स्वरभक्तिः साऽर्द्धोना
भवति ॥ पादमात्रा भवतीत्यर्थः, यथा आर्द्धिषणः । व-
र्ण्यन् ॥

रक्तसञ्ज्ञोऽनुनासिकः ॥

अनुनासिको वर्णो रक्त उच्यते । यस्य वर्णस्यानु-
नासिकसञ्ज्ञा विहिता तस्यानेन रक्तसञ्ज्ञा विधी-
यते । यथा अनुनासिकोऽत्यः । उज्ज्वलमाः । पूर्वस्त-
स्यानादनुनासिकः स्वरः । मर्हान्द्रो नृवत् । यन्मोक्ष-
यं मौल्यचन्द्याः । रक्तसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'रक्तं ह्रस्वं द्राघ-
यन्त्युग्रश्लोकः' । 'रक्तैरागः समवाये स्वराणामिति' ॥

संयोगस्तु व्यञ्जनसंनिपातः ॥ ॐ ॥

व्यञ्जनयोर्मेलकः संयोगो भवति । यथा प्रप्रवस्त्रि-
ष्टुभमिषं । संयोगमङ्गाप्रयोजनं 'स्वरानुस्वारोपहितो
द्विरुच्यते संयोगादिरिति' ॥

कण्ठ्योकारः ॥

इदानीं वर्णानां स्थानान्युच्यन्ते । कण्ठे भवः क-
ण्ठ्यः । कण्ठस्थानो अकारवर्णः प्रत्येतव्यः । 'ह्रस्वा-
देशे ह्रस्वदीर्घौ सवर्णाविति' वक्ष्यत, अकारआकारौ
गृह्येते । यथा अआस्थानकथने प्रयोजनं । 'निरस्तं
स्थानकरणापकर्षे' इति ॥

प्रथमपञ्चमौ च द्वाऊष्मणाम् ॥

प्रथमो इकारः पञ्चमो विसर्जनीयः एतौ चोष्मणां
मध्ये कण्ठस्थानौ वेदितव्यौ । इ । अः । हाविति पाद-
पूरणः । प्रथमपञ्चमाविति द्विवचनेनैव द्वित्वस्याभि-
हितत्वात् ॥

केचिदता उरस्यौ ॥

केचिदाचार्या एतौ इकारविसर्जनीयौ उरस्थानावि-
च्छन्ति । इ । अः ॥

ऋकारल्कारावथ षष्ठऊष्माजि-

व्हामूलीयाः प्रथमश्रवणः ॥३६॥

ऋकारश्च लृकारश्च षष्ठश्चोष्मा जिव्हामूलीयः
 प्रथमश्च ककारादिवर्गः एते जिव्हामूलस्थाना वेदि-
 तव्याः । ऋक्लृक्कखगघङ । ननु च 'धातौ स्वरः
 कल्पयता लृकारइति' लृकारस्य स्वरसंज्ञा कृता । 'चा-
 क्तापे तेनऋषयो मनुष्याइति' प्रयोगश्च दृश्यते । लृकार-
 स्तु चतुः षष्ठ्यां न दृश्यते । अथ किमर्थमुदाह्रियते ।
 नैष दोषः । यथोदकाहारस्य मत्स्याहरणमविरुद्धं ।
 यथा पुष्पाहारस्य फलाहरणमविरुद्धं, एवमेतदपि प्रस-
 ङ्गादुच्यते ॥

तालव्यावैकारवर्गास्वर्गाविकारै-
 कारौ यकारः शकारः ॥

एकाश्च चवर्गश्च इकारश्च ऐकारश्च यकारश्च शका-
 रश्च एते तालस्थाना वेदितव्या, एचछजझञइत्येयशाः ॥

मूर्द्धन्यौ षकारटकारवर्गौ ॥

मूर्द्धनि स्थाने षकारश्च टवर्गश्च वेदितव्यौ षट्ठडढ-
 णाः ॥

दन्तमूलीयस्तू तकारवर्गः ॥

दन्तमूलस्थानस्तूकारवर्गो वेदितव्यः । तथदधनाः ॥

सकाररेफलकाराश्च ॥

सकारादयश्च वर्णा दन्तमूलस्थाना वेदितव्याः । स-

रत्नाः ॥

रेफवत्स्यैमेके ॥

एके आचार्या रेफं वत्स्यन्निच्छन्ति । वत्स्यं भवो व-
त्स्यं । वत्स्यशब्देन दन्तमूलादुपरिष्ठादुच्छूनः प्रदेश-
उच्यते । अवकोदन्तमूलीयैरितिदर्शनात् ॥

शेषओष्ठ्योऽपवादो नासिक्यान् ॥

शेषो वर्णराशिः ओष्ठस्थानो वेदितव्यः । किमवि-
शेषेण नेत्याह । अपवादो नासिक्यान् परिवर्ज्यं ना-
सिकास्थानान्वर्णानित्यर्थः, कश्च शेषः । उऊउऔप-
फवभमवउपध्वनोयः षइति । के ते नासिक्या इत्यस्या-
सपेक्षायामाह ॥

नासिक्ययमानुस्वारान् ॥

इतिनासिक्यः । कंखंगंधंइति यमाः । वक्ष्यति हि
'यमः प्रकृत्यैव सद्विगति' । अइत्यनुस्वारः एते नासि-
क्याः ॥

इति स्थानानि ॥

अधिकारणं वर्णानां स्थानशब्देनोच्यते । इतिकरणः
समाप्त्यर्थः । कंश्चोकारइत्यत आरभ्य परिभाषितं ता-
नि स्थानानि वेदितव्यानि ॥

अत्र यमोपदेशः ॥ ९ ॥ २०॥ (१००)

कंथोकार इत्यत आरभ्य धानि स्थानान्युक्तान्यत्र
 एषु स्थानेषु यमानां स्थानोपदेशः कर्तव्यः । नास्मिन्धा-
 स्तावत्सर्व एव यमा उक्ताः । द्वितीयं तु प्रकृत्याशयं य-
 तस्थानं तदर्थमिदमुक्तं, तच्च भवद्वयान्तरं भवति । प-
 लिक्तोरित्यत्र ककारस्वरूपो यमः, चखनधुरित्यत्र ख-
 कारस्वरूपो यमः, जगमदुरित्यत्र गकारस्वरूपो यमः ।
 जव्वधुरित्यत्र घकारस्वरूपो यमः । वक्ष्यति । 'यमः प्र-
 कृत्यैव सदृशिति' । एवं विंशतिर्यमा बद्धृचानां भवन्ति
 स्वरूपैश्चत्वार एव, तदुत्तरं यमलक्षणे विचारयिष्या-
 मः । डकारस्य पूर्वोक्तस्थानापरितोषात्स्थानान्तरं प्र-
 तिपादयितुमाह ॥

जिह्वामूलं तालु चाचार्य आह स्था-
 नं डकारस्य तु वेदमित्त्रः ॥ ९० ॥

अधस्तनं स्थानमुपसंहरन्नाह । आचार्यो वेदमि-
 त्तो जिह्वामूलं तालु च डकारस्य स्थानमाह । को-
 ऽन्यथा ब्रवीति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

द्वयाध्यास्य स्वरयोर्मध्यमं त्य सम्पद्यत

स डकारो लकारः ॥ १० ॥

लृहकारतामेतिस एव चास्य ढकारः

सन्नूष्मणा संप्रयुक्तः ॥

इला सालहा चात्र निदर्शनानि वीङ्-
वंगइत्येतदवग्रहेण ॥ ११ ॥

स एवोक्तस्थानो डकारोऽस्य आचार्यस्य मतेन ह
योः स्वरयोर्मध्यं प्राप्य लकारभावं याति । किं च
स एव डकारो, इकारेणोष्मणा संप्रयुक्तः, मन्, अस्थै-
वाचार्यस्य मतेन, ढकारे, तथासति स एव ढकारः लह
कारतां याति । अस्यार्थस्येष्टत्वात्, स्वयम्वोदाहरणा-
नि दर्शयति । इलासालहा चात्र यथामङ्गल्येन लका-
रङ्गकारयोर्दोदाहरणं । इलां देवीः, मरुद्भिर्भुग्नः पत-
नासुमालहा । बहुवचनमत्र वक्ष्यमाणोदाहरणपेक्ष्यं ।
वीङ् वंगइत्येतदुदाहरणमवग्रहेण सह भवति । वनस्प-
वीलु । अङ्गः । स्वरयोरिति किं । वनस्पते वीङ् वङ्गः ।
मीढ्वंस्तोकाय तनयाय ॥ ✓

न्यायैर्मिश्रानपवादान्प्रतीयात् ॥

न्याया उत्सर्गाः महाविषया विधयः । अपवादा
अल्पविषया विधयः । तानुत्सर्गैर्मिश्रानेकीकृतान्नजा-
नीयात् । अपवादविषयं मुक्तोत्सर्गाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
सर्गाः पूर्वं व्यञ्जनान्युत्तराण्यास्थापितानामवशङ्कमं त-
त्सन्धिविषयमुत्सर्गः "बोधवत्पराः प्रथमास्तृतीयानि"

त्यपवादः । "एष स च स्वराश्च पूर्वे भवन्ति व्यञ्जन-
मुत्तरं यदेभ्य इत्युत्सर्गः । अस्य स्वदमेवापवादमाह ।
सामवशादिति चैवापवादाननुलोमानामन्वक्षरसन्धीना-
मपवादानिति ॥

सर्वशास्त्रार्थं प्रतिकण्ठमुक्तम् ॥

सर्वं च तद्धास्त्रं च सर्वशास्त्रं, तस्यार्थः, तं, सर्वशास्त्रा-
र्थं, उत्सर्गत्वेन पुरस्कृत्य तस्यैवापवादत्वेन प्रतिकण्ठ-
मुक्तं जानीयात् । प्रतिकण्ठशब्देन निपातनमुच्यते ।
तद्धि कण्ठं कण्ठमिव प्रतिसंगृह्य एकैकस्यैव प्रदृश्य-
ते । नूदत्याते इत्यञ्च न्वित्या इति प्राप्ते, चैप्रसन्देरपवा-
दो दीर्घत्वं च निपात्यते । परीतोषिच्छतेति, इतः सि-
ञ्चतेति प्राप्ते, विसर्जनीयस्य सोपधस्यौत्वं, निपात्यते ।
परस्य च षत्वम् ॥

स्थानप्रश्लेषोपदेशे स्वराणां, ह्रस्वादेशे

ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ

"कण्ठ्योकार इत्यादिस्थानोपदेशः । "समानाक्षरे स-
स्थान इत्यादिप्रश्लेषोपदेशः । एतस्मिन्नुभयरूपे स्व-
राणामुपदेशे सति, यत्र ह्रस्वस्वरश्चादिश्यते, तत्रोभा-
वपि ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ प्रत्येतव्यौ । "कण्ठ्योकार इत्युक्ते
ह्रस्वदीर्घावपि गृह्येते । उपलक्षणार्थं चैतत् । तथा-
हि । "अधः स्विदासौदित्यादीनां लुतानां तालुस्थानं

भवतीति । तथा "इकारोदयएकारमकारः सोदयस्त-
थैत्युक्ते ऋस्वदीर्घावपि गृह्यते । स्थानप्रक्षेपोपदेशव-
तिकिं । 'द्वस्वपूर्वस्तु सोकारमिति' इस्वएव गृह्यते ।

असावमुमिति तद्भावमुवंतं यथान्तरम् ॥

असाविति प्रथमानिर्द्दिष्टस्य ग्रहणं, अमुमिति द्वि-
तीयानिर्द्दिष्टस्य । यत्रासौवर्णी अमुमित्येवं वक्ष्यति ।
तत्र तद्भावमुक्तं जानीयात् । तदित्यनेन द्वितीयानि-
र्द्दिष्टं परावृण्यते । तेन रूपेण भवनं तद्भावः स च
प्रथमानिर्द्दिष्टस्य भवति । तं च तद्भावं यथान्तरं जा-
नीयात् । यो यस्यान्तरः संनिवृष्टस्थानकरणानुप्रदा-
नैः स तस्य भवति । यथा "समानाक्षरे सस्थाने दीर्घ-
मेकमुभे स्वरमिति । तत्रायं । अत्रासौ अमुमिति त-
द्भावमुक्तमिति द्वावकारौ दीर्घमेकं स्वरमापद्यते ।
तच्च यथान्तरमिति कृत्वा आकारमेवापद्यते । मधु
उदकं मधूदकं । अत्र असावमुमिति तद्भावमुक्तमि-
ति, द्वावकारौ दीर्घमेकं स्वरमापद्यते । तं च यथान्-
तरमिति कृत्वा ऊकारमेवापद्यते । न्यायैर्मिथ्यानपवादा-
नित्यत आरभ्य परिभाषास्त्ववाख्येतानि ॥

पादवच्चैव प्रैषान् ॥

होता यक्षदग्निं समिधा सुसमिधेत्यादयः प्रैषास्ता-
न्पादतुल्यलक्षणान् जानीयात् । ऋक्षु यज्ञक्षयं त-

प्रैषेष्वपि भवतीत्यर्थः । तद्यथा 'नकारः अकारोपध' इत्यनेन ककारलोपः पदवृत्तिषु विहितः । स प्रैषेष्वपि भवति । होता यज्ञदिन्द्रं हरिवा इन्द्रो धाना इति । इन्द्राग्नीच्छागस्येत्यत्र 'छकारो दीर्घेण चमेतिवर्जमिति वचनाच्छकारस्य द्वित्वं च न भवति ॥

प्राक्चनार्पादितिकरणात्पदान्तांस्त-

युक्तानाम् ॥

"पदास्मान्पदादिभिः सन्द्धिर्दिति यत्सेतिसंहितालक्षणं वक्ष्यति । नच पदान्पदाद्योर्लक्षणमनुरक्ता संहितालक्षणं वेदितुं शक्यते । तत्र पदादयो ज्ञायन् एव । पदान्ता अपि ये इतिकरणरहिताः । ये अत्र सेतिकरणास्ते सन्दिह्यते । यतस्तत्र लक्षणमाह ॥ प्राक्पूर्वण, अनार्पादितिकरणात् । अवैदिकादितिकरणात्, पदान्तानुजानीयात् । कथंभूतानां । तद्युक्तानां तेनानार्पणेति करणेन युक्तानां सम्बद्धानां । प्रातरिति ॥ सोमं देवं, भारितिभाः । अत्र विसर्जनीयः पदान्तः न तु रेफः ॥ "ऊष्मान्तस्यसोष्मचकारवर्गाणां तं यान्त्यन्यत्र विसर्जनीयादिति" वचनात् । अनार्पादितिकरणादिति किं, यः प्राणिति ॥

तेन येऽसंहितानाम् ॥

अत्रेतिकरणो विद्यते न तु पदान्तेन संसृष्टस्तत्रायं

विधिरुच्यते । तेनार्पणेतिकरणेनासंहितानामसम्बद्धानां पदानां ये पदान्तास्तएव पदान्ता वेदितव्याः । इन्द्राग्नी इति । अक्षो इति । इन्द्राग्नीइत्यपादियं । प्रातरितिसोमं । इत्येवं संहिता मा भूदिति आरम्भः ॥

सामवशा इति चैवापवादान् कुर्वन्ति-
ये सम्पदं पादवृत्तयोः ॥

सामवशान् सन्धीनुपरिष्ठाद्व्यति । यथाटिष्ठं सामवशः समन्विरिति । तान् सामवशान् सन्धीननुलोमानामन्वक्षरसन्धीनामपवादभूतान् जानीयात् । अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयं । समस्य भावः सामं । “प्राणभृज्जातिवयो वचनोद्गाथादिभ्यो ऽजिति” उद्गाथादित्वादज् । छन्दसां समत्वं वशः प्रयोजनं येषामन्वक्षरसन्धीनां ते सामवशाः सन्धयः छन्दसां संपत्करादित्यर्थः । अतएवमाह । कुर्वन्ति ये सम्पदं पादवृत्तयोः । कतरौ तौ पादस्य वृत्तौ गुर्वक्षरप्रपञ्चौ लघ्वक्षरप्रपञ्चश्च । ताभ्यां च प्रपञ्चाभ्यां गायत्र्यादयः पादा वर्तन्ते । अतः पदस्य तौ वृत्तौ । पादवृत्तस्य सम्पदं कुर्वन्ति । नार्थान्तरं कुर्वन्ति । “मञ्जूमन्मूकगुह गोपितो न” इत्युदाहरणानि ॥

अप्रत्याम्नाये पदवृत्तं पद्यान् ॥

‘पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रमिति’ वक्ष्यति । ननु न-

प्रैषेष्वापि भवतीत्यर्थः । तद्यथा 'नकारश्चकारोपध' इत्यनेन ककारलोपः पदवृत्तिषु विहितः । स प्रैषेष्वापि भवति । हीता यच्चदिन्द्रं हरिवा इन्द्रो धाना इति । इन्द्रानीच्छागस्येत्यत्र 'छकारो दीर्घेण चमेतिवर्जमि' ति वचनाच्छकारस्य द्वित्वं च न भवति ॥

प्राक्चानापादितिकरणात्पदान्तास्त-

शुक्तानाम् ॥

"पदान्तान्पदादिभिः सन्दृष्टादिति यत्संसंहितालक्षणं वक्ष्यति । नच पदान्तान्पदाद्योर्लक्षणमनुत्क्रा संहितालक्षणं वेदितुं शक्यते । तत्र पदादयो ज्ञायन्त एव । पदान्ता अपि ये इतिकरणरहिताः । ये अत्र सेतिकरणास्ते सन्दिह्यन्ते । अतस्तत्र लक्षणमाह ॥ प्राक्पूर्वेण अनापीदितिकरणात् । अवैदिकादितिकरणात् पदान्तान्जानीयात् । कथंभूतानां । तद्युक्तानां तेनानार्घ्येणेति करणेन युक्तानां सम्बद्धानां । प्रातरिति ३ सोमां देवं, भारितिभाः । अत्र विसर्जनीयः पदान्तः न तु रेफः । "अन्तस्थसोष्मचकारवर्गाणां तं यान्त्यन्यत्र विसर्जनीयादिति" वचनात् । अनापीदितिकरणादिति किं, यः प्राणिति ॥

तेन येऽसंहितानाम् ॥

अत्रेतिकरणो विद्यते न तु पदान्तेन संसृष्टस्तत्रायं

विधिरुच्यते । तेनार्धेणेतिकरणेनासंहितानामसम्बन्धानां पदानां ये पदान्तास्तएव पदान्ता वेदितव्याः । इन्द्राग्नी इति । असो इति । इन्द्राग्नीइत्यपादियं । प्रातरितिसोमं । इत्येवं संहिता मा भूदिति आरम्भः ॥

सामवशा इति चैवापवादान् कुर्वति-
ये सम्पदं पाठवृत्तयोः ॥

सामवशान् सन्धीमुपरिष्ठाद्वत्यति । यथादिष्टं सा-
मवशः समन्विरिति । तान् सामवशान् सन्धीनान्
लोमानामन्वक्षरसन्धीनामपवादभूतान् जानीयात् ।
अन्वर्थसज्ज्ञा चेयं । समस्य भावः सामं । “प्राणभ्य-
ज्जातिवयो वचनोद्गाथादिभ्यो ऽजिति” उद्गाथादित्वा-
दञ् । छन्दसां सभत्वं वशः प्रयोजनं येषामन्वक्षरस-
न्धीनां ते सामवशाः सन्धयः छन्दसां संपत्करादत्यर्थः ।
अतएवमाह । कुर्वन्ति ये सम्पदं पाददृत्तयोः । कतरौ
तौ पादस्य दृत्तौ गुर्वक्षरप्रपञ्चो लघ्वक्षरप्रपञ्चश्च । ता-
भ्यां च प्रपञ्चाभ्यां गायत्र्यादयः पादा वर्तन्ते । अतः
पदस्य तौ दृत्तौ । पाददृत्तस्य सम्पदं कुर्वन्ति । नार्था-
तरं कुर्वन्ति । “मञ्जुमञ्जुल्लुगुह गोषितो न” इत्युदाह-
रणानि ॥

अप्रत्याम्नाये पदत्रयं पद्वान् ॥

‘पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रमिति वक्ष्यति । नतु न-

त्यद्येषु प्राप्नोति । अतस्तत्प्रापणार्थमाह । प्रत्याज्ञायः
 पुनर्वचनं । असतिपुनर्वचने पदवत्पदान् जानीया-
 त् । त्वा ऊतासः, त्वोतासोन्यवता । 'उकारोदयऊका-
 रमिति' पदसन्धिषु वक्ष्यति । पद्येष्वपि तद्भवति ।
 अप्रत्याज्ञायदितिकिं । वमोरिन्द्र वसुपतिमिति षष्ठं
 चाटाक्षरमिति लुतिः प्राप्ता । विग्रहइति पुनर्वच-
 नान्न भवति । किमेतावानेवापवादो नेत्याह ॥

ऋते न तोपाचरितक्रमस्वरान् ॥

ऋतेविहाय परित्यज्य, नतं, उपाचरितं, क्रमं, स्वर-
 ञ्च । अन्यत्र पदवत्पदान् जानीयात् । इह तु पदस्य
 यत्कार्यं विधीयते तत्पदस्य न भवति । न ते "सुदीति-
 भिः, सुदीदि हि," पदकार्यं पद्येऽपि स्यात्, भिः श-
 ब्देनावडहक्षरेणोपहितत्वात् "स्ववडहक्षरेणेति" सुशब्द-
 स्य षत्वं स्यात् । "यदहं गोपतिः स्यां" यदि पदकार्यं
 पद्ये स्यात्, अपि "पटादयश्च स्वितीतिपतिशब्देनाव-
 वडहक्षरेणोपहितत्वात् स्वितिपदादेः षत्वं स्यात् । ण-
 त्वे तूदाहरणं नास्ति । "उपाध्यायस्तु पितृयाण" इत्यु-
 दाहरति । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुतरस्य नकारस्य 'पदव-
 त्पदानिति' पदभावादभिन्नपदवत्वान्नतिर्न प्राप्नोति ।
 ततो ऋते न त इत्यनेन प्राप्यतइत्यनेनाभिप्रायेण । ए-
 तच्चासत् ॥ यत्र च सामान्येन पदस्य कार्यं विधीयते,

तच्च पदवत्पदानित्यनेन पदेष्वपि प्राप्यते, तत्प्राप्तं 'स-
दृते नत' इत्यनेन पुनर्निषिध्यते । सोऽस्यापवादसूत्रस्य
विषयः । अत्र तु स्वयमेव सूत्रकारोऽवोचत् । "कृका-
ररेफप्रकारानकारसमानप्रदेशेऽवगृह्ये नमन्ति । अन्तः
पदस्थमिति" । अतएतदमदुदाहरणं । उपाचरितः ।
पथस्त्रयः परिपतिं । अत्रापि पदकार्यं यदि पदेषु
स्यात्पथस्य इत्यत्रोपाचरितो न स्यात् भिन्नपदत्वात् ।
अन्तः पदं तु सर्वत्रैवोपाचरिते इत्यनेनान्तःपदमुपा-
चरितो विधीयते । अतः पदवद्भावः उपधानामुपा-
चरिते निषिध्यते । निरवकाशोऽयमन्तः पादविधिरि-
ति चेन्न । अञ्जस्या इव । दुष्प्राप्यो वङ्गना । त्वंहि रा-
धस्यत इत्येवमादिषु समापाद्योपाचरितेषु स्यात् । अत्र
हि विक्रान्तसन्धिरेव भवति । न तु खण्डनं । क्रमः ।
सुतसोमा अहर्विदः । अत्र यदि पदवत्पद्या स्युः "क्रमो-
द्वाभ्यामभिक्रम्येति" द्वाभ्यां पदाभ्यां स्यात् । स्वरः । पुरो-
हितमिति पुरः । हितम् । अत्र पुरः शब्दस्यान्तोदात्तस्य
हितशब्दोऽनुदात्तो मात्राकालव्यवहितः । तत्र पदवद्भा-
वे सति पूर्वमन्तोदात्तं पद्यमनपेक्षयैव हितशब्दोऽनुदात्तः
स्यादतः स्वरग्रहणः । ननु यथा 'सेवीयमानानामि'त्यने-
नावग्रहस्य स्वरं वक्ष्यति एवं तर्हि सप्तार्धं स्वरग्रहणम् ॥

अष्टावाद्यानवसानेऽप्रगृह्यानाच्चा-

या आहुरनुनासिकान्त्स्वरान् ॥

अष्टौ स्वराणाद्यानकारादीनाचार्या अप्रगृह्यान् अवमाने अनुनामिकान् ब्रुवन्ति । ईड्योनृतनैरुत । इन्द्रो वासुशन्ति । आद्यानितिकिं । अर्धं । शतक्रतो । अवमानइति किं । न निमिषति सुरगणः । अप्रगृह्यानिति किं । सुतानां वाजिनी वसू ॥

तत्त्रिमात्रे शाकलादर्शयन्त्याचार्य-
शास्त्रापरिलोपहेतवः ॥

तदेतदनुनामिकं त्रिमात्रे स्वरे शाकल्यकृष्मिता-
नुसागिणो दर्शयन्ति । अत्र हेतुमाह । आचार्य-
शास्त्रमनेनैकेतल्लुतेनानुनासिकेन संता ऋक्शाकमप-
रिलुप्तं यथा स्यादिति । नत्वाभीरिवि बिंदती ३ ॥

ऋकारादयो दश नामिनः स्वराः ॥

ऋकारादौ कृत्वा दश स्वरा नामिसञ्ज्ञावेदित-
व्याः । नमयन्ति दन्त्यं सन्तंमृद्वन्त्यं कुर्वन्तीति नामिनः ।
ऋऋईईउऊएऐओऔइति । नामिसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'अ-
न्तः पादं नाम्युपधः सकार' इति ॥

पूर्वो नन्तो नातिषु नम्यमुत्तरम् ॥

ऋकाररेफप्रकारा नकारं नमन्तीति वक्ष्यति तत्र

पूर्वे ऋकारादय उत्तरे वा अतस्तद्व्यवस्थार्थमाह ।
पूर्वाञ्जनानतिषु नम्यमुत्तरं । नतिषु वर्तमानानां वर्णा-
नां पूर्वाञ्जनावर्णा भवति । नम्यं व्यञ्जनमुत्तरं भवति ।
यथा मनुप्रविद्वाग्निपट्याणं । पूर्वाञ्जनेति किं, अर्वाचम-
घय्यं नृवाङ्गं । ऋकारात्पूर्वस्य नकारस्य नतिर्मा भूदि-
ति । नम्यमुत्तरमिति किं । ऋकारादुत्तरस्य वाहनं न-
कारस्य नतिर्यथा स्यात् इति ॥

सहोपधोरिफित एकवर्णवादिसर्जनी
यः स्वरघोषवत्परः ॥

रिफितो विसर्जनीय उपधासहित एकवर्णतदव-
गजव्यः । स्वरपरो घोषवत्परश्च सन् स्वरपरः । य इ-
न्द्र सोमपातमः । 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोकारमिति' सोपध-
स्याकारः । घोषवत्परः । नमो भरन्त एमसि । 'जङ्गा-
रं, ह्रस्वपूर्वइति' सोपधस्यौकारः । अरिफितइति किं ।
पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षं ॥ स्वरघोषवत्परइति किं ।
यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीमः ॥

ओकारआमन्त्रितजः प्रगृह्यः ॥

ओकार आमन्त्रिताज्जातः प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति ।
इन्द्रो इति । विष्णो इति । प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रयोजनं ।
'प्रकृत्यतिकरणादौ प्रगृह्या' इति । एतच्च सूत्रं स्वार्थ-

मभिधायोत्तरसूत्रेषु प्रगृह्यसंज्ञामधिकरोति । अतोऽधिकारसूत्रमेवैतत् । ननु अधिकारसूत्रं परार्थं भवति । एतत्तु स्वार्थमभिधाय परार्थं भवति । अथ कथमधिकारसूत्रमेतदिति । नैष दोषो गुणोऽयं शास्त्रकृतो यदनेनैव सूत्रेण स्वार्थमभिधत्ते अधिकारं च करोति । अतोऽधिकारसूत्रमेवैतदिति । “आह च, उभयार्थं परार्थं वा सूत्रं स्यादाधिकाधिकम् । संज्ञासूत्रं परार्थं स्यात्पारिभाषिकमेव च” । “परिभाषां च सञ्ज्ञां च कार्यकालं प्रचक्षते । अधिकारः कृतो यत्र ततोऽन्यत्र न गच्छति” ॥

पदं चान्यः ॥

आमन्त्रितसञ्ज्ञितादीकारादन्यञ्चोकारः पदं ओइति, सोऽपि प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति । ओइवर्तते रथ्येव चक्रा ॥

अपूर्वपदान्तगश्च ॥

पूर्वपदान्तगश्च यञ्चोकारो न भवति स प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति । पूर्वपदोत्तरपदयपदेशश्च समासएव भवत्यतोऽयमर्थः । पूर्वपदस्योकारस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञा न भवति अन्यत्र सर्वत्र भवति । याँश्चोनुदाष्टविभरथ्यै । एषो उषा अपूर्व्या । अपूर्वपदान्तग इति किं । यदहं गोपतिः स्वाम् । कुवित्सु नो गविष्टये । नन्वेनेनैवसूत्रेणाध-

सूक्तयोः

सूक्तयोः सूक्तयोर्विषयः सूचितः । एवंतर्ह्यसूक्तनाभ्यां
सूक्तनाभ्यां अस्यैवं सूक्तस्य प्रपञ्चः कृतः, ते वैविधयः स-
ङ्गृहीतव्या येषां लक्षणं प्रपञ्च्यम् ॥

पष्टादयश्च द्वित्रचोन्तभाजस्तयो दी-
र्घाः ॥

पष्टादयश्च त्रयो दीर्घाः स्वरा द्वित्रचनामिधायिनः
प्रगृह्यसङ्ज्ञा भवन्ति । इन्द्रावृहस्पतो वयं । इन्द्रवा-
यु इमे सुताः । इति विरूपे चरतः सत्ये । द्वित्रचोन्तभा-
जइति किम् । अग्न्यायाहि वीतये ॥

साप्तमिकौ च पूर्वौ ॥

एतेषामेव त्रयाणां वर्णानां मध्ये यौ पूर्वौ दीर्घौ स्व-
रौ तौ प्रगृह्यसङ्ज्ञौ भवतः सप्तम्यर्थमिधायिनौ चे-
द्भवतः । इति न शुष्कं सरसी इति । सरस्यामिति
प्राते छान्दसः सप्तम्यर्थङ्कारः । सोममिन्द्र चमू सु-
तम् । चम्वामिति प्राप्तेसप्तम्यर्थ उकारः । स्वायां तनू-
च्छत्ये । सोमो गौरी अधिष्ठितः । स्त्रीणं राये सुभरं
वेदी । साप्तमिकाविति किं । पीत्वी सोमस्य बाहुभे ॥

अस्मो युष्मे त्वे अमी च प्रगृह्याः ॥

अस्मो युष्मे त्वे । अमी इत्येते च ईकारैकाङ्काः प्रगृ-

ह्यमञ्ज्जा भवन्ति । अस्मै । अस्मै आजहत् रयिं ।
 युष्मै । न युष्मै वाजवन्धवः । त्वे । त्वे इहृषते हविः ।
 अमी । अमी ये पञ्चक्षणः । प्रगृह्यसञ्ज्जाधिकारे
 पुनः प्रगृह्यग्रहणं ईकारस्य एकारस्य च सप्तम्यर्थनि-
 दित्यर्थम् ॥

उपोत्तमं नानुदात्तं न पद्वयम्

अस्मै युष्मै इत्यादीनां यदुत्तमस्य पदस्य समीपे पदं
 तदनुदात्तं वा पदं सत्प्रगृह्यमञ्ज्जं न भवति । ओह
 ब्रह्माणो विचरन्त्यु त्वे । त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे ॥

उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृ-

क्तोद्राधितः शाकलेन ॥

अष्टकश्च उकारः प्रगृह्यसञ्ज्जो भवति स च इति-
 करणेन युक्तः । रक्तोऽनुनासिको दीर्घश्च भवति । शा-
 कलेन मतेन । ऊइति । अष्टकइति किं स्थितिसु । इ-
 तिकरणेन युक्तइति युक्तवचनमितिकरणात्परस्याप्यु-
 कारस्य दीर्घत्वं रक्तत्वं च भवति । ऊइत्यु । आर्यां च
 संहितायां इतिकरणायोगात् । रक्तत्वं दीर्घत्वं प्रगृ-
 ह्यसञ्ज्जत्वं च न भवति । अवेहिन्द्रजलगुलः ॥

ऊष्मा रेफी पञ्चमो मामि पूर्वः ॥

पञ्चम ऊष्मा विसर्जनीयः । मामिपूर्वः सन्रेफि-

सञ्ज्ञो भवति । अग्निरस्मि जन्मना । पूर्वोरहंशरदः ।
रेफिसंज्ञाप्रयोजनं 'सर्वोपधस्तु स्वरघोषवत्परो रेफं
रेफी' ॥

महोऽथो वर्जमितरो यथोक्तम्

महः अयः इत्येते पदे वर्जयित्वा उक्तादन्य इतरः
अनामिपूर्वो यः पञ्चम ऊष्मा विसर्जनोयः स यथोक्तं
वक्ष्यमाणं तथा रेफिसंज्ञो भविष्यतीत्येतदधिकृतं वे-
दितव्यं । अत्रमह इन्द्र । अयस्कः । इत्येते वर्जयित्वा ।
ननु कस्मादनयोः पदयोः पुरस्तादपवादः क्रियते, एते
हि पदे वक्ष्यमाणानां पदानां विशेषणाभिप्रायेण प-
ठ्यते । नैतत् । यथाभूतं च इतरेषां विशेष्यभूतानां
पदानां रूपं तथाभूतमनघोरपि पदयोः । तेषामनघना-
मिपूर्वो विसर्जनोयः । यथा च तेषां तथा अनघोरपि
पदयोः अत्रमह इत्येता निपातनाशंका न कर्तव्येति ।
एवं तर्हि आचार्यः किमर्थं पुरस्तादपवादं करोति ।
अत्र ब्रूमः । यदेवमनेन प्रकारेण दुःप्रतिपाद्यत्वमस्या-
र्थस्यायं तावत्प्रधानभूतो दोषः । अन्यच्च ग्रन्थगौरवभ-
वाद्दुष्टशिष्येण, तन्नोदितं महोऽथो वर्जमित्यनयोः
पदयोः पुरस्तादपवादो न कर्तव्य इति । तच्च ग्रन्थगौ-
रवमनेन प्रकारेण प्रतिपाद्यतः सुतरामपरिहृतमे-
वास्तीत्यतोऽयं लाघविका आचार्यः पुरस्तादपवादं च

नो । सरोऽयोवर्जमिति ॥

अन्तोदात्तमन्तः ॥

अन्तरित्येतत्पदं अन्तोदात्तं सट्रेफिमङ्गं भवति ।
अन्तरिच्छन्नितं जने । अन्तोदात्तमिति किं । इयं वेदिः
परोऽवन्तः पृथिव्याः ॥

अक्ष्णा विपर्यये ॥

अक्षारित्येतत्पदं अधस्तनस्य स्वरविपर्यये सति रे-
फिसङ्गं भवति । अन्तोदात्तं वाऽधस्तनपदनात्स्वर-
विपर्ययेऽनुदात्तं वाऽऽद्युदात्तं वा भवति । अनुदात्तम् ।
अनूपे गोमामोऽभिरक्षः । आयुदात्तं यदक्षारतिदेवसुः
विपर्ययइति किं । न्युप्ता अक्षा अनुदीव आसन् ॥

स्पर्शो चोषः प्रत्यये पूर्वपद्यः ॥

उषरित्यसं पूर्वपद्यः सन् स्पर्शं प्रत्यये रेफिसङ्गो
भवति । उषर्बुधआवह । उषर्भुदृभृदतिथिः । स्पर्शइ-
ति किं । उषउषो हि वसो । पूर्वपद्यइति किं । उषो
मघोनि । प्रातः प्रातरित्येतत्पदं रिफितसङ्गं भवति ।
प्रातरग्निं प्रातरिद्रे हवामहे ॥

देवं भाः ॥

भारित्येतत्पदं रिफितसङ्गं भवति देवमित्येतत्पदं
पूर्वं चेत् । देवं भाः परावतः । देवमितिकिं । बृहद्-

भा विभ्रतो हविः ॥

वधराद्युदात्तम् ॥ ८० ॥

वधरित्येतत्पदं आद्युदात्तं चेद्विहितमञ्जनं भवति ।
वधर्जवान् तविषीभिरिन्द्रः । आद्युदात्तमिति किं ।
आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु ॥

करनुदात्तम् ॥

करित्येतत्पदं विहितमञ्जनं भवति अनुदात्तं चेत् ।
निकाव्या वेधसः गन्धतरुः । अनुदात्तमिति किं ।
को अघनर्यो देवकानः ॥

अविभः ॥

अविभरित्येतत्पदं विहितमञ्जनं भवति । पितेव
पुत्रमविभरुपस्थे ॥

तदादः ॥

आदरित्येतत्पदं तदित्येतत्पूर्वं चेद्विहितमञ्जनं भ-
वति । दिवस्परि मुग्रथितं तदादः । तदेति किं । अ-
दो यद्वाक् स्रवते ॥

स्तः प्रागाथम् ॥ ८१ ॥

स्तरित्येतत्पदं प्रागाथं चेद्विहितमञ्जनं भवति ।
मानस्तरभिमातये । प्रागाथमिति किं । नास्य ते म-

हिम्मानं परिष्टः ॥

एतशे कः ॥१॥

करित्येतत्पदं एतशे पूर्वं चेद्विफ्रितसञ्ज्ञं भवति ।
पुरः सतीरुपरा एत शेकः । एतशइति किं । को अद्य-
नर्यः । कएनुदातमुक्तमुदात्तार्थ आरम्भः ॥

दिवे कः ॥२॥

करित्येतत्पदं रिफ्रितसञ्ज्ञं भवति दिवे पूर्वं चेत् ।
महे यत्पित्रं देरसं दिवे कः । दिवइति किं । को अ-
द्य ॥ उदात्तार्थमारम्भः ॥

अयस्कः ॥३॥

करित्येतत्पदं रिफ्रितसञ्ज्ञं भवति अयइत्येतत्पू-
र्वं चेत् । इन्द्राय योनेः प्रदिवोअयस्कः । अयइति किं ।
को वत्साता । उदात्तार्थ आरम्भः ॥

अत्साः ॥४॥

अत्सारित्येतत्पदं रिफ्रितसञ्ज्ञं भवति । लोपाशः
सिंहं प्रत्यञ्च मत्साः ॥

अविपूर्वमस्तः ॥५॥

अस्तरित्येतत्पदं रिफ्रितसञ्ज्ञं भवति विपूर्वं न चे-
त् । वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तरः । अविपूर्वमिति किं ।
पुरुषावृत्रो अयमपद्व्यस्तः ॥

स्वः स्वरितम् ॥ १७ ॥

स्वरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति स्वरितं चे-
त् ॥ स्वर्येद्वेदि सुदृष्टीकमर्कैः । स्वरितमिति किं । सो
नः स्तोत्ररणा ॥

न समासाङ्गमुत्तरम् ॥

स्वरित्येतत्पदं समासस्योत्तराङ्गं मद्रिफितसञ्ज्ञं न
भवति । यः पुष्पिणीञ्च प्रस्वञ्च धर्मणा । उत्तराङ्गमि-
ति किं । मादयस्व स्वर्यरे ॥

स्वरादेशोऽपूर्वपदेषु ॥

योऽयं स्वरादेशः अन्तोदात्तमन्तर्वाधराद्युदात्तं स्वः
स्वरितं इत्यादेशः स अपूर्वपदेष्विति । पूर्वपदेषु न
भवत्येतदुक्तं भवति । यदि पूर्वपदानि भवन्ति तदान्य-
स्वरानुदात्तादियुक्तान्यपि रिफितान्येव भवन्ति । अन्त-
र्वावत् जयं दधे । वर्धयंती बद्धव्यः । स्वर्जिदजित्प-
वते ॥

अवर्महः ॥ १८ ॥

अवरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । महइत्ये-
तस्मात्पदात्पूर्वं चेत् । अवर्महइन्द्रदादृहि । महइ-
ति किं । अवो बभूथ शतमूते ॥ ०

अनर्द्धर्चाते स्वरघोषवत्परमूधः ॥ १९ ॥

अधर्गित्येतत्पदं स्वरधोपवत्परं रिक्तसञ्ज्ञं भवति । अर्धर्चोर्गो न चेत् । प्रहृष्टायां कथं पिबन्ती धर्त्तुं । अधर्गर्गोनां स्वभापितूनाम् । अर्धर्चोर्चातइति किं । सञ्ज्ञं दुदुहे एन्निहधः । स्वरधोपवत्परमिति किं । एथिव्यामिति पितं य अधः ॥

न रेफोऽरुपासोऽतृणन्मही ॥ ११ ॥

रेफादौ पदे परभूते अरुपाम अतृणन्मही इत्येतेषु परभूतेषु च अधः शब्दो रिक्तसञ्ज्ञो न भवति । रेफो । समृधो रोमशंहतः । रिहंत्यूधो अरुपासो अथ । शुच्यूधो अतृणन्नगवाः एन्निर्धूधो महीजभार ॥

वरवरावरिति चैकपादे व्यपपूर्वाण्य-

समासांगयोगः ॥

वः अवः आवः इत्येतानि पदानि रिक्तसञ्ज्ञानि भवन्ति । कथं भूतानीत्यत आह । एकस्मिन्पादे यदि वि अप इत्येवं पूर्वाणि भवन्ति । यदि च उभयोरपि समासाङ्गयोगो न भवति । यदि च वः अवः आवः इत्येतानि पदानि समासाङ्गभूतानि न भवन्ति । विअपि इत्येते च पदे यदि समासाङ्गभूते न भवतइत्यर्थः । वः।गृणानो अङ्गरोभिर्दक्षविवरुषसा । योगा उदाजदघहिधलं वः । अव । विज्योतिषा सबृत्वत्तमोऽवः ।

अपावरद्विवो विलं । आवः । व्यावर्ह्यामति । अपद्रुह-
स्तमं आवरजुष्टं । एकपादइति किं । अभैष्ठापतदुच्छ-
त्वनेह सौवः । व्यपपूर्वाणीति किं । को वस्त्राता ।
माहचोणामवोऽस्तु । आवो यद्व्युह्येकुत्सपुत्रं । अ-
समासांगइति किं । अपावरद्विवो विलं । असमासां-
गयोगद्व्युभवार्थं कस्मात् । विद्युन्ततस्थौ मरुतो र-
थेषु वः ॥

पथ्यामघोनीदिवि चक्षसा मदेपूर्वो-

र्चिषातोतृषामोत्तरेषु न ॥ २६ ॥ ॥ ॥

पथ्या । मघोनी । दिवि । चक्षसा । मदे । पूर्वः
अर्चिषा । अतीतृषाम । इत्येतेषु परभूतेषु, वः आवः, आ-
वद्व्येतानि पदानि रिक्तितसञ्ज्ञानि न भवन्ति । प-
थ्या । व्युषाआवः, पथ्या ३ जनानां । मघोनीपथो
अवेद्व्यावोमघोनी । दिवि । व्युषाआवो दिवि जा
नतेन । चक्षसा । विद्यदावश्चक्षसा सूर्यस्य । मदे
यज्ञाय स्तोत्रार्चिषे दिवोमदे । पूर्वः, उतान्योअस्म-
द्यजते विद्यावऽपूर्वः । अर्चिषा । व्युषाश्चन्द्रामप्तावो-
अर्चिषा । अतीतृषामनापाभूतनवोतीतृषाम । एते-
षूत्तरेषु किं । विस्वर्यो रोदसी चक्षसावः ॥

होतः सनितः पोतर्नेष्टः सोतः सवि-

तनेतस्त्वष्टः॥ मातर्जनितर्भूतंस्त्रातर-
स्थातर्जरितर्धातर्धत्तः॥ २७॥ ॥५०॥

होतः । सनितरित्यादीनि षोडशपदानि रिफित-
सञ्ज्ञकानि भवन्ति । होतः, यथा होतर्मनुषोदेवता-
तः । सुसनितरुग्रः । पोतर्यजेति । प्रैषिकं ग्रावो नेष्टः ।
पिवः ऋतुना । ज्यैष्ठेन सोतरिद्राय । विश्वानि देव सवि-
तः । ते ते देव नेतः । शिवस्त्वष्टरिहागहि । पितर्मात-
र्धदिहोप । बोधि प्रयन्तर्जनितर्बसूनां । इन्द्रश्चातरुभय-
चाते । अर्थं ओजिष्ठचातरवित । स्मसिस्थातर्हरीणां ।
प्रबोधय जरितर्जरिमिन्द्रं । धातर्बिधातः कलशां अ-
भक्ष्यं । धनानां धत्तः खसा ॥

जामातर्दुहितर्देत्तः प्रशास्तरवितः पि-
तः॥ दोषावस्तरवस्यर्त्तः प्रयन्तश्चेङ्ग्य-

मुत्तमम् ॥ २८॥ ॥५१॥

जामातः प्रभृति प्रयन्तः पर्यंतान्येतानि पदानि रि-
फितसञ्ज्ञानि भवन्ति । किमविशेषेण सर्वाणि पदानि
नेत्याह । ईग्यशब्देन सावग्रहं पदमुच्यते । उत्तमं प-
दं सावग्रहं भवति तदानीं रिफितसञ्ज्ञं भवति ।
त्वष्टर्जामातरदुमुत । प्रावाद्य दुहितर्दिवः । पुरान्दर्त्तः

प्रायुभिः। प्रशास्तर्यजेति प्रैषिकं ॥ अजिष्ठ चातरवितः।
 पितृर्मातर्यदिहोप । दोषावस्तर्धियावयं । अवस्मर्तर-
 धिवक्तारमस्मयुं । बोधि प्रयन्तर्जनितर्वस्त्रनां । इङ्ग्यमु-
 त्तममिति किं । उपप्रयन्तो अध्वरम् । प्रयन्तपदमत्र ना-
 , वगृह्यते अतो रिफितं न ॥

ॐ दीधरभास्वरीवृहद्वर्द्धद्वर्द्धजागरजि-
गः॥ वारपुनः पुनरस्यैकस्यैः सस्वरहः
सनुतः सवरस्वाः ॥ २९ ॥ १०२ ॥

दीधः, अभाः, अवरीवः, अदहः, दहः, अदहः, अजा-
गः, अजीगः, वाः, अपुनः, पुनः, अस्वः, अकः, स्वः, मस्वः, अ-
हः, सनुतः, सवः, अस्वाः, । इत्येतानि रिफितसञ्ज्ञा-
नि भवन्ति । आमा सुपक्वं शच्यानि दीधः । इषमूर्जं
सुक्षितिं विश्वमाभाः । किमावरीवः कुहकस्य । अद-
हं कृत्स्नममृजः । अपोपदट्रिं पुरुङ्गतदहः । उत्संहा-
यास्यादृष्ट्युत्तरदहः । अजाग वस्वधिदेवः । आदिदृष्ट-
सिष्ठश्रोषधीरजीगः । वारीन्मण्डूकदृच्छति । अनानु-
कृत्यमपुनश्चकार । पुनरागाः पुनर्नवः । महोराये
चितयन्त्रिमस्यः । अवद्यमिषमन्यमानागुहाकः । शू-
रो न युध्यन्तवनो निदस्यः । सस्वश्चिद्वितन्वः । अहश्च
दृष्टमहः । सनुतर्धेहि तन्ततः । सवर्दुषायाः पयः । आ

यस्ते योनिं कृतवन्तमस्माः ॥

इति श्रीपाषाणद्वयाख्यायां वज्रूठसु-
तोव्वठकृतौ परिभाषाप्रथमं पटलम् ।

संहिता पदप्रकृतिः ॥७॥

संहिता पदप्रकृतिरित्येतद्विद्वत्तं वेदितव्यम् ।
आसीमापटलात् । पदानि प्रकृतिभूतानि यस्याः सं-
हितायाः सा पदप्रकृतिः संहिताऽत्र विकारः । तथा
हि । षत्वणत्वादयो विकारः संहिताया एव भवन्ति ।
प्रकृतिभूतत्वाच्च पदानां सिद्धत्वम् ॥

पदान्तान्पदादिभिः सन्दधेदिति य-

त्सा ॥ कालाव्यवायेन ॥२॥

संहितायाः पदानि प्रकृतिभूतानीत्युक्तं । न तु सं-
हितायाः स्वरूपं प्रतिपादितमित्यत आह । पदान्ता-
न्पदादिभिर्यदेकीकुर्वन्नेति अन्यमनुसरति सा संहि-
तेति । कालाव्यवायेन तु पदानां कालक्रमानुपादान-
परिपाद्या । सा चद्विविधा संहिता । आर्षी क्रमसं-
हिता च । आर्षी अयं देवाभ्य जज्ञाने । क्रमसंहिता
पञ्चन्याय प्रप्रगायत । गायत दिवः । संहितासज्ज्ञान
प्रयोजनं 'ऋतेन च द्वैपदसंहितास्त्वौ' ॥

स्वरान्तरं तु विवृत्तिः ॥७॥

अस्यामेव संहितायां यत्स्वरयोरन्तरं वक्ष्यति । त
द्विवृत्तिसूत्रं स्यात् । नूत्याते पूर्वथा च । विवृत्ति-
सूत्रप्रयोजनं “यतो दीर्घस्ततो दीर्घाविवृत्तय” इति ॥

सा वा स्वरभक्तिकाला ॥१॥

सा विवृत्तिः स्वरभक्तिकाला वा स्यात् । स्वरभक्तेः
कालः । द्वावीयमी सौर्द्धमात्रा अर्धोर्नान्येति तत्रायं वि
वृत्तेर्विभागस्त्रिः प्रकारः । उभयतो ह्रस्वाः पादमात्रा
कालः । प्रकृभुज्यः । प्रत्यञ्चदर्श ॥ एकतो दीर्घा
र्द्धमात्रा काला । नूत्याते । सानोअव्ये । उभयतो
दीर्घा, पादोनमात्राकाला । तार्द्धवर्द्धेति । इमा गावः स
रमेयारोच्छः । विवृत्तिषु प्रत्ययादेरदर्शनमिति दोषं व-
क्ष्यत्यतः, छाद्योऽप्याविवृत्तिरिति सम्याख्याख्यातं न भ-
वति ॥

पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रं पदे दृष्टे-

षु वचनात्प्रतीयात् ॥८॥

यत्किञ्चिद्विकारशास्त्रं तत्पदान्तेषु पदादिषु च वे
दितव्यं । पदे दृष्टेषु पदावस्थायामुपलब्धेषु । पदेषु दृ
ष्टेष्वपि वचनात्प्रतीयात् । वचनमन्तरेण विकारो न
भवति । पदान्तेषु, — वसुः सूनुः सहस्रः । चर्यमा मनुषः ।

पदादिषु । आपो हि ष्ठा मथोभुवः, परावीरासएत-
नः । पदे दृष्टेष्वितिकं । ताऽअस्य पृतनायुवः, तस्मा अर-
गमामवः । अत्र पदे आकारस्यादृष्टत्वात्स्वरसन्धिर्न भ-
वति । वचनादितिकं । अग्निमोले पुरोहितं । अत्र
सकारस्य पदान्तीयस्य वचनमन्तरेण न कश्चिद्वि-
कारः ॥

पदं पदान्तादिवदेकवर्णं प्रश्लिष्टमपि ॥

एको वर्णोऽस्येत्येकवर्णं ~~यत्पदं~~ यत्पदं तत्पदान्तव-
त्पदादिवच्च कार्यं लभते । यद्यपि प्रश्लिष्टं भवति । इन्द्र-
हिमत्यंघ्रमः । उदैति सुभगः ॥

आनुपूर्व्येण सन्धीन् ॥ २ ॥ ६०

पदान्तान्पदादिभिः सन्धधदिति यत्सा कालाव्यवा-
येनेत्यत्र पदपाठक्रमानुपूर्व्येण सन्धय उक्ताः । सामान्य-
तोऽपीदानीं प्रश्लिष्टान् सन्धीनाह । यदानुपूर्व्येण प्रश्लि-
ष्टान् सन्धीन् कुर्यात् । तद्यथा । इन्द्र । आ । इहि । मत्सि ।
अन्ध्रमः । इन्द्रशब्दस्य तु आकारेण सञ्च सन्धौ कृते इन्द्रा-
दिति भवति । तत इहि अनेन सञ्च सन्धौ इन्द्रहि भवति ।
ननु 'पदान्तान्पदादिभिः सन्धधदेति' इत्यनेनाप्येतदेव
प्राप्नोति इत्यथ किमर्थोऽयंयोगः । शृणु । 'पदं पदान्ता-
दिवदेकवर्णमित्यनेन सूत्रेण पदान्तवत्कार्यं लभतइ-

त्येतत्प्रथममुक्त्वा पञ्चात्पदादिवदित्युक्तं । अतः संक्षिप्त-
स्य पदस्य पूर्वमन्तकार्याणि प्रवर्तन्ते पञ्चात्पदादिका-
र्याणि । तथा चानिष्टं रूपं मिध्यति । । अतस्तदपवा-
दार्थमाह । अत्रापि यदनुपूर्व्येण सन्धयो भवन्ती-
ति ॥

एष,स्य,स,च,स्वराश्च,पूर्वे भवन्ति,व्य-
ञ्जनमुत्तरं यदैभ्यः ॥ तेऽन्वक्षरसन्ध-
योऽनुलोमाः

चतुश्च प्रकाराः सन्धयो भवन्ति । तद्यथा । द्वयोः
स्वरयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्व्यञ्जनस्वरयोः, स्वरव्यञ्जनयोरि-
ति । तत्र स्वरव्यञ्जनसन्धिमाह । एषः,स्यः,सः,
एतानि च पदानि यदा पूर्वाणि भवन्ति,स्वराश्च-
स्वरान्तानि चोयदा पूर्वाणि पदानि भवन्ति । स्वरव्य-
ञ्जनं च यदा उत्तरं एतेभ्यो भवति । तदा ते अनुलो-
माः,अन्वक्षरसन्धयः इत्येवं सञ्ज्ञावेदितव्याः । एष
देवो अमर्त्यः । उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति । ससु-
तः पीतये वृषा । स्वराः । पूर्वे न निमिषति सुरणाः ।
एष स्य स च स्वराश्चेति द्विश्चकारकरणं, तुल्ययोगनि-
वृत्त्यर्थं । तेनैतद्भवति । 'प्रतिलोमास्तु विपर्यये तएवे'
त्यत्र एषः स्य स इत्येते न गृह्यन्ते । यदि हि गृह्येरन् ।

गमत्सगोमतीत्यत्र तत्र प्रथमास्तृतीयभावमिति तकार-
रस्य दकारः स्यात् । द्विश्चकारकरणात्त्वयं दोषो न
भवति ॥

प्रतिलोमास्तु विपर्यये स एव ॥ ३ ॥ (७)

तएवान्वक्ष्यन्तरसन्धयः प्रतिलोमा यदा भवन्ति । यदा
स्वरव्यञ्जनविपर्ययो भवति । पूर्वेषु सन्धिषु स्वराः पू-
र्वे व्यञ्जनान्युत्तराणि । इह तु व्यञ्जनानि पूर्वाणि स्वरा
उत्तर इत्यर्थः । तस्मिन् दानमीमहे ॥

तत्र प्रथमास्तृतीयभावं प्रतिलोमेषु
नियन्ति ॥ (१०)

तत्र तेषु प्रतिलोमेष्वन्वन्तरसन्धिषु प्रथमाः स्वर्गाः पदा-
न्तोयाः तृतीयभावं गच्छन्ति । अर्वागावर्त्तया हरी । ह-
व्यवाल्ग्निरणः पिता नः, यदङ्गदाशुपे त्वं । इन्द्रश्च
त्रिष्टुबिह ॥

अथेतरेषु ॥ ऊष्मापरिलुप्यते त्रयाणां-
स्वरवर्जम् ॥ (११)

अथेतरेष्वनुलोमेष्वन्वन्तरसन्धिषु ऊष्मा विसर्जनी-
यो लुप्यते त्रयाणां पदानां । एष स इत्येतेषां ।
स च स्वरं वर्जयित्वा । (सहोपधोर्प्रकृतइत्यादिना
॥ ६७

एष स्य स विसर्जनीयलोपे सति स्वरस्य लोपः प्राप्नो-
ति । अतः स्वरवर्जमित्युच्यते । एष कविरभिष्टुतः । उत
स्य वाजी । स वाज्यर्वा ॥

न तु यत्र तानि पद्याः ॥ ४ ॥ (२२)

द्वल्लेषां मध्ये अन्यतमत, यत्र यस्मिन्पदे सावग्रहं भ-
वति तत्र विसर्जनीयलोपो न भवति । तद्यथा । पशु-
षो न वाजान् । इत्याद्युदाहरणं द्रष्टव्यं । न तु यत्र
तानि पद्यादिति वा पाठः । तदा तु पद्यात्परभूतानि
यत्र तानि भवन्ति यत्र न लुप्यते । उदाहरणं तदेव ॥

पुरस्तादित उना; प्रउगं नमउाक्तभिः ।

अन्तः पदं विवृत्तयः ॥ (२३)

स्वरान्तरं तु विवृत्तिरित्युक्तम् । पदमध्ये या वि-
वृत्तयस्ताः प्रतिपादयन्त्यवग्रहमन्ते ह्युदासार्थं । पु-
रएतेत्याद्यास्तस्य, अन्तः पदं पदस्य मध्ये विवृत्तयः ।
इन्द्र प्रणः पुरएते व, ननु पुरएतासि महतो धनस्य ते
तत्कृती नोदाहरणं भवति । पदवच्च 'पद्यानिति' प-
रिभाषितत्वात्पदसन्धिरेवायं । सक्तमिव तित उनापुन-
न्तः । छन्दः किमासीत्प्रउगं । दाप्नोति नमउाक्तभिः ॥

अतो ऽन्याः पदसन्धिषु ॥ ५ ॥ (२४)

अतो विवृत्तिचतुष्टयात् या अन्या विवृत्तयस्ताः

पदसन्धिषु वेदितव्याः । अतः कृषिसुग्रमभिमातिषा-
हं । कञ्जीवन्तं यश्चौशिजः । इतउत्तरं स्वरसन्धयः
प्राक्प्रकृतिभावात् ॥

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्व-
रम् ॥ (२८)

अष्टौ समानाक्षराण्यादितइत्युक्तं । समानाक्षरे-
समानस्थाने च दीर्घमेकं उभे स्वरमापद्यते ।
अश्वाजनिं प्रचेतसः । सदो जज्ञानो विहीमिद्धः । क्षीरं
सर्पिर्मधुदकं । समानाक्षरइति किं । त एते वाच-
मभिपद्य । सस्थानइति किं । दूरव नः सर्पिर्गामुतिः ॥
इकारोदयएकारमकारः सोदयः ॥ (२९)

इकारपरअकारः एकारमापद्यते । सोदयः सह प-
रेण इकारेण । इन्द्र सामसिं रयिं, एतेनं मृजता सु-
ते ॥

तथा ॥ ६ ॥ उकारोदय ओकारम् ॥ ७

यथा इकारोदय अकारः सोदय एकमेव वर्णमा-
पद्यते । एवमवर्णउकारोदय ओकारमापद्यते । एता
यामोपगव्यन्तः ॥

परेवैकारमोजयोः ॥

परेषु सन्ध्यक्षरेष्वैकारमापद्यते । अकारः सोद-
यः । किमविशेषेण नेत्याह ॥

ओजयोः प्रथमतृतीययोः ॥

एण्डित्येतयोः । आ एनं, ऐनं देवासः, सदापरै-
दपदभवेताः ॥

औकारं युग्मयोः ॥ (७७)

द्वितीयचतुर्थयोः उौडित्येतयोः अकारः औकार-
मापद्यते सोदयः । यचौषधीः समगमत । तं यज्ञं ब-
र्हिषि प्रौञ्चन् ॥

एते प्रक्षिष्टा नाम सन्धयः ॥ ७ ॥ (७८)

प्रक्षिष्टमज्ञाः सन्धयो वेदितव्याः एते समानाक्षरे
संस्थानइत्याख्य । प्रयोजनं प्रक्षिष्टादभिनिहितादिति ॥

समानाक्षरमन्तस्थां स्वामकण्ठ्यं

स्वरोदयम् ॥ (७९)

समानाक्षरतक्षणमुक्तं अनास्थाभापद्यते । स्वांस्था-
नेन । अकण्ठ्यं कण्ठ्यहितं अकाराभ्यां विना । स्वरो-
दयं स्वरोदयं । अर्धार्धयं जमदग्निवन्तः । अधीन्वचसप्तति-
चसप्तच । अकण्ठ्यग्रहणं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् । यथासंख्यं
हि संभवति । चतस्रोऽतस्याश्चत्वारश्च स्वराः, ऋस्वदीर्घौ

सवर्णाद्विति वचनात् ॥

न समानाक्षरे स्वेस्वे ॥ (२१)

न भवति क्षैप्रः समानाक्षरे स्वे स्वे । ननु तत्रो-
क्तः प्रस्लिष्टः सन्धिः सत्यं । उक्तो यदि नाम एवं म-
न्यते । मात्रिके प्रस्लिष्टः चरितार्थः, यथा दिवीव
सूर्यं दृष्टे । सूर्यस्याभिर्न धेनुभिः । द्विमात्रिकेषु क्षैप्र-
स्यावकाशः । तन्ना भूदिति । न समानाक्षरइत्यु-
क्तम् ॥

ते क्षैप्राः प्राकृतोदयाः ॥ ८ ॥ (२२)

ते क्षैप्राः सन्धयः प्राकृतोदयाः । प्राकृतोदयाः प्रा-
कृतस्वरोदयाः । प्राकृतग्रहणं सोदयाधिकारनिवृत्त्य-
र्थं । क्षैप्रमउच्चाप्रयोजनं 'क्षैप्राभिर्निहिषु चेति' ॥

विसर्जनीयोऽरिफितो दीर्घपूर्वस्वरो-

दयः॥ आकारम् ॥ (२३)

विसर्जनीय अरिफितः दीर्घपूर्वः सहो-
पधः स्वरोदयः (स्वरपरे) आकारमापद्यते । तथा, या-
उपधी सोमराज्ञीः । अरिफितइति किं । वारि-
ग्मण्डूकइच्छति । स्वरोदयग्रहणं समानाक्षराधिकार-
निवृत्त्यर्थम् ॥

उत्तमौ च द्वौ स्वरौ ॥ (२४)

ऐऔ आकारमापद्यते स्वरौदयौ । स्वर्याय पन्याम-
न्वे तवाउ । उभा उ नूनम् ॥

ताः पदवृत्तयः ॥ ९ ॥ (२५)

ताएतास्तिस्रः पदवृत्तय उच्यन्ते । अत्र याभिः स-
उज्ञाभिः शास्त्रकृद्व्यवहरति तावत्यः स्वव्यवहारार्थाः ।
याभिर्यवहारो नास्ति तासां ज्ञाने धर्मः फलम् ॥

ह्रस्वपूर्वस्तु सोऽकारम् ॥ (२६)

ह्रस्वस्वरपूर्वस्तु सः, अग्निफितो विसर्जनीयः, सोपधः
स्वरोदयः अकारमापद्यते । य इन्द्र सोम पातमः ।
अग्निफितइति किं । अन्तरिक्षं तं जने ॥

पूर्वौ चोपोत्तमात्स्वरौ ॥ (२७)

पूर्वौ च उपोत्तमात्, उत्तमात्पूर्वः स्वरः ऐकारस्तस्मा
त्पूर्वौ एकारऔकारौ स्वरपरौ अकारमापद्यते । अग्न-
इन्द्र वरुण मित्र देवाः । वायु उक्थेभिर्जरन्ते ॥

त उद्ग्राहाः ॥ (२८)

त उद्ग्राहसञ्ज्ञाः सन्धयो वेदितव्याः । उद्ग्राहाणां
पूर्व ह्रस्वाण्यकार इति प्रयोजनम् ॥

दीर्घपरा उद्ग्राहपदवृत्तयः ॥ १० ॥ (२९)

तथा ते एव उद्ग्राहदीर्घपराः सन्तः पटवृत्तयो भ-
वन्ति । कर्दूषते तुज्यते । महस्वमावे प्रतिरन्तः आयुः ।
उग्राणामिन्द्र उजिष्ठाः ॥

ओष्ध्योऽन्योऽभुग्नमनोऽप्येवकारोऽ-

न्तरागमः ॥ (७०)

ओष्थौ ओकारश्चौकारौ योनी ययोस्तौ ओष्ठ्ययोनी
अकाराकारौ तयोः अनोष्ठ्ये स्वरे परभूते वकारश्च
अन्तरागमो भवति । यत ओकारौ कारयोः स्थानसंभू-
तौ अतः कारणात् अकारावोष्ध्ययोनी, तेन वकाराग-
मः । भुग्नं नाम चैतत्सन्धानं भवति । वायवायाहि
दर्शत । ऋतेन मित्रावकणावृता वृधावृतस्पृगा । कनो-
ष्ठ्यइति किं । वायुउक्थेभिर्जगन्ते उभाउपांशु प्रथमा-
पि वा वा ॥

ऋकारउदये कष्ट्यावकारं तदुद्ग्रा-

हवत् ॥ ११ ॥ (७१)

कण्ठ्यौ अकाराकारौ ऋकारउदये अकारमापद्य-
ते । तत्सन्धानं उद्ग्राहवत्सञ्ज्ञं वेदितव्यं । प्रकृभु-
भ्यो हतमिव । आप्नुषा यन्मधुन ऋतस्य ॥

उद्ग्राहाणां पूर्वरूपाण्यकारे प्रकृ-

त्या द्वे ओभवत्येकमाद्यम् ॥ प्राच्यपञ्च-
चालपदवृत्तयस्ताः पञ्चचालानामो-
ष्ठपूर्वा भवन्ति ॥ १२ ॥ (७२)

उद्ग्राहणां सन्धीनां यानि पूर्वरूपाणि ये पूर्वरू-
पा अवयवाः ह्रस्वपूर्वो विभर्जनीय एकारश्चोकारश्च ता-
नि अकारे प्रत्यये प्रकृत्या द्वे भवतः । ओभवत्येकमा-
द्यं । ताश्च प्राच्यपदवृत्तयः पञ्चचालपदवृत्तयश्चोच्यन्ते ।
एवं सामान्यत उक्त्वा, अथेदानीं विशेषमाह । पञ्चा-
लानामोष्ठपूर्वा भवन्ति । इतरास्तु प्राच्यपदवृत्तयः ।
पुरोलाशं यो अस्त्वै । अर्ध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । ते
अग्ने पातुभवो मन्दसानाः ॥

अथाभिनिहितः सन्धिरेतैः प्राकृत-
वैकृतैः ॥ एकीभवति पादादिरकारस्तेऽ

व सान्धजाः ॥ १३ ॥ (७३)

अथशब्दो महाधिकारद्योतनार्थः । अभिनिहित-
सञ्ज्ञकः सन्धिर्वद्व्यतइतिवाक्यशेषः । स च एतैः प्रा-
कृतवैकृतैरधस्तनैः । एकारौकाराभ्यां प्राकृताभ्यां
ह्रस्वपूर्वेण च ओकारभूतेन वैकृतेन च एकीभवति पा-

दादिरकारस्तेनात्र त्रयः सन्ध्यादृश्यन्ते । सुगन्तन्नेता-
वकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने । दधामि रत्नं द्रविणं च दाशुषे
ऽग्ने । अत्राचिन्तामधोपितोरं । पादादिरिति किं ।
चिकित्वां सोऽचचेतसं नयन्ति, आरे अस्ते च शृण्व-
ते । अध्वर्यावद्रिभिः सुतं । अभिनिहितसञ्ज्ञाप्र-
योजनं 'क्षैप्रामिनिहितेषु चेति ॥

अन्तः पादमकाराच्चत्संहितायां ल-
वोर्लघु ॥ यकाराद्यक्षरपरं वकारा-

द्यपिवा भवेत् ॥ १४ ॥ (७४)

अन्तः पादं पादमध्ये । अधिकारवचनं । अकाराच्चे-
त् । अभिनिधीयमानस्याकारस्य विशेषणानि । अका-
राल्लघोः परमक्षरं लघु यकारादि वा वकारादि वा
यदि भवेत्संहितायां संहितापाठे, अथ सः अकारः
अभिनिधीयते प्राञ्जवैकृतैरेकीभवतीत्यर्थः । यकारा-
देः "यमैच्छाममनसा सोऽयमागात्" । वकारादेः "तं
पृच्छतोऽवरासः" । यस्तं मन्योऽविषद्वज्ज । तेऽवदग्रथ-
माः । लवोरिति किं । व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतं । लघ्व-
ति किं । दुहोतिशेमित्रमहा अवदोत् । यकाराद्यक्ष-
रपरं वकाराद्यपीति किं । एनं देवासोऽमृतान्मोऽ-
स्युः । वर्ज्यं घृष्णोऽपतानुदस्व । यथा शार्थातेऽ-

प्रियः ॥

अन्यादयपि तथायुक्तमावोन्तोपहि-
तात्सतः ॥

यकारादि वकारादि वा यदक्षरमुक्तं, तदुच्यते।
यद्यप्यन्यव्यञ्जनादि तदक्षरं भवति । तथा तेनैव प्र-
कारेण युक्तं भवति । संज्ञितायां लघोर्लघु भवतीत्य-
र्थः । अथ तदा वोन्तोपहितात्सतः, अकारस्याभिनिधा-
नं भवति, "आवो^{एवमन्तो} यस्य पदस्य तदावो^{तं}, तेनोप-
हित आवो^{तोपहितः} । तस्मादावोन्तोपहितात्सतः । स-
यव गावो^{भि} तोननन्त^{तथायुक्तमिति किं}, आगावो^{एवमन्} ।
आवो^{तोपहित}तात्सतइति किं । एतं देवासी अमृतासी अ-
स्यः ॥

अयेयोवेऽवइत्यन्तरैकारः सर्वथा भव-
न् ॥ १५ ॥ (७७)

अये । अयः, अवे । अवः । एवमन्तैः पदैरुपहित अका-
रः सर्वथा सर्वप्रकारोऽपि सन्नाभिनिधीयते । सर्वथा ग्र-
हणं गुरुलघ्वर्थं । अजीतये इतये पवस्व । ता अञ्जयो-
रपायो न ससुः । यवं श्वेतं यदेवे^{श्चिनाम्} । पुरुरवो-
ऽनुतेकेतमायं । तदन्तग्रहणादिह न भवति । विपा-
वरा^{इमयो अग्रया इन्} । तद्देवानामवो^{ऽप्याह्वीमहे} ।

वद्व्येते न चान प्र क्व चित्रः सवितैव
कः ॥ पदैरुपहितेनैतैः ॥ (७१)

आ । न । प्र । क्वा । चित्रः । सविता । एव । कः ।
एतैः पदैरुपहितेन वद्व्येतेन पदेन उपहितोऽकारोभि-
निधीयते । आबोऽहंसमितिददे । नबोऽश्वाः अथयन्त-
हसिस्ततः । प्रबोच्छारिरिचेदेवपुष्यदं । क्वबोश्वाः क्वा-
श्मीएव । चित्रो वस्तुयामः । तत्सविताबोऽष्टतत्त्वमासु-
वत् । अत्रैवबोर्युनह्यामि । कोवोतर्मरुतकृष्टिविद्युतः
। एतैः पदैरिति किं । अच्छाबो अग्निमवसे । पादम-
ध्यइति किं । उत येजामयोर्षावीनासः । अत्र च प्रका-
रान्तरेण जातत्वात् ॥

सर्वैरेवोदयाः परे ॥ १६ ॥ (७२)

सर्वैरेव प्राकृतविद्युतैः एकारौकारैरुपहिताः स-
न्तः परे पादादिभूता अभिनिधीयन्ते, न ज्ञायन्ते क-
थमेते इत्यत आह ॥

विद्युतैरेव ॥ ३ ॥

अदादवत्वेऽजनयन्ताव्यत्या अभेद-
योपाष्टिस्वन्त्ववीरता ॥ अमुमुक्तमम-
तयेऽनशामहा अवत्वचोऽर्वास्तेऽर्वांस्य

वेरथा ॥१७॥ (८३)

अदात् । अवचः । अजनयन्त । अव्यत्यै । अभेत् । अ-
योपाष्टिः । अवन्तु । अवीरतां । अमुमुक्तं । अमतये । अ-
नशामहै । अवत्वचः । अवीरते । अवांसि । अवः । अ-
रथाः इति । एतेषां पदानां सर्वः पदैः उपहितः । अ-
कारः उदयः सन् अभिनिधीयते । सनः सनितासन-
ये सनोऽदात् । अमर्त्योऽवर्चोऽपधीषु । यन्देवासोऽज-
नयन्ताग्निम् । उत स्म तेऽव्यत्यै पृणासि । विविग्मे न वृ-
षभेणापुरोऽभेत् । श्येनोऽयोऽपाष्टि इन्ति दस्युन् । पदा-
दौ लक्षणतोऽभिनिहितः । पदमध्ये निपातनात् । अ-
धिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वज्ञान् । माशेषसोऽवीरतापरिचा अत्रिन्-
महमुक्तम् । मानोऽग्नेऽमतये । येन वस्योऽनशामहै, शि-
रोऽवत्वचोभरः । त्वचद्विक् । माशवासो अवक्रसुः ।
मानोऽग्नेऽवीर ते परादाः । आद्व्यावृणीमहेऽवांसि ।
आतेऽवो वरेण्यम् । आनोऽवोभिर्महतः । हुंउदाहरणे ।
अनश्वासो ये पवयोऽरथाः । अरश्नानोयेऽरथाः ॥

वासो वायोऽभिमुवे कवण्यः संक्रन्दनो
धीजवनः स्वधावः ॥ उत्सादतकृतावः
सगर्भ्यो हिरण्यशृङ्गइति चोपधा

भिः ॥ १८ ॥ (४०)

वासोवायः । अभिसुवे । कवष्यः । संक्रन्दनः । धी-
जवनः । स्वधावः । उत्सादतः । ऋतावः । सगर्भ्यः । हि
रण्यशृङ्ग इति च । एवं रूपाभिसु उपधाभिरुपहितश्च-
कारोऽभिनिधीयते । वासोवायोऽवीनां । अभिसुवेऽ-
भिभङ्गाय । कवष्योऽक्षोषधावनीः । संक्रन्दनोऽनिमिष-
एकवीरः । पूषेव धीजवनोऽसिसोमः । रायस्सूहि स्वधा-
वोऽस्तिहिते, उत्सादतोऽगादङ्गादवसानां । सम्बालृता-
वोऽनुमागृभाय । सगर्भ्योऽनुसस्त्रामयूथ्यः । हि रण्यशृङ्गो-
योऽयस्य ॥ १८ ॥

येरा रायोध मे धायि नो ऽहिरग्नेऽभि-
दासति ॥ जायमानोऽभवोऽग्नेयं नृतो-

पोऽहति पिप्रति ॥ १९ ॥ (४१)

येराः, रायोध । मे धायि । नोहिः । अग्नेऽभिदास-
ति । जायमानोऽभवः । अग्नेयं । नृतोपः । अंहोतिपि-
प्रति । एते च द्वैपदा^(१) यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । र-
थानां नयेराः । सवारायोधये पार्थिवासः । उपप्रागा-
त्सुमन्त्रि^(२) मन्त्र । उत्तनोऽहिर्बुध्न्यः । योनोऽअग्ने-
भिदासति । जायमानोऽभवो महरन् । त्वयाऽग्नेयं सु-
गन्धत्रयानस्य नृतोपः, तवत्यन्तर्यनृतोपद्वन्द्वः । योनोऽअ

होतिपिप्रति ॥ ८७

जम्भयन्तोऽहिं मरुतोऽनुभर्त्री यवसे-
विष्यन्वयुने जनिष्ट ॥ वृत्रहत्येवीः स-
मेतमाना मरुतो मदन्नभितो नव-
न्त ॥ २० ॥ (८२)

एते द्वैपदा यथागृहीते अभिनिधीयन्ते । जम्भय-
न्तोऽहिं दृक् रक्षांसि । एषास्याबोमरुतोऽनुभर्त्री । प्रो-
यदश्वानयवसेऽविष्यन् । इडायास्तुबो वयुनेऽजनिष्ट ।
ताभिर्हृष्टपृष्ठपत्येवीर्नः । नयम्बयन्ति समेतमानाः ।
स्वर्नृषासो मरुतो मदन्नानु । समत्रगाबोऽभितो नव-
न्त ॥

ब्रुवते ध्वंस्तवसे वाचिमेरपद्मिधरेऽग्ना-
नहुषेऽस्मत्पुरोऽभिनत् ॥ उपतेऽधां
वहते यं यमोऽदितिर्जनुषो यासुवितो
ऽनुश्रियेधित ॥ २१ ॥ (८३)

एते च द्वैपदा यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । संह-
ब्रुवतेऽध्वन्ना । सत्यगुप्ताय तवसे वाचि । उत् मेरपद्मव-

तिः । वैश्वानरे न दधिरेऽग्ना वसूनि । सनतमो नज्ज-
षोऽक्षत् । पुरोभिनदर्हन्त्यहत्त्ये । उपतेधां सहमा-
नाम् । वहतेऽयं मघवा सर्वमेनः । नराशंसश्चतुरंगोऽ-
यमोऽदितिः ॥ नय ईषन्ते जनुषो याः सुवितो देवां-
त्सुवितोनुपत्सु । विश्वोऽअधिस्थियोऽधित ॥

वपुष नु । वशायन्त सन्तोऽवद्यानि ख-
न सः । भरन्तोऽवस्पवोऽवोऽस्तुबुध्न-
योऽजो मायिनोऽधमः ॥ २२ ॥ (४४)

एते द्वैपदा अभिनिधीयन्ते । प्रवांचयो वयुषेऽनु प-
दान् । सद्विशोऽग्रन्त । अन्तः सन्तोऽवद्यानि पुना-
नाः । रये रथस्य खेनमः । स्थूरं न कच्चिद्भरन्तो व-
स्यवः । महि त्रीणामवोऽस्तु । अहिर्बुध्न्योऽज एकपात् ।
त्वं मायाभिरपमायिनोऽधमः ॥

देवो न यत्पुरुवसोऽसुरध्नोभूतोऽभिश्चे-
तोरुषस्तेन नोदय ॥ येजामयस्तेरद-
न्नोऽधिवक्तास्तेऽवर्द्धतः तेऽरुणोभिः
सदोधि ॥ २३ ॥ (४५)

एते च द्वैपदा वषागृहीतमभिनिधीयन्ते । देवो

न यत्सविताः पुरुहूत पुरुषसोऽसुरग्नः । मेघो भूतोऽ-
भियन्तयः । कृष्णः श्वेतोरुषो ग्रामः । तेन नोऽद्य वि-
श्वदेवाः । तेनेति किं । तेनो अद्य ते अपरं । इन्द्र-
जामयउत ये जामयः । प्रतेरदद्वरुणो यातवेः स प्रा-
विता सध्वानोऽधिवक्ता । तेऽवर्धंत स्वतवसुः । तेऽरु-
णोभिर्वरं । राजेव सङ्ग निषदोऽधिवर्हिषि ॥

स्वाध्यो ऽजनयन्धन्वनोऽभिमातीर-
ग्नेयदहमनसोऽधियोऽध्वनः ॥ यो ह्यग्ने-
र्विदंस्तपसोऽधि नयोऽधि पादोऽस्य यो-
ति ब्राह्मणोऽस्य पोऽनयत् ॥ २४ ॥

एते च यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । स्वाध्यो जनय-
न्ब्रह्मदेवाः । ओजस्थिरेव धन्वनोऽभिमातीः । विश्वा
अग्ने यदहारातीः । दहेति किं । महीरायः सातम-
ग्ने अपादधि । उर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । मनो
न योऽध्वनः सद्य एति । शतचक्रं योऽश्नुः । तेऽविन्द-
न्मनसा दीध्यानाः । तपसोऽध्यजायत । भूषन् योऽधि ।
नेति किं । पावमानोर्योऽध्यतिवृत्तिः । पादेऽस्य विश्वा भू-
तानि । इन्द्रो विश्वायोऽति शूराव । ब्राह्मणोऽस्य सु-
खमासीत् । आपोऽनयत्सधमाः ॥

सोऽस्माकं योद्देषोभ्योऽन्यकृतेभ्यस्ते-

भ्योऽकरं पयस्वन्तोऽमृताश्च ॥ (४१)

एतं च द्वैपदा यथा गृहीतमभिनिधीयन्ते । उपस्ति-
रस्तु सोऽस्माकं ऋयः । यदुति किं । सोऽस्माकमनवद्य ।
द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यऽ उक्त । दृढन्तेभ्योऽकरं नमः । शुक्राः
पयस्वन्तोऽमृताः ॥

अन्योर्वाकेऽथो इति नोदयेषु पुत्रः प-

राके च परावतश्च ॥ २५ ॥ (४२)

अथाभिनिहितं सन्धिरित्यनुक्रम्य यदुक्तं पादादिर-
कारणकौभवतीति तस्यापवादः । अन्यः । अर्वाके । अथो ।
एतेषूदयेषु । पुत्रः पराके । परावतः । एतेषु च पूर्व-
पदेषु यथासंख्यमभिनिहितो न भवति । पितरं न
पुत्रोऽन्यः । यन्नासत्या पराके अर्वाके । आविवास-
परावतोऽअथो ॥ २५ ॥

अन्तः पादं च वयो अन्तरिक्षे वयो

अस्याथ योहेतयस्त्रयः ॥ वो अन्धसः

शयवे अश्विनो भये श्रवो अधिसाज्ज

योजामयः पयः ॥ २६ ॥ (४३)

अन्तः पादमित्युपक्रम्य यदुक्तं तस्यायमपवादः ।
 पादमध्ये च । अग्निं वयो अन्तरिक्षे । अन्तरिक्षइ-
 ति किं । आवां वयोऽश्वासः । वयो अस्य । ऊर्ध्वो अग्ने
 वयो अस्य । अस्येतिकिम् । आवां वगोऽश्वासः । अस्य-
 यथो यथा, सतीनमन्युरथथायोऽअद्रिं । शतानीका
 हेतयोऽअस्य । त्रयः । चत्वारि शृंगा त्रयो ऽअस्य ।
 पान्तमावो अन्धमः । अन्धमइति किं । आवोऽहंममि-
 तिन्द्रदे । वदत्येते नचानप्रत्यस्यायमपवादः । अये
 योवेवदत्यन्तैरित्यस्यापवादाः शेषाः । अपित्व तं शय-
 वे अश्विनागां । यद्वां हवन्त उभये अधः । यन्नार्पदाय
 श्वो अध्यधत् । अधीतिकिं । श्वो मृत्यु । भरद्वाजां-
 त्सार्जयो अभ्ययष्ट । जानयो अध्वरीयतां । आमावद-
 स्य पयो अक्रतस्व ॥✓

प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः ॥

इदानीं प्रकृतिभावः । तत्र प्रथमं पदसंहितामा-
 ह । प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः । इतिकरणादौ पर-
 भूते प्रकृत्याप्रगृह्या भवन्ति । इन्द्रो इति । शतक्रतो
 इति शतःक्रतो । सोऽइति । इन्द्राग्नीइति । हे इति ॥

स्वरेषु चार्थम् ॥

स्वरेषु च परभूतेषु, आर्यां संहितायां, प्रकृत्या प्र-

गृह्या भवन्ति । ऋषिदृष्टा आर्षी । राजन्ती अस्य भु-
वनस्य रोदसी अस्मि । इन्द्रवायू इमे सुताः । ते इहि-
प्रा ईलते । प्रोअयासीदिन्दुः । सोमो गौरो अधि-
श्रितः ॥

प्रथमो यथोक्तम् ॥

प्रथमः प्रगृह्यः आर्षीं संहितायां यथोक्तमेव भव-
ति । कश्च प्रथमः । ओकारआमन्वितजः प्रगृह्यइत्या-
दिना यउक्तः । इन्द्रविन्द्राय मत्सरं । वायउक्थेभि-
र्जरन्ते । अत्राचिन्तो मधोपितोरं । यददोपितो अ-
जगन् । पुरुहूत पुरुवसोऽसुरमः । प्रथमइतिकिं ।
प्रोअयासीदिन्दुः ॥

सहोदयास्ताः प्रगृहीतपदाः सर्वत्रैव ॥

सह उदयेन वर्ततइति सहोदयाः । ताः संहिताः
प्रगृहीतपदसञ्ज्ञा वेदितव्याः । सर्वत्रैव । पदसंहि-
तायां इतिकरणादौ परभूते, स्वरेषु वार्ष्या उदयेषु
प्रगृहीतपदा भवन्ति । इन्द्रो इति । शतक्रतो इति
शुतऽक्रतो । इन्द्राग्नी इति । अतथ्यमाने अवसावन्ती
अनु ॥

त्र्यक्षरांतास्तु नैवे ॥ २७ ॥

अक्षरपर्यन्ताः पुनः प्रगृह्या इवप्रत्यये न प्रकृता

भवन्ति । आर्ष्यां संहितायां, दम्पतीं चक्रतु विदा ।
आर्ष्यामिति किं । दम्पतीइवेतिदम्पतीइव । तथा ।
उपधीव । उपधीइवेत्युपधो । इव । अक्षरान्ता इ-
ति किं । अक्षीइव चक्षुषायातम् ।

आर्ष्यामेव सन्ध्ययकारपूर्वो विवृत्ते-

इच प्रत्ययः सन्नुकारः ॥

आर्ष्यामेवेत्यवधारणं क्रमसंहितानिवृत्त्यर्थम् । सन्ध्यौ
भवः सन्ध्यः । सन्ध्यो यकारः पूर्वी यस्मात् इति स-
न्ध्ययकारपूर्वउकारः प्रकृत्या भवति । प्रत्यु अदृश्या-
यती । अभूर्वाक्षीव्युः आपुः । विवृत्तेस्तु परभूतउकारः
प्रकृत्या भवति । अभूदुभाउ अंशवे । सोमं धनसा
उ ईमहे । सन्ध्यग्रहणं किं । तामेजराद्यजरं मरायु ।
यकारपूर्वइति किं । अभूर्वाक्षीः ॥

ऊकारादौ स्विति ॥

ऊकारादौ प्रदे परभूतेषु इत्येतत्पदं प्रकृत्या भव-
ति । ताभिर्हृष, ऊतिभिः । ऊकारादाविति किं । सू-
पस्याभिर्न धेनुभिः ॥

पूषेत्यकारे न चेत्तदेकाक्षरतत्र पूर्व-

म् ॥ २८ ॥

पूषा इत्येतत्पदं अकारादौ परे पदे प्रत्ययेकप्रक-
त्या भवति । यदि तत्पुषेतिपदं एकाक्षरपदपूर्वं न भ-
वति । तत्र पूर्वं चेन्न भवति । पूषा अविष्टमाहिनः ।
स्वस्ति पूषा असुरः । नचेत्तदेकाक्षरतत्र पूर्वमिति किं ।
नतंपूषाऽपिमुष्यते । तत्र पूषाभवत्सचा ॥

अद्वा सम्नाज्ञी सुशमी स्वधोती पृथुजयी
पृथिवीषामनीषा ॥ अयानिद्राज्या
प्रमेतिस्वराणां मुख्ये परे पञ्चमषष्ठ-
योश्च ॥ २९ ॥

इत्येतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति । स्वराणां मध्ये
मुख्ये प्रथमे अकारे पञ्चमषष्ठयोश्च स्वरयोः परभत-
योः इकारे ईकारे चेत्यर्थः । अद्वाइत्ते मघवन्यार्थे दि
वि । सम्नाज्ञी अधिदेष्टु । एते शमीभिः सुशमी अ-
भूवन् । स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् । ऊतो अनू-
ती हिरिशिः । पृथुजयी असुर्ये च । द्यावाक्षामाष्ट-
थिवी अन्तरिक्षं । ईषा अजोहिरण्ययः । पूर्वीर्यो
मनीषा अग्निः । अया ईशानस्तृषीभिः । मानो नि-
द्रा ईशत, ज्या इयं समने । धन्वन्निव प्रप्रा असि ।
मुख्ये परे पञ्चमषष्ठयोश्चेति किं । आरः दुपस्त धाग-
हि । आर्षामेवेति किं । सम्नाज्ञीति सं । राज्ञी ॥

स्वरे पादादौ उदये सचेति ॥

सचा इत्येतत्पदं प्रकृत्या भवति । स्वरे पादादौ उ-
दयभूते । उगने काव्ये सचा इन्द्रः । सृजते सूर्यः स-
चा उद्यत् । स्वरे पादादाउदये इति किं । सचैष स
वनेष्वा । मुख्ये परे पञ्चमषष्ठयोश्चेत्यस्याधिकारनि-
वृत्त्यर्थं स्वरग्रहणं । केचित्क्विलपार्षटप्रपञ्चयज्ञप्रयोगे
कुर्वन्ति । इन्द्रइद्वर्योः सचेत्यतस्याभ्यासेऽपीमं प्रकृति-
भावं कुर्वन्ति तन्न । कथं । संहितायां यद्दृष्टं तदनेन
शास्त्रेण माध्यते नानेनादृष्टम् ॥

ष्वन्तं जोषं चर्षणीश्चर्षणीभ्यः ॥ ए-

कारान्तं मित्रयोरस्मदीवन्नमस्युस्तित्यु-

पधं चेत्यपुत्रतम् ॥ ३० ॥

इतिकरणः पदस्वरूपज्ञप्त्यर्थः । एवमुपधं च आ-
इत्येतत्पदं अष्टकं चेत्प्रकृत्या भवति । स्वरे पदादाइ-
त्यनुवर्त्तते । पुद्गत्येवमन्तं ष्वन्तं । तन्मज्जयन् सुष्ठुधं
नदीष्वा उगन्तं । उतोन्वस्य जोषमां इन्द्रः । आयाहि
पूर्वीरतिचर्षणीरां अर्थः । संसहस्वाकारिषच्चर्षणीभ्य
आं आविः । एषिदीने गभीरआं उग्र । उदुत्यच्चक्षुर्म-
हिमित्रयोरं एति । नचैतदुदाहरणमिह स्यादेकारौ-
कारौ चेत्यनेन सिद्धत्वात् । तन्न । नहि समानलक्ष-

शानां परित्यागो न्याय्यः । नचैतं विषयं स विधिः प्र
वेष्टुं शक्नुयात् । अत्राष्टकग्रहणात् । तत्र सामान्येन
विधानाच्च । तस्मात्साधूदाहरणं । इमाश्चस्मै मतयो
वाचो अश्वशो कृचः । आ स एतु यईवदां अदेवः ।
उपवो विश्ववेदसो न मस्युरां अमृत्ति । स्वरपादादा
उदयइति किं । सोमं वज्रिण आभरत् । इत्युपधइ-
ति किं । आग्नेयो गभस्त्यो स्थूयसोराध्वन् । अष्टकमि-
त्ति किं । यः प्राणतो निमिषतो महित्वैकः ॥ ६ ॥

एकारोकारपसौ च कंठ्यौ लुशाद्वर्वा-

क् ॥

एकारश्च उकारश्च परौ ययोः अकारश्चाकारयोः
तौ तथोक्तौ लुगद्वर्षेः प्राक् प्रकृत्या भवतः । अबुधसु-
त्य इत्यत्र लुगः । एकारश्चोकारयोर्विशेषणार्थं पादा-
दिग्रहणमिहानुवर्तते । आयन्मावेना अरुहन्तस्य
एकं । तिस्रो द्यावः सवितुर्वा उपस्था एका । त्वं न
इन्द्राभरञ्ओजः । विश्वे दहानि तविषीवउग्रञ्ओकः ।
लुशाद्वर्वागिति किं । यः प्राणतो निमिषतो महित्वै
कः । पादादाविति किं । सैनमग्ने विदह । अमितौ-
जा अजायत ॥

गोतमे चामिनं त ॥

गोतमऋषिदृष्टे च अग्निनलोत्पत्तत्पदं प्रकृत्या भव-
ति । आते सुपर्णी अग्निनं तँ एवैः । पादमध्यप्राप्त्यर्थं
पुनर्वचनम् ॥

विभ्वा विधर्ता विपन्या कदायामाते
त्यृकारेऽप्यपादादिभाजि ॥ ३१ ॥

एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति ऋकारादौ प्रत्यये
परे । अपि अपादादिभाजीत्यपि शब्दउभयार्थः । ते
वाजो विभ्वां ऋभुः । आदित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं ।
आर्तप्रथमं विपन्यां ऋतस्य । अग्ने कदा ऋतचित् । प-
रितवभ्यायां ऋणं च ये । अनयामातां कृणुत । ऋ-
कारइति किं । उत त्वष्टोत विभ्वानु ॥

परुच्छेपेभीषापथेत्यकारे ॥

भीषापथेत्येते परुच्छेपे ऋषौ अकारे प्रकृत्या भव-
तः । घृणान्न भीषा अद्रिवः । याहि प्रया अनेहसा ।
ऋषिग्रहणादिह न । कर्दर्यमृगो महस्सथाति । अका-
रइति किं । यप्येवयं तावनुयासता रजः ॥

एवाँ अग्निमविष्णुसालुतोपधा ॥

एवाँ अग्निमित्येतद्द्वैपदं यथागृहीतं भवति । अ-
विमण्डले स लुतोपधसङ्गकंसन्धानं भवति । एवाँ अ-

निम्जुयमुः । एवाँ अग्निवस्तूयवः । अग्निग्रहणं किं ।
एवाग्निमडस्यंश्वासिष्टः । प्लुतोपधासङ्ज्ञा प्रयोजनमि-
दानीमेव वक्ष्यति ॥

स चादयो या विहिताविवृत्तयः प्लु-
तोपधान्ताअनुनासिकोपधाः ॥ ३२ ॥

स्वरे पादादावित्यादिना या विहिताः सचादयः ।
एवाँ अग्निमत्रिषु साल्लुतोपधान्ताः । ता अनुनासिकोप-
धा भवन्ति । आनुनासिक्यमुपधानां विधीयते । उदु-
स्त्रिया । मृजते सूर्यः सचाउद्यत् ॥

सेदुसारिमत्सेमभिसाभिवेगः सेदभवः
सोपमासौषधस्त्रिनु ॥ सास्मा अरं सो-
तनः सेन्द्रविश्वासेति सास्माकमनव
द्यसासि ॥ ३३ ॥

यथागृह्यौतायेतानि भवन्ति । अत्र विवृत्तिलोपो-
निपात्यते । सेदुराजाक्षयनि । उद्भूतिकिं । सद्भुभो-
जो यो गृह्ये । त्वमीशिषे सास्मान्नासत्सि । धिया
शमीसचते सेमभिः । अभीतिकिं । सद्भुममादमहि ।
असत्सु मे जरितः साभिवेगः । सेदभवोऽयमवथ । ऋ

भवइति किं । सहृद्द्वेषु गच्छति । जीवयाजं यजते
 सोपमादिवः । सौषधीरनुबध्यसे । अन्वितिकिं । सन्धो-
 षधीः सोऽपः भवनानि । सास्माचरं बाहुभ्यां । अर-
 मितिकिं । सोऽपस्यो चारुयुद्धयत् । सीषधः सोतमो-
 मतिं । नइतिकिं । मृग्यं । याचकर्थं सेन्द्रविश्वस्यकथः ।
 विश्वेतिकिं । सहन्द्रवित्राअभि । कुहसेतिघोरं । सा-
 स्माकमनवद्यतृतुजान । अनवद्येतिकिं । उपस्तास्तु सी
 ऽस्माकं । इत्येतदेवनिपातनं प्रत्युदाहरणमत्र । अत्रा-
 पि विसर्जनोबलोपो निपात्यते । अन्यत्र तु विसर्ज-
 नीयस्य कृतौ त्वस्याभिनिहितः । यस्ताकृणोः प्रथमं
 सास्यकथः ॥

सेदग्ने सेदग्निर्वासिष्ठ सास्माकाभिः
 सेदुग्रःसेमेः ॥ सैनांसैनं सेदं चंसे मां-
 सोषां सेशे सेदीशे ॥ ३४ ॥

एतानि यथागृहीतं भवन्ति । सेदग्ने अस्तु सुभगः
 सुदानुः । अनइतिकिं । सहृत्तेति । सेराम्नरग्नीर-
 त्यस्त्वन्यान् । वासिष्ठमिति किं । सहृदग्निः कण्वतमः
 कण्वसखा । सास्माकेभिरेतरीन । सेदुग्रो अस्तु मरु-
 तः । उग्रइतिकिं । सहृद्द्वेषु । सेमेमहीरोदसी । सै-
 नानीकेन सुविद्वः । सैनं सहृद्देवो देवं । सेमनोषध्वरं

यज । सोऽङ्गं सिन्धुमरिणात् । सैमामविद्धि प्रभृतिं,
सोषामविद्धत्सलः । नसेषे यस्य रं वते । सेदीषे यस्य
रोमशं । ईगदृत्किं । सदृहं वेषु ॥

नू इत्याते सानो अव्येवो अस्मे वासौ
वेद्यस्याम् ॥ धिष्णे मे नू अन्यत्राचित्पा
दादौ नू इन्द्रोत्यर्वाक् ॥ ३५ ॥

यथागृहीतमेतानि पदानि भवन्ति । नू इत्यातइति
दीर्घत्वं निपात्यते । सन्धिस्तु पदे अदृष्टस्य न भवति ।
नू इत्या ते पूर्वथा च । तइति किं । आरे । अद्याकोन्वि-
त्या । सानो अव्येइति सानावव्यइतिप्राप्ते ओकारो नि-
पात्यते । सन्धिस्तु पूर्ववन् । दशसुसारो अधिसानो
अन्ये । वोअस्मे अभिनिष्ठिताभावो निपात्यते । प्रप्रा-
वो अस्मै स्वयशोभिः । अस्य वासातु अर्चिषा । वैअसौ
प्रक्षेपो निपात्यते । वेद्यस्यां प्रगृह्यस्यान्तस्यां निपात-
यति । स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याधिष्णेमे, इकार-
लोपो निपातितः । पदान्तपदाद्योरेत्वं वा । आविवा-
सग्नोदसी धिष्णयेते । नू अन्यत्राचित्दीर्घो निपात्य-
ते । नू अन्यत्राचिद्विषः । पादादौ नू इन्द्र । पादादौ
वर्तमानस्य दीर्घत्वं निपात्यते । नू इन्द्र राये वरि वः ।
पादादाविति किं । यदिन्विन्द्रपृथिवी । कृत्यर्वाक् ।
प्रकृतिभावे प्राप्ते अन्तस्यापत्तिर्निपात्यते । अर्चिषदः

पितरज्यर्थाक् ॥

उदू अयान्नृजेपितं धनर्चं शतर्चसन्द-
शोणयेदशोण्ये ॥ यथोहिषे यथोचिषे
दशोणिं स्वरोदयं पिबा इमं रथो-

रुह ॥३६॥

एतानि यथागृहीतं भवन्ति । उदूअयान् । दीर्घ-
त्वं निपात्यते । सन्धिस्तु पदे अदृष्टस्य नेत्यक्तं । उदू
अयान्नृपवक्त्रेव । अयान्नितिकिं । उदेति सुभगः । रजे-
षितं । विमर्जनोपस्य प्रक्षेपो निपात्यते । अश्वेषितं ।
रजेषितं । धनर्चं । उत्तरपदादि लोपः । हिगिश्मस्युं
नार्वाणं धनर्चं शतर्चसंपूर्वत् । विचक्रमे शतर्चसं म-
हित्वा । दशोणये । अत्र पञ्चसु औकारे प्राप्ते ओ-
कारो निपात्यते । दशोणये कषयेर्कसातौ । दशशिप्रे
दशोण्ये । वाचं दूतो यथोहिषे । पिवादधृग्यथोचि-
षे सवेतमुन्द्रशमयं दशोणिं । स्वरोदयं पिबा इमं ।
हैपदमेतद्वथागृहीतं भवति । इन्द्र सोमं पिबा इमं ।
एतं बर्हि । स्वरोदयमितिकिं । इन्द्र सोमं सोमपते
पिबेमं माध्यन्दिनं । रथोलङ् औकारे प्राप्ते ओका-
रः । एना त तुभ्यं रथोलङ्भक्षैः ॥

वीरास एतन तमू अकृण्वंस्तंतारेवप्रै-
 षपूरोदसीमे ॥ धन्वर्णसः सरपसः स-
 चोत प्रधीवर्वालू उतसर्त्तवाजौ ॥ ३७ ॥

एतानि द्वैपदानि यथागृहीतं भवन्ति । परावीरास ए-
 तन । इकारस्य एत्वं । तमू अकृण्वन्त्वेधा । दीर्घत्वं ।
 अकृण्वन्तिनातिकं । तस्यभिप्रगायत । एवेन्नु कं सिन्धु-
 मेभिस्तंतारेव । एत्वं । एकागैकारपरौ चेति सचा-
 दिविदृष्टिप्रतिषेधः । प्रैषयर्न विद्वान् । एकारे प्राप्ते-
 ऐकारः । अन्तर्महो बृहती रोदसीमे । प्रगृह्यसन्धिर-
 पवादः प्रक्षेपः । धन्वर्णसीनवः । पद्यादेरकारलोपो
 दीर्घस्य वा ह्रस्वः । परमयः सरपसंस्तारायेति पूर्ववत् ।
 स्वस्तिधामहे सचोतैधि । सचादिविदृष्टेः प्रतिषेधः ।
 उपधीव प्रगृह्यस्य प्रक्षेपः । वीलू उत प्रतिष्कम्भे । दी-
 र्घत्वं । अत्यौ इव प्रासृजः सर्त्तवाजौ । प्रक्षेपो निपा-
 त्यते ।

अश्विनेव पविोपवमनानां महो आ-
 दित्यां उपमामिवेतयः ॥ स्तोतव अ-
 व्यञ्च सृजाइयध्यै सचे न्द्रसानि अ-

व्यये स्वधामिता ॥ ३८ ॥

एतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति । दहा वाणीभि-
रश्वनेव । सचादिविहृतेः प्रतिषेधः । एत्वं च । अग्नि-
षात्तानां पीबोपवसनानां । विमर्जनी स्य लोपः प्रक्षे-
षश्च । निपात्यतइति सर्वत्र । मडाआदित्या अदितिं ।
अकारस्योत्वं । आते चिकित्वा उषमामिवेतयः । एका-
दे प्राप्ते एकारः । वेतिस्तोतव अयं । अभिनिहिता-
भावएकारस्य च अत्वं । मानुर्नमीमुपमृजादयध्वै । आ-
त्वं । ब्रह्म च नोवमो सचन्द्रः सचादिविहृतेः प्रतिषेधः ।
दृष्टा पवित्रे अधिमानो अव्यये । औकारस्य ओत्वं । अ-
नुस्वधामितादप्रसीयते । अहादिप्रठात्प्रकृतिभावे
प्राप्ते प्रक्षेपः ॥

गोओपशागो ऋजीकप्रवाद्यौमर्नाषा
आत्वा पृथिवी उत द्यौः ॥ मर्नाषा
वस्यूरणया इहाव बृहतीडेवति च य-
थागृहीतम् ॥ ३९ ॥

इत्येतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति । इतिक्ता-
ण्यसमाप्तिवचनः । अकारः समुच्चीयार्थः । गोओप-
शागोऋजीकइत्युभयोः प्रकृतिभावो निपात्यते । प्रवा-

दवचनाल्लिङ्गविभक्तेरनुपलक्षणं । या ते अष्टागोत्रीप-
शा । असाविदेवं गोष्ठजीकमन्त्रः । इमा हि वाङ्मो-
ष्ठजीकाः । अर्वागुपभामनीषा आत्वा, प्रकृतिभावः ।
सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः । प्रकृतित्वं । द्यौरितिकिं ।
मृग्यं, अच्छा वृद्धती मनोषावस्थः । अहादित्वे प्राप्ते
प्रक्षेपत्वं । उक्तेषु रणया इह । दीर्घत्वं, कदावमो-
क्षी । इयंत आवसचादिर्विवृत्तेः प्रतिषेधः । वृद्धती इव
सूतवे रोदसी । प्रगृह्यलक्षणतः प्रक्षेपे प्राप्तेप्रकृति-
त्वं । यथागृहीतग्रहणं च काकाक्षिवदुभयत्र सम्बद्धं
उपरिष्ठादधस्ताच्च ।

योनिमारैगगादारैगादैरैगरैर्दुर्यो-

णआवृणक् ॥ हन्त्यासदुपआरूपतम-

नायुधासआसता ॥ ४० ॥

एतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति । स्वमा स्वस्वि-
ज्या यस्योयोनिमारैक् । योनिग्रहणं किं । मृग्यं । रु-
शतीश्चेत्यागादारैक् । आरैकपंथां यातवे सूर्याय ।
निर्विशेषेणोपादानमर्हत्वादि ज्ञापनार्थम् । दुर्योणआवृ-
णङ्मृध्रवाचं । दुर्योणइति किं । वज्रेण हत्वा वृणक्तु वि-
ष्यणिः । हन्ति रक्षो हन्त्यामहदन्तं । हन्तीति किं ।
अतस्तमे । अथैकपञ्चकपितं । रूपइति किं । अनायु-

धास आसता सचन्तां । अनायुधासइतिकिम् ॥ ८ ॥

अस्त्वास्तो निराविध्यदभ्यादेवं क
आसतः ॥ न्यावृणङ्नकिरादेवोऽ

न्याविध्यदेनमायुनक् ॥ ४१ ॥

एतान्यपि यथागृहीतानि । असन्नस्त्वासतं इन्द्र-
वक्ता । अस्त्वितिकिं । देवानां पृथ्ये युगे सतः । सतश्च
योनिमसतश्च । निराविध्यदभिरभ्यधा । निरितिकिं ।
भुवद्विष्वमभ्यादेवमोजमा । अभीतिकिं । मनेमि त्व-
मन्मदांभदेवं । कआसतो वचसः सन्ति । कइतिकिं ।
सतश्च योनिमसतश्च । इन्द्रो यः शुष्णमशुषन्यावृणक् ।
नीतिकिं । वज्रेण हत्वा वृणक् । ययोः शत्रुर्न किरा-
देवश्चाहते । नकिरिति किं । अदेवोपदभ्यौहिष्ट ।
न्याविध्यदिनीविशस्य । नीतिकिं । यमेन दत्तं वित-
एनमायुनक् । एनमिति किं । अयं रथमयुक्सप्रर-
क्षिम् ॥

अहिहन्नारिणवपथआयुक्षातामुदा-
वताः ॥ रिस्फमारैग्य आयुक्तकुरु श्रव-

णमावृणि ॥ ४२ ॥

एतान्यपि यथागृहीतानि । योधौतीनामहिह-

नारिष्यकपत्रः । पङ्क्तिरिति किं । आयुक्ततामन्विता ।
 उदावता त्वक्षमा । न जामयेताम्बोरिस्फमारैक् । रि-
 स्फमिति किं । य आयुक्त तु जागिरा । यद्वृत्ति किं ।
 अयुक्त मप्रशुभ्युवः । कुरु अवणमाट्टशिराजानं । अथ
 येषां विशेषणपदानां उदाहरणानि न विद्यन्ते तेषां
 रुन्दः परिपूर्तिफलं । योनिमारैगित्यादीनि पदानि
 यानि तेषु दीर्घत्व आदिस्वरस्य निपात्यते ॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं नरावशंसंपूष-
 णम् ॥ नराच शंसं दैव्यं ता अनानुपू-
 र्व्यसंहिताः ॥ ४३ ॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं मङ्गलात् । नरावाशंसं पृथक्सम-
 गोह्यम् । नरा च शंसं दैव्यं च धर्त्तरि । ता अनानुपूर्व-
 यसंहिताः । ननु तेषां च याणां यदाऽऽनुपूर्व्येण संहिता-
 स्ति । संहितापदप्रकृतिः पदानागपदादिभिः रुन्द-
 देतीत्यस्यापवादः । सङ्ज्ञाप्रयोजनं अनानुपूर्व्यं पद-
 सङ्घर्षदर्शनात् ॥ (॥ १३)

यतो दीर्घस्ततो दीर्घा विवृत्तयः ॥

स्वरान्तरं विवृत्तिरित्युक्तं । यतो दीर्घसूरो भवति
 पुरस्तात्पश्चादुभयतो वा ततो दीर्घवृत्तयो वेदितव्याः ।

गोषाद्वंदोन्वेषाति । यश्चानयत्परावतः । ताश्चापोदेवी-
रिहा । विविधान्युदाहरणानि ॥

द्विषंधयस्तूभयतः स्वरस्वराः ॥ ४५ ॥

द्वौसंधीयासांविट्त्तीनां ताद्विसंधयः तास्तूभयतः स्व-
रावेदितव्याः । मध्यगनस्वरस्य उभयतःस्वरौयासांविट्
त्तीनांताउभयतः स्वरस्वराः । अभूदुभा उं अंशवे ॥ तस्मा
उ अद्य । मंज्ञाप्रयोजनं । अर्धर्चांते कुर्यु रधोद्विषंधौ

प्राच्यपंचालउपधानिभोदयाः

शाकल्यस्यस्थविरस्य ॥ ४६ ॥

प्राच्यपंचालपददृत्तयोरधस्ता त्तिपादिताविट्त्तयः
तासांशाकल्यस्यस्थविरस्यमतेन किंचिदुच्यते । प्राच्यपं-
चाललक्षितानांविट्त्तीनां उपधाः तन्निभाः तादृशाउ-
दयायासां तास्तथाक्ताः । एषदेवोअमर्त्यः । आंगिरसो
जुह्वेवाजे अस्मिन् । नो अहप्रविंदसि ।

द्वूतरास्थितिः ॥ ४७ ॥

द्वूतरातु अस्माकंशाकलानांस्थितिः प्राकृतोदयत्तना-
म । एषदेवः आंगिरसोजुह्वे । नोअह ॥

**इति वज्रटपुत्रोव्वटकृतौ प्राति-
शाख्यभाष्ये संहितापटलंद्वितीयम् ॥**

उदात्तश्चा नुदात्तश्च

स्वरितश्चयः स्वराः

आयामविश्रम्भाक्षेपैः स्तउच्यन्ते ॥ १ ॥

प्रथमपठले संहितापरिभाषाअनुक्रमस्य द्वितीयनसं-
 हितागतलोपागमवर्णविकारानुक्ता अथेदानींस्वरसं-
 धिमाह ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्च संक्षेपतःस्व-
 रास्तयोर्वेदितव्याः । इदानीन्तानुपलक्षयितुमाह ॥ आ-
 यामविश्रंभाक्षेपैस्तु उच्यन्ते ॥ आयामोनाम वायुनिमित्तमू-
 र्ध्वगमनंगात्राणां तेन उच्यन्ते स उदात्तः ॥ विश्रंभोनाम
 अधोगमनंगात्राणां वायुनिमित्तं । नः नौ आक्षेपोनाम
 वायुनिमित्तं तिर्यग्गमनंगात्राणां क्व न्यक् ।

अक्षराश्रयाः ॥ २ ॥

स्वरोक्षरमित्युक्तं । अक्षरमाश्रयीभूतं वेदांतेतथोक्ताः ॥
 स्वराणामक्षरैः सङ्घर्षमधर्मिभावसंबंधो न तु व्यञ्जनैः ।

**एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरि-
 तः स्वरः ॥ ३ ॥**

उदात्तानुदात्तौस्वरौ तत्रोक्तयोः स्वरितः स्वरो निष्प-
 द्यत इत्यत आह । एकाक्षरसमावेशे सति पूर्वयोरुदात्ता-
 नुदात्तयोः स्वरितः स्वरो निष्पद्यते । तेषां तत्स्वतवसः ।
 ब्राह्मणोऽसौ । सुचावदृतं च स्वीय । अथ वक्तव्यं जामहे । हुन्नः
 सर्पिरासुतिः ।

**तस्योदात्ततरोदात्ता द्वर्धमात्रा-
 र्धमेव वा ॥ ४ ॥**

तस्य स्वरितस्य स्वरस्य, द्विस्वरसंभूतस्य प्रथमकव्युत्पा-
 द्यकथनं क्रियते । उदात्तात्सकाशात् उदात्ततराश्चादा-
 र्धमात्रावेदितव्या ॥ अथ वक्तव्यं । अर्धमेव वा । अर्धमात्रा-

वत् द्विमात्रस्य स्वरसंज्ञाधर्ममनुदात्तांशः कथितः । तेवर्धत ।

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिः ।

स्वरितस्य परः शेषोऽयं धर्माच्चो यदिमात्रिकः स उदात्तश्रुतिः । उदात्तवच्छ्रूयते । यथावपुतासयोः संथो-
गेति कांस्यसंज्ञात्वंतरस्योत्पत्तिरेवमिहापि द्रष्टव्या ।

**नचेत् । उदात्तं वोच्यते किञ्चि-
तस्वरितं वाच्यं परं ॥ ५ ॥**

चेच्छब्दो यदर्थे ॥ यदि न भवति उदात्तमक्षरं स्वरितं-
वापरं । तेवर्धत । दिवीवचक्षुः, । द्वन्त्रः सर्पिरासुतिः ।
यदि उदात्तस्वरितं वापरं स्यात्, तदा योऽनुदात्तः परः शेषः
स्यात् । स च कं प्रदत्युच्यते बह्वचैः । न यो युक्तितित्थो ३ ।
यथा दिवो ३ स्वरितं । अभी ३ दमेकमेकः । अहन्य १
न्यंसहसा ॥ उदात्तपरस्योदाहरणं । शतचक्रं यो ३ ह्यो-
वर्तनिः । स्वरितपरस्योदाहरणं । एवं च कृत्वा उदात्तपूर्वाः
सर्वे एवासाकपाः सुगः । अनुदात्तपूर्वेषु तु क्रियमाणेषु मा-
धिकां स्यात् । सच दोषः । अयथा मात्रं वचनं स्वराणां मि-
ति दर्शयति । उदात्तपूर्वत्वं कं पनं क्रमहेतौ । स्वरैकदेशं स्वर-
रितस्य अचोत्तरं पदानि हन्यादिति ।

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेक्षरं ॥ ६ ॥

एवमुदात्तानुदात्तमंधौ वीन्स्वरानभिधाया धेदानौ-
मेकपदप्रभावा नाह, । स्वरितानुदात्तस्वरूपस्याविस्था-
सया । सर्वस्मिन्नेव पदे एकाक्षरमुदात्तं वा स्वरितं वा भवति ॥
शेषमनुदात्तमयं तावदुत्सर्गः । सर्वानुदात्तैस्वरूपं तथा च

दात्तैर्वा स्वरितैर्व्यपदेशः, आदुदात्तं क्रियते ॥ आदुदात्तं
इंद्र । मध्योदात्तं । अग्निना । अंतोदात्तं । यानु । कः ।
आदिमुरितं । सूर्ये । मध्यमुरितं । हृदय्यया । अंतमु-
रितं । कन्या । मुरितएव । क । स्यः । द्विरुदात्तं । व-
हस्पतिः । विरुदात्तं । इंद्रावहस्पतौ । सर्वानुदात्तं । वः ।
नः । एतेएकादशस्वराः पदेषुप्रत्येतव्याः । तत्प्रतिपादना-
र्थमाह । एकस्मिन्पदे उदात्तपूर्वस्वरितमक्षरं मनुदात्तं
प्रत्येतव्यम् ॥ सांहितिकं सस्यायधर्मो नुदात्तस्य सतः उ-
दात्तपूर्वस्य । इंद्रः । होता ॥

अतो न्य त्स्वरितं स्वारं जात्य- माचक्षते पदे ॥ ७ ॥

अतः प्रकृतादुदात्तपूर्वात्स्वरितात्स्वरा द्वादश्यदेक-
स्मिन्नेवपदे स्वरितं स्वारं तज्जात्यमाचक्षते । व्यालि-
प्रभृतयः । किमन्यत्पदमवाभिप्रेतं ? अपूर्वत्वं वानी-
चपूर्वत्वं वा । अपूर्वोदाहरणं ॥ स्वः । क । न्यक् । नी-
चपूर्वस्य । कन्या । हृदय्यया । जात्यस्वरूपेणैवोदात्तानु-
दात्तसंगतिं विना जातो जात्यः । यत्तुक्तं । स्वरितस्योदा-
त्तानुदात्तसंगतिरिष्यते । तदुदात्तपरस्यैवा नुदात्तसंग-
फलं । तस्य उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य च कर्कषः । कन्या इ-
वारवायती । का इ भौशवः ।

उभाभ्यां तु परं विद्यात्ताभ्यामु-

दात्तमक्षरं ॥ ८ ॥

अनेकमप्यनुदात्तम् ॥ ९ ॥

तुंशब्दोविशेषार्थः । उभाभ्यां तु जात्योदात्तपूर्वाभ्यां तु परंविदात् ताभ्यां परं जानीयात् ॥ उदात्तमक्षरमुदात्त-
श्रितिरुदात्तव द्विप्रचितः श्रूयते । अनुदात्तमनेकमपि ब-
ह्वन्याद्यक्षराणि । अत्राप्येतदेव कथ्यते ॥ यथा सर्वस्मिन्ने-
वपदे एकमक्षरमुदात्तं स्वरितं वा भवति । शेषमनुदात्त-
मिति ॥ तत्प्रचयं भवति । उदात्तात्परं अनुदात्तं स्वरितं
स्वरितात्परं प्रचयं भवतीत्यर्थः । मादयस्व । अदब्धव्र-
तप्रमतिः ॥

नचत्पूर्वन्तथागतात् ॥ १० ॥

चेच्छब्दोदरार्थः । यदि न भवति पूर्वन्तथागतादक्षरात्
स्वरितगतादुदात्तगताद्वा स्वरितत्वं प्राप्तादुदात्तत्वं वा प्रा-
प्तात् पूर्वन्तथागतात् ॥ यदि त्वेवंभूताक्षरात्पूर्वं भवति ॥
अथ प्रकृत्यैवाऽऽतिष्ठते ॥ मादयस्व स्वर्णरे । अदब्धव्रत-
प्रमतिर्वसिष्ठः । ॥ (तत्प्रचयं भवतीत्यर्थः) ॥

**उदात्तवत्येकीभाव उदात्त-
संध्यमक्षरम् ॥ ११ ॥**

इदानीं पदांतपदादयोः संधौ उदात्तानुदात्तस्वरि-
तप्रचितानां बलावलमाह । यस्मिन्नेकीभावे परं पूर्वम-
क्षरं बोदात्तं भवति । इतरस्तु चतुर्णां स्वराणां मन्यतमः
स उदात्तवत्येकीभावः तस्मिन्नुदात्तवत्येकीभावे उदात्त-
संध्यमक्षरं जानीयात् ॥ इत्युदात्तयोः । तानि नराजुजु-
षाणां पा । इद्रे हि मत्स्यधसः । अत्र मध्यगतपाकार
उदात्तो धस्तनं स्वरितं मुपरितनं चानुदात्तमदात्तौ क-
रोति ॥ (१) शरदोनयां तींद्रः । प्रचित उदात्तं ननु प्रः ।

(१) नयाति इन्द्रः ।

अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे ॥ १२ ॥

उदात्तस्ताव त्वरांलुंपत्यथस्वरितोनुदात्तं लुंपत्येतद-
र्शयति । अनुदात्तोदये पुनरयंविशेषः । स्वरितपदोनुदा-
त्तः स्वरितमापदयते। त्वीरसर्पिर्मधूदकं ।

इकारयोश्चप्रश्लेषेक्षैप्राभिनिहितेषुच ।

उदात्तपूर्वरूपेषुशाकल्यास्यैवमाचरेत् ॥ १३

ऋस्वयोरिकारयोः प्रश्लेषेक्षैप्रसं धिषुचाभिनिहितसं-
धिषुच अविशेषेण उदात्तपूर्वरूपेष्वनुदात्तोत्तररूपेषु शा-
कल्याचार्यमतेन एवमाचरेत् । एवमितिस्वरितनिर्देशः ।
सुचीवधृतं । योजान्विन्द्रतेहरी । तेवधृतं । इकारयोरि-
तिक्किं । सदगोज्ञानोविहीमिडोअस्थत् । उदात्तपूर्वरू-
पेष्वितिक्किं । उतेमाहुर्नैषोअस्तीत्येनं । सतुवस्ताण्यध ।
हिरण्यशृंगोयोअस्य ।

मांडूकेयस्य सर्वेषु प्रश्लि

ष्टेषुतथास्मरेत् ॥ १४ ॥

मांडूकेयाचार्यस्यमतेनसर्वेषुप्रश्लिष्टेषुउदात्तपूर्वरूपेषु-
(१)तथास्मरेत् । नकुर्यात् । इन्द्र । विहीमिहः ।

इत्येकीभाविनोधर्माः ॥ १५ ॥

एवंप्रकाराः एकीभाविनांअक्षराणां धर्माः प्रत्येतव्याः ।

(१) उदात्तंकुर्यात्स्वरितमित्यर्थः ।

उदात्तवत्येकीभावेत्यत आरभ्य समाप्तौ इति शब्दः ।

परः प्रथमभाविनः ॥ १६ ॥

परैस्तूदात्तैः एकीभावं प्राप्यते प्रथमभाविनः स्युः ।
द्वयोरप्याचार्ययोर्मतेन उदात्तभाविनः स्युः ॥ उदात्तवत्ये-
कीभावे इत्येतद्विप्रथममुक्तं ॥ आच्याजानु । प्रास्यपारं

उदात्तपूर्व^(१)नियुतं, विवृत्या व्यंज-
नेन वा ॥ स्वर्यते तर्हितं न चेदुदात्त-
स्वरितोदयं ॥ १७ ॥

उदात्तः पूर्वोऽयस्मात् इत्युदात्तपूर्वः । उदात्तपूर्वं नि-
यतं अनुदात्तं विवृत्या व्यजनेन वा अंतर्हितमक्षरं स्वर्यते ।
यद्वा । अग्निमीले पुरोहितं । इंद्रेण संहि । न चेदुदात्त-
स्वरितोदयमिति किं । ज्याद्वयं समने पारयंती । इंद्रसोमं-
सोमं सोमपते पिबेमं । क १ वोश्वाक्ता ३ भीशवः ।

वैवृत्ततैरो व्यञ्जनौ

क्षैप्राभिनिहितौ चतान् ॥

प्रश्लिष्टं च यथासंधिः

स्वरानाचक्षते पृथक् ॥ १८ ॥

विवृत्तौ भवावैष्टभाः । स्वरांतरंतु विवृत्तिरित्युक्तं । ति-
रौतर्धानं व्यञ्जनं यस्येति तैरो व्यञ्जनः । क्षैप्राभिनिहितौ-
च प्रश्लिष्टं तानेतान्यथासंधिः । (वक्षिन्संधौ यथासंधिः) त-
द्यथा क्षिप्रसंधौ भवः क्षैप्र इत्यादिस्वरान् कथयंति । व्या-

लिप्रभृतयः । पृथक्नाना । एतेचाधस्तात्सोदाहरणाः
प्रतिपादिताः संज्ञार्थं पुनर्वचनं ।

स्वरितादनुदात्ताना

म्यरेषांप्रचयःस्वरः ।

उदात्तश्रुतितोयां त्येकं

देवा बह्वनि वा ॥ १९ ॥

स्वरितात्यरेषामनुदात्तानां प्रचयः स्वरोभवति । सं-
हितायां प्रचयः स्वरोभवति । संहितायां प्रचयः स्व-
रोऽधस्तान्नप्रतिपादित इत्यत आह । उदात्तश्रुतितो-
यांति उदात्तश्रुतीनिभवन्ति एकमक्षरं देवाअक्षरे बह्व-
निवाक्षराणि । अग्निमीले । नासत्याभ्यांवर्हिर्विव । इ-
मंमेगंगेयमुनेसरस्वति । वाजीवाजी वत वाजिनोनः ।

केचित्वेकमनेकंवा

नियकृत्यन्ततोक्षरं ।

आवाशेषात् ॥ २० ॥

तुशब्दोविशेषणार्थः । केचित्त्वाचार्या एकमक्षरं मने कं
वाक्षरं द्वेअक्षरेण नियकृतिनीचीकुर्वन्ति । अततत्पारभ्य
निमित्तमेवोदात्तं स्वरितं विनेत्यर्थः । आशेषाद्वा यावदे-
कमक्षरं मनेकंवा अक्षरं द्वे नियकृति । एकेनापिप्रचित-
स्वरूपं दर्शितं भवत्येवेत्यर्थः ।

नियुक्तं तूदात्तस्वरितोदयं ॥ २१ ॥

तुशब्दोवधारणार्थः । सर्वेवाचार्या नियुक्तं निश्चित

मविप्रतिपत्स्यात्तु अनुदात्तं कुर्वति । उदात्तोदयं उदात्त-
परं स्वरितपरं च । वाजे वाजेवत वाजिनो नो धनेषु । तमे-
व चर्षिं तमुब्रह्माण माहुर्यज्ञन्यम् ।^{१३}

नियमंकारणादक प्रचयस्वरधम-
वत् । प्रचयस्वरआचारः

शाकल्यान्यतरेतयोः ॥ २२ ॥

नियमंनियमनं अनुदात्तभावं कारणादेकैमग्यंतेषा-
चार्याः । किंतत्कारणमिति चेत् प्रचयस्वरधर्मयुक्त मध्य-
यनं यथास्यादिति । यदिहि उदात्तस्वरितोदयं प्रचितं-
नानुदात्तम्भवेत् । अथ प्रचितोदात्तयोः कोविशेषः स्या-
दिति । प्रचितोहि स्वरितोदात्तपरो ऽनुदात्तोभवति
ननुदात्तः । एवंचकृत्वा, प्रचितस्वरे ऽ आचारोयं शाक-
ल्यस्या न्यतरेयस्यच एतत्कारणकोद्रष्टव्यः । उक्तान्ये-
वोदाहरणानि ।

परिग्रहत्वेनार्पान्ता

त्तेनवैकाक्षरीकृतात् ।

परेषान्यसमाचारं व्यालि

स्तौचे तस्वरौपरी ॥ २३ ॥

तुशब्दोविशेषणार्थः । एतावानेवविसंवादोऽधस्तनेन
स्वरलक्षण्येन सहपरिग्रहोवेष्टकः । एतावान्वेष्टकेविशेषः ।
अनार्पान्तादनार्पणइतिकरण उच्यते । सचक्षरआद्युदा-
त्तः पराध्यासस्यमध्येवर्तमानः पूर्वपदांतमादिनास्पृशति ।
द्वितीयपदादिमंतेनस्पृशति । तस्यायंविचारः पदसं-

धिरुक्तः । सचउत्तरपदादि व्यञ्जनादिस्वरादिर्वाभवति ।
 यदि व्यञ्जनादि सदाप्रचयेप्राप्ते अयमपवादः । अनार्षा-
 दितिकरणा त्परेषामक्षराणां न्यासमनुदात्तत्वमाचा-
 रंमन्यते आलिराचार्यः । यदा तु स्वरादिर्भवति तदा-
 नेनस्वरादिना एकाक्षरीकृतात् परेषांन्यासमेतितुल्य ।
 तौयदिस्वरौपरौभवतः । उदात्तस्वरितौ ॥ सत्थानृते-
 दूतिसत्थानृते । अवपश्यन् । सुप्ताव्य ऽ दूतिसुप्ताव्य-
 व्यः । तेनैवैकाक्षरीकृतात् । अललाभवंतौरीत्यलला-
 भवंतीः । तौचेत्स्वरौपरावितिकिं । शतक्रतोदूतिशत-
 ऽक्रतो । अविहृतक्रतोदूत्यविहृतक्रतो ।

यथासंधीयमानाना

मनेकीभवतांस्वरः ।

उपदिष्टस्तथाविद्या

दक्षराणामवग्रहे ॥ २४ ॥

इदानीमवग्रहस्वरूपस्वरं यथायेनप्रकारेण संधीय-
 माना^व मेकीक्रियमाणाना मनेकीभवतां प्रश्लेषमना-
 भवतां विवृत्तिव्यञ्जनतिरस्कृतानां स्वरउपदिष्टः । उदा-
 त्तपूर्वं नियतंविवृत्त्या व्यञ्जनेनवा । स्वर्यतेतर्हितं । स्व-
 रितादनुदात्ताना मित्यादिना च । तथात्वदक्षराणा म-
 वग्रहे विजानीयात् । ननु योविवृत्तौ स्वरउक्तः सइह-
 भवत्येव । कश्चादयत्नः कृतः । मात्वाकालत्वा ह्यवधा-
 नंप्राप्नोति । उषःऽउषः । नावाऽइव । गणऽपतिं । गोऽप-
 ते । पुरऽहितं । अनेकीभवतामितिकिं । अन्धान्हा ।

पदादीस्तु हुदात्तानां

मसंहितवदुत्तरान् ॥ २५ ॥

पदापदार्थम् । हुदात्तानांपदानां पदादीनुत्तरान-
संहितवत् संहितवर्जनीयान् । स्वरविधौ । ऋतस्यप्रथा-
मन्वेतवाउ नैषागव्यूतिरपभर्तवाऽऽ । हुदात्तानामिति-
किं । अश्वपतेगोपतेउर्वरापते ।

जात्यवद्वातथावान्तौ

तनूश्चैति पूर्वयोः ॥ २६ ॥

जात्येनतुल्यं जात्यवत्तथाजात्यस्यांतोनिहन्यते । उ-
दात्तेपरभूते । एवं तनूश्चैपदयोः पूर्वपदयोः सतोरं-
तोनिहन्यते । तथावांतौकुर्यात् । यथाधस्ता व्यति-
पादितं । तनूनपादुच्यते गर्भश्चासुरः । इंद्रकुम्भो-
द्वहणंश्चैपतिं । असंहितवद्वा कुर्यात् । तनून-
पादुच्यतेइंद्रकुम्भोद्वहणं । संहितवद्वाकुर्यात् । तनू-
नपादुच्यते । द्वहणंश्चैपतिं । पृथक्वा । सदृक्क-
रणंतुल्ययोगनिवृत्त्यर्थम् । तेनैवतस्मिन् जात्यवदेवा
ध्ययनंयथास्या दितरयोर्माभूदिति । हुदात्तानामेव ।
तनूनपात्पथऋतस्य । श्चैपतेश्चैनां । ननु पदा-
नालक्षणं नकर्तव्यं । सिद्धेषु हिपदेषु संहिताप्रवृ-
त्तिः । सत्यं । यथापुष्पाहारस्य फलाहरणं । यथावा
दार्वाहारस्य मध्वाहरणमेवंतत् ।

चिमाचयो रन्तरयो रन्त्यापि प्र-

चयस्वरे । माचन्यस्ततरैकेषाम् ॥ २७ ॥

त्रीणि त्रिमात्राण्युक्तानि तत्रिमात्रयो रुत्तरयोरंस्थापि
मात्राप्रचयस्वरे वर्त्तमाना एकैषामाचार्याणाम्मतेन न्य-
स्ततरानीचतरास्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । नत्वाभी-
रिव विंदती ३ ॥

उभे व्यालिः समस्वरे ॥ २८ ॥

व्यालिस्त्वाचार्य उभे अंत्ये मात्रे उभयोस्त्रिमात्रयोरि-
तराभ्यां समस्वरे मन्यते । प्रचितस्वरद्वयार्थः । स्विदासी-
त् । विंदती ३

असंदिग्धान् स्वरान्ब्रूयात् ॥ २९ ॥

संदेहो नाम असंदिग्धा । उदात्तानुदात्तस्वरित प्रचि-
तान् स्वरान् न संदेहः । नवकान्ब्रूयात् ।

अविकृष्टान् ॥ ३० ॥

अविकृष्टो नाम सुश्लिष्टता स्वराणां स्वरैः सह स्वरसं-
धीनुपश्लिष्टान् कुर्यादित्यर्थः ।

अकंपितान् ॥ ३१ ॥

कंपितान् कंपनं नाम स्वराश्रितपाठदोषः प्रायेण द-
क्षिणात्यानां भवति । तसुपसंलक्ष्यसवर्ज्यः ।

स्वरितं नातिनिर्हन्त्यात् ॥ ३२ ॥

नातिप्रेरयेत् । स्वरितमा क्षेपेण ।

पूर्वो नातिविवर्तयेत् ॥ ३३ ॥

पूर्वावुदात्तानुदात्तौ उक्तौ नातिविवर्तयेत् । आया-
मविश्रंभाभ्यां नातिदूरं नयेत् ।

जात्योभिनिहितश्चैव क्षैप्रःप्रश्लि-
ष्टएवच । एतेस्वराः प्रकंपतेयचो-
च्चस्वरितोदयाः ॥

इतिपार्षदव्याख्यायांआनंदपुरवा-
स्तव्योव्वटकतौप्रातिशाख्यसूत्र-
भाष्येतृतीयंस्वरपटलम् ॥

स्पर्शाः पूर्व्व्यञ्जनान्युत्तराण्यास्था-
पितानामवशंगमंतत् ॥१॥

चत्वारःसंधयस्तथाहिपूर्वेस्वराः व्यञ्जनान्युत्तराणि ॥१॥
अनुलोमान्वचरसंधयः^(१)पूर्वाणि व्यञ्जनान्युत्तरेस्वराः प्र-
तिलोमाभन्वचरसंधयः^(२) । स्वरसंधिस्तु प्रश्लेषाद्यनेकप्र-
कारउक्तः^(३) । इदानीं परिशिष्टोऽयञ्जनसंधिरुच्यते^(४) । स्प-
र्शाःपूर्व्व्यञ्जनान्युत्तराणि^(५) । अस्यापितानां संधानमव-
शंगमन्नाम तत्संधानंवेदितव्यं । अत्रद्वयोर्व्यञ्जनयो रवि-
कारः सञ्चवशङ्गमःसंधिः । पारैकपंथायातवे । वषट्ते-
विष्णावासः । सूर्यायत्यत्येशंसंतौ । तद्द्वामजानन्पुत्रः ।
इममेवगुणशुद्धौ इव^(६) । अस्यापितव्यञ्जनसंधयउक्ताः । ते-
चद्विविधाः । तत्रावशंगमाउक्ताः । वशंगमार्थपारम्पर्यः^(७)

घोषवटपराः प्रमा^(८)तीयान्स्वान् ॥२॥

घोषवटव्यञ्जनपराः प्रथमाः स्पर्शाः तृतीयान्स्पर्शा-
न्स्वानापद्यन्ते । स्ववर्गीयान् । यद्वदन्ति । आचतु-

दादेरदृष्टत्वात् । तृतीयभावो दुर्लभः स्यात् । तच्चात्मा-
धृक्पदात्तैस्तैरेव तृतीयभूतैरिति । (१)

**विस्थानेस्पर्शउदयेमकारः सर्वेषा-
मेवोदयस्योत्तमंस्वम् ॥६॥**

विस्थाने अन्यस्थानेस्पर्शउदयेमकारः सर्वेषामेवाचा-
र्याणां मतेन उदयभूतस्योत्तमं पंचमं स्वमापद्यते । यकुमार-
नवरथं । अहञ्चत्वञ्चवहन् । तन्तेमाता । विस्थानग्र-
हणं च संधिज्ञापनार्थं । पवर्गे तु अवशंगमेन भवतीति ।

**अंतस्थासुरेफवर्जं परासुतांतां पदा-
दिष्वनुनासिकान्तु ॥७॥**

स एव मकारोऽंतस्थासुपदादि भूतासुरेफवर्जितासुपरा-
सुसतीषुतांतामंतस्थामापद्यते । यदिनामानुनासिका ।
यंय्यंयुजं । भद्रौषोक्ष्मीः । तैर्वदं नमुक्रतुं । पदादिग्र-
हणं क्रियते पदमध्ये अवशंगमसंधिनिवृत्त्यर्थम् । अम्यक्सात-
द्र । नैवमकारस्यांतस्थाभावः ।

तथानकारउदयेलकारे ॥८॥

तेनैव प्रकारेण नकारो लकारे परभूते लकारमेवानुना-
सिकमापद्यते । श्वप्तावयोजिगीवोक्ष्मादत् ।

अकारंशकारचकारवर्गयोः ॥९॥

स एव नकारः अकारमापद्यते शकारे च वर्गे प्रत्यये परे ।
घनेवृज्जिञ्जिहि । मघवञ्जुञ्जि । आम्माञ्जगम्यात् ।

तकारोजकारलकारयोस्तौ ॥१०॥

। तकारः लकारलकारयोः परभूतयोस्तावेवापद्यते ।
 लकारेजकारलकारेलकारं । प्रयोज्जिगासि । अंगादं-
 गाल्लोम्लोमः ।

तालव्येऽघोषउदयेचकारं ॥११॥

चकारछकारशकारा अघोषास्तालव्याश्च एतेषुतकार-
 श्चकारमापद्यते ॥ तच्चक्षुः । वक्ष्यमस्ति यच्छर्दिः । त-
 च्छंशरा । तालव्याद्वृत्तिकं । तत्तत्तावर्तयामसि । अघो-
 षद्वृत्तिकं । यद्युद्यामि । यद्योदेवाः ।

छकारंतयोरुदयःशकारः ॥१२॥

तयानकारतकारस्थाननिर्दिष्टयोः अकारचकारयो-
 रुदयभूतः शकारश्छकारमापद्यते । घनेववच्चिन्कुथिहि ।
 तच्छंयोः । ननुचसर्वैः प्रथमैरुपधीयमानः इत्यनेनसिद्धं ।
 चकारादुत्तरस्यशकारस्यकृत्वं । सत्यंसिद्धं यदिनामशा-
 कल्पितुर्मतेननैवंवक्तव्यं ।

नशाकल्यस्य ॥१३॥

नतुशाकल्यस्याचार्यस्यमतेनशकारश्छकारमापद्यते ।
 वज्जिज्जगिथिहि । तच्छंयोः ।

तानिवसंगमानि ॥१४॥

तानिशब्दलोपोद्दृष्टव्यः । कंदोवत्सूत्राणिभवन्ति । ता-
 निसंधानानिवसंगमानिवेदितव्यानि । घोषवत्पराः प्रथ-
 मस्तृतीयानित्येवमादीनि । अस्मापितानांमध्येनान्य-
 पठितानियानिव्यञ्जनानिसंयोगगच्छन्ति । अतोवसंग-
 मानोद्वच्यन्ते ।

रेफोष्मणोरुदययोर्मकारोनुस्वा-
रन्तत्परिपन्नमाहुः ॥१५॥

रेफेजष्णिचउदयभूते मकारोनुस्वारमापद्यते तत्सं-
धानंपरिपन्नमाहुःराचार्याः वशंगमस्यैव द्वितीयासंज्ञा-
कार्यार्थकृता । "सेतिचास्यपरिपन्नोपधाचेत्" । "परिपन्नप्रा-
कृतमूष्मसंधिमित्यादिना । वशंगमानीत्यस्याप्यत्रयोऽगोयु-
क्त रूपः । कुंदोभंगभयादधस्तादक्तः । होतारंरत्नधातमम्
त्वांहत्यदिद्राणसातो । कुंदोहति वृषभंशंडिकानां । वसु-
सूनं सहसः । एवमेव वशं व्यंजनसंघनंतरमागमानाह ।

ङकारेऽघोषोष्मपरेऽन्तरैके ककारम् १६

ङकारेऽघोषोष्मपरेसति अन्तराङ्कारस्याघोषोष्मणश्च
एकेषाचार्याः ककारमागममाहुः । तवायंसोमस्त्वमेह्य-
र्वाङ्क्षश्चुत्तमं । प्रत्यङ्कसविश्वामुवना । अघोषग्रह-
णंकिं । दध्यङ्ग्रहयन्मध्वाथवणाः । ऊष्मग्रहणंकिं । प्रत्य-
ङ्चिवाविभ० ।

टकारनकारयोस्तु आहुःसका-

रोदययोस्तकारम् ॥१८॥ ॐ जि ३६।न० १४३२९-

टकारनकारयोःपुनःसकारोदययोऽन्तरातकाराग-
ममाहुःरेकेषाचार्याः । अक्षेत्वित्त्वेवविदंभ्रप्रादत्सप्रेति ।
त्वंतात्स्यंचप्रतिधासि ।

जकारेशकारंपरे चकारं ॥१९॥ जि ३६।न० १४३३०

नकारस्थानगत जकारग्रहणं । जकारेशकारंपरेसति ।

अंतराचकारमागममाहु रेकेषाचार्याः । घनेववज्रिडच्छु
थिह्यमिवान् ।

तेजःपाताः ॥२०॥

अंतर्मध्येपदयोःपतंतीत्यंतःपाताः एतेतःपातसंज्ञाः
संधयोवेदितव्याः । उकारेघोषोष्मपरंतैकद्वत्वादयः ।

अकृतसंहितानामूष्मांतानां पट-
लेस्मिन्विधानं ॥२१॥

येषामूष्मांतानांपदानामधस्तात्संधिर्नविहितः तेषा-
मिहपटले संधानमधिकृतंवेदितव्यं । ओकारं^{IV. 26}स्वपूर्वस्त-
चारेफीघोषवत्परःप्रत्येतव्योनतुस्वरपरस्तद्यथा । एष-
देवोरथयति । नत्वेषदेवोऽमर्त्यद्वति ।

चित्कम्भनेनोष्मलोपः ॥ २२ ॥

चित्कम्भनेनेत्यत्र सकारलोपोनिपात्यते । आस्कांभचि-
त्कम्भनेनचिद्गृहणादिहनभवति । उपद्रास्कांभयुःस्कांभनेन ।

ककुद्भान् ॥ २३ ॥

ककुद्भानिति दकारोनिपात्यते । स्वानुत्तमानुत्तमे-
षूदयेष्विति नकारेप्राप्ते । सुमोदगर्भोदृषभः ककुद्भान् ।

समाट्शब्दः परिपन्नापवादः ॥२४॥

समाडित्ययंशब्दः परिपन्नस्त्वयंशंगमस्यसंधे रपवाद-
भूतोज्ञातव्यः । विराट्समाट्स्विभ्वौ । शब्दग्रहणं
संपूर्वस्यराजतेरेकपदीभूतस्यमर्वप्रत्ययांतस्य सर्वविभक्ति-
कस्य सर्वलिङ्गयुक्तस्यच ग्राहकंभवति । सम्राजंत-

मध्वराणां । सखाजावस्य । समाजोस्य । समाजोरव-
चाकृणे । समाजोश्चक्रेभव । एकपदार्थञ्च । इहमाभूत् ।
संराजभौरलघेयाय ।

विसर्जनीय आकारमरेफ्रीघोष-

वत्परः ॥ २५ ॥

सहोपधोविसर्जनीयआकारमापद्यते । अरेफ्रीरेफर-
हितः । घोषवद्यञ्जनपरः ॥ पुनानायंत्यनिविशमानाः ।
रिफितस्यसंधिर्वच्यति । घोषवत्परइति किं । तावि
श्वरूपाः पशवः ।

ओकारं ऋस्वपूर्वः ॥ २६ ॥

सहोपधोविसर्जनीयो ऋस्वपूर्वओकारमापद्यते । घो-
षवत्परः सन् । देवोदेवेभिरागमत् । अरिफितइत्येव ।
प्रातर्जितंभगं । घोषवत्परइत्येव । यःपंचचर्षणीरभि ।

तौसंधीनियतप्रश्लितौ ॥ २७ ॥

तावेतौ संधीनियतप्रश्लितचञ्चितौ वेदितव्यौ । पूर्वी-
नियतः संधिर्विसर्जनीयआकारमिति द्वितीयप्रश्लितः ।
ओकारं ऋस्वपूर्वइति ।

**सर्वोपधस्तु स्वरघोषवत्परोरेफारे-
फ्री तेपुनारेफसंधयः ॥ २८ ॥**

सर्वोपधो दीर्घोपधो ऋस्वोपधश्च । स्वरघोषवत्परस्वरे-
फ्रीविसर्जनीयोरेफमापद्यते । तेपुनःरेफसंधयउच्यते ।
स्वरपरः । प्रातरग्निप्रातरिंद्रहवामहे । वारिग्मंभुक् ।

अग्निरस्मि । शनोदेवीरभिष्टये । घोषवत्परः । प्रातर्मि
त्रावरुणा । अग्निर्वीरं । अश्वावतीर्गोमतीर्नउषासः --
स्वरघोषवत्परइति किं अग्निस्तु विश्वस्तमं ।

रेफोदयोलुप्यते ॥२६॥

रिफितो विसर्जनीयो रेफोदयः सन् लुप्यते । युवोरजा-
सि सुयमासो अश्वाः ।

द्राघितोपधाऋस्वस्य ॥३०॥

ऋस्वपूर्वस्य रिफितस्य विसर्जनीयस्य रेफोदयस्य लुप्य-
ते विसर्जनीयः । उपधादीर्घमापद्यते । प्रातारत्नं । अ-
ग्नीरक्षांसि ॥

अकामनियतावुभाविमौ ॥३१॥

अकामश्चनियतश्च उभाविमौ संधीप्रत्येतव्यौ ।
कामः । द्वितीयोनियतः ।

अघोषेरेफारेफौ चोष्माणं स्पर्शउ-

त्तरे ॥ तत्सस्थानमनूष्मपरे ॥३२॥

अघोषे स्पर्शउत्तरे रेफौ अरेफौ च विसर्जनीय ऊष्माण-
मापद्यते । तस्याघोषस्य परत्वावस्थितस्य समानस्थानं ।
अनूष्मपरे स्पर्शे । ऋषिः क्रोविप्रः । यः ककुभः ॥ अग्निश्चमो-
म । यद्वोदेवाश्चक्रम । देवास्तसर्वे । सन्ः पर्यत् । अनूष्मपरइ-
तीति । महः चोष्णस्य । शतक्रतुः त्वरत् ।

तमेवोष्माणमूष्मणिं ॥३३॥

अघोषे ऊष्मणिपरत्वावस्थिते तमेवोष्माणमापद्यते वि-

सर्जनैयः । योवशशिवतमः ॥ देवीऋर्वीः । येनसपत्नाः ।
अधोषद्वितिकिं । अग्निर्हीता ॥

प्रथमोत्तमवर्गीयेस्पर्शेवा ॥३४॥

विकल्पतःतत्संस्थानमूष्माणमापद्यते विसर्जनैयोरे-
फारेफीच । यःककुभः । यःपंच ।

ऊष्मणिचानते ॥३५॥

अधोषेऊष्मणिच अनतेदंत्यमूर्धन्यापत्तिर्नति रित्युप-
रिष्टाद्वच्यति । विकल्पतोविसर्जनैयःस्यात् । योवः । दे-
वीःषलुर्वीः । येनःसपत्नाः । अनतद्वितिकिं । निष्पिध्व-
रीस्ते । व्यापन्नऊष्मसंधिः सुविक्रांतः । प्राकृतोपधः ॥
व्याशुहविसर्जनैयोविक्रांतः । व्यापन्नेऊष्मसंधिः सवेदित-
व्योनाम्ना । यत्रविसर्जनैयोव्यापद्यते । विक्रांतसंधिस्तुप्रा-
कृतोपधोवेदितव्यो विसर्जनैयःसूयते ।

ऊष्मण्यधोषोदये लुप्यतेपरेनतेपि ३६

ऊष्मणिपरैकयंभूते ? अधोषोदये नतेलुप्यतेयूष्मवि-
सर्जनैयोऽलुप्यते । समुद्रस्थः ॥ प्रवस्यत् । कस्विद्वृक्षः ।
निष्ठनिहि । अधोषोदयइतिकस्मात् । देवीःषट् । त्रिःस्र-
माङ्गः । किमर्थमिदमुच्यते । त्रयःशकारामाभूवन्निति ।
नैतदस्तिप्रयोजनं । प्रतिषिध्यंतेद्विवचनं । नतूष्मास्वरो-
ष्मपरइति । एवंतर्हि परस्यद्विवचनार्थं । ऊष्मणोर्वाति ।

सोन्वक्षरसंधिवक्रः ॥३७॥

संधिरन्वक्षरवक्रसंज्ञोवेदितव्यः । तनक्रमः ॥ संधि-
शब्दोद्वेष्टव्यः ।

अव्यापत्तिः कखपफषुवात्तः ॥३८॥

कखपफेषुपरत्वावस्थितेषु अव्यापत्तिरेववृत्तिः ॥ यः कृतदित् । अगस्त्यः खनमानः । यः पंच ॥ याः फलिनीः । वृत्तिग्रहणं यथाशाखं तथापाठप्रवृत्त्युपलक्षणार्थं । तथा- हि । "प्रथमोत्तमवर्गी येस्पर्शवोष्मणि" अव्यापत्तिः कख- पफेषुवृत्तिरित्येवमादयो विकल्पाव्यवतिष्ठन्ते । यत्रचैकः पाठोभिमतस्तत्रयत्नं करोति संधिर्विक्रांतएवैष इति । त- स्मादुक्तमेवार्थः प्रत्येतव्यः ।

रेफंस्वधूः पूरघोषेष्वविग्रहे ॥३९॥

रेफमापद्यते अघोषेषु प्रत्ययेषु परेषु स्वरादीनां विस- र्जनौद्योरेफमापद्यते । स्वः धूः पूः अघोषेषु प्रत्ययेषु । अविग्रहेऽष्टकं पदे सति । स्वः । काव्येनास्वर्चनाः । ति- ष्टद्रथं न धूर्षदे । मित्रायुवोनपूर्यति । अविग्रह इति किं । स्वः सनिष्यवः । पूश्च पृथ्वी । ✽

नाच्चाइन्दुः स्वधित्वाह एव भूम्या-
ददे होभिरुषर्वसूयवः । आवर्त्तमो-
होराचाण्यदोपितो प्रचेताराजन्व-
र्त्तिनीरहेति च ॥४०॥

इति च विमर्जनौद्यो यथा प्राप्तं न भवति अतः निपात्यते । परिष्वसुवानो अच्चाइन्दुः । रेफलोपः । प्रस्वधित्वाहो- यते । मोतसूरो अह एव । दिविषइन्दुस्याददे । दद इति किं ॥

भूमिरावपनंमहत् । अहोभिरङ्गिः । तांत्वासुषर्वसूयवः ।
गावोनव्रजं व्यषाभावर्तमः । अहोरात्राणि विदधत् । य-
ददोपितोअजगन् । क्षयनस्त्रभ्यमसुरप्रचेताराजन् । अ-
नुश्येनीसचतेवर्तनीरह । ॥

यथादिष्टं नामिपूर्वः प्रकारं सका-
रमन्योरिफितः ककारे । ककारेच
प्रत्ययेतः पदंतु सर्वत्रैवोपाचरितः
ससंधिः ॥४१॥

यथादिष्टं यथोक्तमापद्यते । वक्ष्यमाणेसंधौ नामि-
पूर्वोविसर्जनीयः प्रकारमापद्यते । सकारमन्यः अनामि-
पूर्वः अरिफितश्च ककारेपकारेतः पदंतु सर्वत्रैवैतदधि-
कृतंवेदितव्यं । उपाचरितसंज्ञः ससंधिर्वेदितव्यः । अ-
थोयूयंस्थनिष्कृतीः । यातंछर्दिष्याउतनः परस्मा । नि-
काव्यावेधसशश्वतस्कः । यथादिष्टमिति किं । यः पंच ।
अरिफितइति किं । भोजान्निग्युरंतः पेयं । उपाचरितसं-
ज्ञायाः प्रयोजनं । प्लुतोपाचरितेनतिः ॥

अंतःपादं विग्रहेकारपूर्वः पतिश-
ब्देवाक्षरेपुंस्प्रवादे ॥४२॥

अंतःपादमित्यधिकारवचनं । विग्रहइत्यंतः पदंतु सर्वत्रै-
वेत्यस्थनिवृत्त्यर्थं ॥ अकारपूर्वोविसर्जनीयः सकारमाप-
द्यते । पतिशब्देप्रत्ययेवाक्षरं पुंस्प्रवादेपुंशब्दस्यवाचिनि ।
उत्तिष्ठन्नं ह्युपसते । वाचस्पतिविश्वकर्माणामृतये । अंतः

पादमिति किं । तं जानतं जानतीः प्रत्युदायन्नुपासः पतिः ।
अकारपूर्वइति किं । अधीषमाणायाः पतिः । इक्षरमि-
ति किं । ऋतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥ पुंस्प्रवादइति किं ।
अतः पत्नौ दर्शयत । शब्दग्रहणं पुंस्प्रवादग्रहणं चोत्तरं ।

करं कृतं कृधिकरत्करित्यपि परेषु ॥४३॥

करं । कृतं । कृधि । करत् । कः । एतेष्वपि परेषु
अकारपूर्वो विसर्जनौयः सकारमापद्यते । अहंन्य १ न्य-
सहसा सहस्करं । सोमं न चारुं मघवत्सुनस्कृतं । उ-
रुक दुरुणम्कृधि । कुविन्नो वस्यसस्करत् । निकाव्यावे-
धसः शश्वतस्कः ।

पादांतगते परीति च ॥४४॥

पादांतप्राप्ते परीत्यस्मिन्पदे परभूते अकारपूर्वो विस-
र्जनौयः सकारमापद्यते । तदुत्तानपदस्य रि । पादांतगत-
इति किं । यदोषधीभ्यः परिजायते । अकारपूर्वइति किं
दक्षाद्वदितिः परि ।

**असौ तोरे फवतः, पारशब्दे परिकृ-
तानि करतीति चैषु । अपादांती-
येष्वपि प्रत्ययेषु ॥४४॥**

अरे फवतोरे फरहितस्य असद्वत्यस्यांतः असकारमा-
पद्यते । पारशब्दे परभूते परिकृतानि करतीति एषु पर-
भूतेषु अपादांतीयेष्वपि सकारमापद्यते । अतारिष्मत-
मसस्यान्मस्य । इन्द्राविष्णू अपमस्यारेषस्य । अविह्वरं-

तमनसस्परिध्यया । कृतानि इन्द्रस्येव प्रतवसस्कृतानि
करति सुपेशसस्करति । असोतद्वितिकिं । सुजातासः
परिचरन्ति । सद्योअस्याध्वनः परमश्रुथ । यदोषधीभ्यः
परि । अरेफवतद्वितिकिं । रजसः पारंईखितं । पादां-
ताधिकारनिवृत्त्यर्थं अपादांतीयग्रहणं ।

वास्तोरित्येतत्पतिशब्दउत्तरे॥४५॥

यथाप्राप्तमुपाचरति । शब्दग्रहणं लिंगविभक्तिवचन-
ग्रहणार्थं । वास्तोष्पतेध्रुवास्थूणा । वास्तोष्पतिंव्रतपांनि-
रतक्षन् ।

**आविर्हविर्ज्योतिरित्युत्तरश्लेष्क-
कारः ॥४६॥**

आविः । हविः । ज्योतिः । एतेषांविसर्जनीयः षका-
रमापद्यते । उत्तरोयदिककारः स्यात् । आविष्कृतम-
हित्वना । हविष्कृणुध्वमागमत् । ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि ।

अथोपांतपश्यन्तिशब्दौ ॥ ४७ ॥

अपिचपांतपश्यन्तिशब्दौ यदुत्तरौभवतः । एतेषामे-
वशब्दानां अथविसर्जनीयः षकारमापद्यते । पांतं । ह-
विष्पांतमजरं पश्यन्ति । ज्योतिष्पश्यन्ति । शब्दग्रहणसु-
त्तरार्थं ।

**इलायागानमसोदेवयुर्द्रुहीमातु-
रिलस्तानिपंदप्रवादे ॥ ४८ ॥**

इलायाः । गाः । नमसः । देवयुः । द्रुहः । मातुः

ब्रह्मः । तान्येतानि प्रवादेउपाचरितं लभते । इडाया-
 स्य देसु दिनत्वे अन्हां । यच्छते चिद्वा स्य देभ्यो दात् । उपो-
 एनं जुजुर्नमसस्य दे ॥ प्रधो हारिरिचिदेव युष्मदं । मा-
 नस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्य दे । मातुष्मदे परमे अंति । ब्रह्म-
 स्य दे समिध्यसे ।

पूर्वः पुरः पूरिति पूर्वपदान्पदानि-
 चापोदानवैतदेवम् ॥ ४६ ॥

पूर्वः । पुरः । पूः इत्येतान् पूर्वपदान् अपोदान्परिव-
 र्जयित्वा पदानि नववक्ष्यमाणानि वर्जयित्वा, एतदुपचा-
 रप्रकरणं विहितमेवंप्रत्येतत् । अपवादविधिरयं सामा-
 न्यविधेः प्रभवितुमर्हति । अंतः पदंतु सर्वत्रैवास्त्वविधेस्ता-
 वदयमपवादः । पूर्वः पूर्वोयजमानोवनौषान् । पुरः प्र-
 स्रवणावलिं । मित्रायुषोनपूरपतिंसुशिष्टौ । ननु "रेफंस्वर्धूः
 पूरधोषेष्विविपहे" इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति यश्चोदयेत्प्र-
 तिब्रूमः । प्रतिकंठतावद्भवति । येन सर्वापवादकं स्यात् ।
 सर्वापवादकं हितत्यठितं "सर्वशास्त्रार्थं प्रतिकंठमुक्तामि-
 ति । अपवादस्तु विसर्जनोपस्यभवति । रेफमापद्यते वि-
 सर्जनोपः । स्वर्धूः पूरधोषेष्विति । अथ मध्युपाचरिताप-
 वादएव । अन्तः पदंतु सर्वत्रैवेत्यस्योत्सर्गस्य । अतो द्वयो-
 रउत्सर्गयोद्भावपवादौ युक्तद्वयाविति नातिरिक्तं ॥ ब्रह्मानी-
 नवपदान्बुध्यंते ।

अस्यायः सामावृहताऽस्य पूर्व्य-
 उरुच्योतिर्जात इमो ह धो न्यः ॥ ५० ॥

अस्यायः । दीर्घायुरस्यायः पतिः । अस्याइतिकिं । य-
स्यतिर्वीर्याणां । सोमः । सोमः पतौरयौषां । वृहत् । ऋष्य-
वीरस्यवृहत् पतिभूः । अस्यपूर्य्यः । उतनोअस्यपूर्य्यः पति-
र्दन । अस्येतिकिं । अहंभुवंवसुनः पूर्य्यस्पतिः । उरुज्योतिः ।
उरुज्योतिः कृणुहिमत्सिदेवान् । उर्वितिकिं । ज्योतिष्क-
र्त्तायदुस्मसि ॥ जातः । भूतस्यजातः पतिरेकआसीत् ।
इमः । उपत्वेमः कृधिनीभागधेयं । वृधः । इन्द्रासिसुन्व-
तोवृधः पतिर्दिवः । अन्यः । स्विष्टमद्यान्यः करत् ।

ब्रह्मणो हेजातर्कतो विदु वसुः
पशु रेतानिकविशब्दउतरे ॥५१॥

ब्रह्मणः । जातर्कं तद्वृत्तिहेपदे । विदुः । वसुः । पशुः
एतानिउपाचारंलभन्ते । कविशब्देपरभूते । ब्रह्मणः ।
रक्षाणोब्रह्मणस्कवे । अग्नेजातर्कतस्कविः । हे इतिकिं ।
पवमानकृतः कविः । विदुः । प्रमर्षिष्टाअभिविदुष्कविः
सन् । वसुः । सद्रथानोवसुष्कविः । पशुः । पशुष्कविर-
शयच्चायमानः । शब्दग्रहणात् प्रातिपदिकमात्रं गृह्यते ।

पथिशब्दे जिन्वथश्चेतथोमहः ॥५२॥

पथिशब्देप्रत्यये जिन्वथश्चेतथोमहइत्येतानि उपचारं-
लभन्ते । शब्दग्रहणात् प्रातिपदिकमुक्तार्थम् । जिन्वथः ।
आवर्त्तनिमधुनाजिन्वथस्पथः । चेतथः । विश्वाअनुस्वध-
याचेतथस्पथः । महः । कर्दर्य्यणोमहस्पथा ।

पृथुशब्देविश्वतोवीलितोरजः ॥५३॥

पृथुशब्देपरभूते विश्वतोवीलितोरजइत्येतेषाविसर्ज-

नीयः सकारमापद्यते । विश्वतः । गिरिर्नविश्वतस्पृष्टः
पतिर्दिवः । वीलितः । रध्रचोदः अथनोवीलितस्पृष्टः ।
रजः । विद्यामेषिरजस्पृष्टवहा ।

कामपोषपूर्धिशब्देषुरायः ॥ ५४ ॥

कामपोषपूर्धिद्वत्येतेषुपरभूतेषु रायद्वत्येतत्पदंउपा-
चरति । कामः । रायस्कामोवच्चहस्तं । पोषं । रायस्पोषं
यजमानेषु(१) । पूर्धि । रायस्पूर्ध्विस्वधावोस्ति ।

पादादिरंतश्चदिवस्परीतिच ॥ ५५ ॥

दिवस्परीत्येतद्वैपदंनिपात्यते । पादादौपदांतिच व-
र्त्तमानं । दिवस्परिसुगृथितंतदादः । अयंसयोदिवस्परि
रघुयामापविवश्वा । पादादिरंतश्चेति किं । दृष्टिं दिवःप-
रिस्रव । ननुअकारपूर्वधिसर्जनौयानुवृत्तौ सत्यां पदां-
तगतेपरीत्यनेनैवसिद्धत्वात्, "यदिहांतश्चदिवस्परीत्युच्य-
ते" तदतिरिक्तमिति । नातिरिक्तंतस्यावकाशः "दिवो-
अंत्यस्य" इत्यादिष्वेवद्विहांतग्रहणेनैव द्वैपदंनिपातितः
स्यात् । पादादावेव नतु अंत्येतस्यान्नातिरिक्तं ।

दिवस्पृथिव्या अधमस्पदीष्टपूर्वं- पादादौयदि ॥ ५६ ॥

दिवस्पृथिव्या अधमस्पदीष्टएतद्वैपदंनिपात्यते । अत्र-
पूर्वद्वैपदंपादादौयदि स्यात् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजउद्धृतं ।
विश्वस्यजंतोरधमस्पदीष्ट । पूर्वंपादादाविति किं । प्रये-

दिवःप्रथिव्यानवर्हणा ।

सस्पदीष्ट ॥५७॥

एतद्वैपदंनिपात्यते । योनोद्देष्टधरःसस्पदीष्ट ।

शवसोमहःसहसद्दलायाःपात्वि-
त्येकंपुत्रशब्देपराणि ॥५८॥

शवसः । महः । सहसः । दलायाः । पातु । एकं ।
इत्येतानिपदानिउपाचरन्ति । किमविशेषिणेत्याह ।
पातुइत्येतस्मिन्पदेपरभूतेः । एकं प्रथमं पदमुपाचरति । पु-
त्रशब्देपराण्युपाचरन्ति । शवसः । बाजोनुतेशवस्यात्वंतं ।
महः । महस्पुत्रासोअसुरस्यवीराः । सहसः । सहसस्पुत्रो-
अद्भुतः । दलायाः । दलायास्पुत्रोवयुनेजनिष्ट ।

रायस्खामहस्करथोमहस्परंनि-

ष्क्रव्यादंनिष्क्रथनिष्पिपर्तन ॥५९॥

इत्येतानिपदानि द्वैपदानिनिपात्यते । स^{राय}स्खामु-
पसृजागृणानः । म^{हस्कर}थोवरिव । कस्विदस्यरजसोम-
हस्परं । निष्क्र^{व्याद}मनौनयत् । यदामयतिनिष्क्रथ ।
निष्पिपर्तन । विश्वस्मान्नोअंहसोनिष्पिपर्तन ।

कबन्धंपृथुकगवासः पुत्रः पातु पथा-
पयः । पायुः पृष्ठपदंतेषां प्रवादा-
उदयेदिवः ॥ ६० ॥

कबन्धं । पृथु । कगवासः । पुत्रः । पातु । पथा । पयः ।

पायुः । पृष्टं । पदं । इत्येतेषां पदानां प्रवादाः उदयेव-
 र्तमाना दिव इत्येतस्य पदस्य उपाचारजनयति । दि-
 वस्त्वबंधमवदर्षदृशिणं । पृथु । अरित्रं वां दिवस्पृथु । को
 र्वासः । दिवस्कर्वासद्वंदवः । पुत्रासः । दिवस्पुत्रास-
 असुरस्य वीराः । पातु । सूर्यो नो दिवस्पातु । पथा । दि-
 वस्पथावध्वः । पयः । दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन् ।
 पायुः दिवस्पायुर्दुरोणपुः । पृष्टं । दिवस्पृष्टं भंदमानः
 सुमन्मभिः । पदं । (१) अभिप्रिया दिवस्पदं ।

रजसस्पात्यंतस्पाथाः कस्काव्याच-
 तुरस्कर । स्वादुष्किलनिस्पातुद्यौ
 ष्पितर्वसतिष्कता ॥ ६१ ॥

एतानि पदानि यथा गृहीतं निपात्यन्ते । विचक्रमे र-
 जसस्पात्यंतौ । अंतस्पाथाः । अरिफितस्य विसर्जनोयस्य य-
 दुक्तमंतः पदं तु सर्वत्रैवेति तदिह रिफितस्य दृश्यते । अ-
 तो निपात्यते । अंतस्पाथा अनुपथाः । कस्काव्यामरुत-
 को ह्रपौ स्या । कनिष्ठ ग्राह चतुस्करेति । स्वादुष्किलायं ।
 सरस्वती निदस्पातु । द्यौ ष्पितः पृथिवि । वसतिष्कता ।
 पशवो वसतिष्कता ।

तपोष्पवित्रं त्रिष्पूत्वी धीष्पीपाय
 विभिष्पतात् । द्यौष्पिता रजस-
 स्पृष्टो ददुष्पजाय नस्करः ॥ ६२ ॥

एतानिपदानिनिपात्यन्ते । तपोष्पवित्रं विततंदिव-
स्पदे । अपालामिंद्र विष्णुत्वीधीष्णीपाय दृढदिवेषु मा-
नुषा । यद्वारथो विभिष्यतात् । द्यौष्यिताजनितासत्यमु-
क्षन् । धत्तोदिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वः । ददुष्मज्जाय साम्ने ।
अधात्वाहि नस्करः ॥

वसुष्कुवि न्मनुष्पिता, पितुष्पिता,
पितुष्परि । प्रणस्पुरो, मयस्करं,
नभस्पय, स्त्रयस्परः ॥६३॥

एतेचोपचीरा यथागृहीतंभवन्ति । वसुष्कुवि इमुभि-
काममावरत् । यामथर्वा मनुष्पिता । गर्भमातुः पितु-
ष्पिता । अहमिद्धि पितुष्परि । सच्चवादेव प्रणस्पुरः । प्रे-
तिकिं । भद्रंभवातिनः पुरः । मयस्करन्परतरेचना-
हन् । हरिरोपशङ्कणुते नभस्पयः । येत्रिंशति त्रयस्परः ॥

नकारआकारोपधः पद्यांतोपि स्व-
रोदयः । लुप्यते ॥६४॥

अतउत्तरं नकारविकारा उच्यन्ते । ईमित्यंतलोप ए-
षदयेष्वस्मान्मकारलोपात्माक् । आकारोपधोनकारः
पद्यांतोऽपद्यांतोपिच विग्रहाधिकारनिष्ठत्यर्थपद्यांतयह्यं ।
अंतःपादाधिकारानुदृत्यर्थच । स्वरोदयः सन् लुप्यते । स-
र्गाद्वचजत सुष्टुतीरुप । मह्यंइंद्रो ब्रह्मदा चर्षणिप्राश्ना-
कारोपधइति किं । केबुंकृण्वन्केतवे । स्वरोदयइति किं
अयोद्वान्विधावतोवराहन् । अंतःपादाधिकारानुदृतिः
किं , तयेहविष्वां अक्से बज्रानासादय ।

अज्ञांजग्रसाना जघन्वा न्देवहृत-
मान् । बद्धधानां इंद्रसोमांस्तृषा-
णान्नो देवदेवान् । हंतदेवां-
इतिच ॥६५॥

पादान्ते एतेषु पदेषु नकारालुप्यन्ते पादांती शार्थ आरंभः ।
अजान् । आसूर्यो ह हतस्तिष्ठदज्वां ऋतु । जग्रसानान् ।
सृजःसिंधूरहिना जग्रसानां चादित् । जघन्वान् । त्वम-
प्रोय इष्टवं जघन्वां च त्वां इव । देवहृतमान् । युद्धाहिदे-
वहृतमां च त्वां च मे । बद्धधानान् । त्वमत्मां ऋतुभिर्ब-
द्धधानां च रंहः । इंद्रसोमान् । यथापि बः पुण्यां इंद्रसोमां-
एव । इंद्रेति किं । सुन्वंतिसोमाग्निवसिन्त्वमेषां तृषाणा-
न् । धन्वान्यज्जां अष्टा कृत्वा णां अधोक् । नो देवदेवां चक् ।
हंतदेवान् ॥ यजामहै यज्ञियान्हंतदेवां इलामहै । हंते-
ति किं । यथायज ऋतुभिर्देवदेवानेव ॥ इतिच ॥

एताञ्चान्यदाः पदवृत्तयः ॥६६॥

एताञ्चाजानित्यादिका अधस्तनाश्च नकारोपध इ-
त्यादिका अन्यदाः पदवृत्तयश्च्यंतेनादिताः ।

विहृत्यभिप्रायेषु च पीवोअन्नारयि-
बृधः । दधन्वांयो जुजुवांयः स्व-
वांयातुदवावेति ॥६७॥

विहृत्यभिप्रायेषु च संधिषु नकाराकारोपधोलुप्यते ।
अंतस्थाव्यञ्जनोदयइत्येष्वै पदेषु । पीवोअन्नारयिबृधः

सुमेधाः । दधन्वायोनयोः सख्यं १ तरा । जुजुर्वीयो सु-
हृरायुवाभूत् ॥ सुमृत्लीकः स्ववायात्वर्वाङ् । दवावाय-
त्पुष्यतिरेवणः ॥

हृतं, योनौ, वचोभि, र्या न्युवन्यू-
न्वनिषीष्टेति । ईकारोकारोप-
हितो रेफमेषु ॥ ६८ ॥

हृतं । योनौ । वचोभिः । यान् । युवन्यून् । वनिषी-
ष्ट । एतेषुपदेषु प्रत्ययभूतेषु ईकारोकारोपहितस्वनकारः
रेफमापद्यते । उत्पत्तीहृतमृत्स्या मदन्ता । योनौविदस्यूं
र्यानावकृतवृथापात् । पत्नीवचोभिरभियोधदिद्रः । स-
खी र्याद्वन्द्वचकषे । युवन्यून् । रुद्रस्यसूनु र्युवन्यून् रुद्रश्याः
वनिषीष्ट । प्रिया अपिधी वनिषीष्टमोधरः ।

स्वरेषुच ॥ ६९ ॥

स्वरेषुप्रत्ययेषु ईकारोकारोपहितो नकारोरेफमाप-
द्यते । रस्मीरिवयकृतं । अभौष्टं रिवसारथिः । परिधौर-
तितां इहि । बंधूरिमां अवराण् । अंतः पादाधिका-
रानुवृत्ते रिङनभवति । अतो न आगृह्णति धीनतः ।

दस्युरेकोनूरभिच ॥ ७० ॥

दस्युरेकोनूरभिच अनयोश्चैपदयो रेफमापद्यते । त्वं-
हनुत्यददमार्यादस्युरेकः । पादान्तार्थतोभारम्भः । गृह्ण-
भि । येनास्त्र १ र्णततनामनूरभि । षट्कारोपधत्वा न-
कारस्य रेफविधानमेतत् ।

ते स्पर्शरेफसंधयः ॥ ७१ ॥

तएते हतंथोनावित्याद्यारभ्य स्पर्शरेफसंधयो वेदितव्याः ।
स्पर्शोष्मसंधीन् स्पर्शरेफसंधौनभिप्रायांश्च परिपातयती-
त्यादिभिः संज्ञाव्यवहारः ।

नास्मानुपैतावान् स्फुरान्गच्छान्दे-
वानयाड्वहान् । हिरण्यचक्रा मा-
यावान्, घोषांस्तान्श्विनाविद्वान्,
पयस्वान्पुत्रानाधेह्यायजीया न्य-
तीनुरोः ॥ ७२ ॥

अस्मानुप । एतावान् । स्फुरान् । गच्छान् (देशान् ।
अयाट् । वहान् । हिरण्यचक्रान् । मायावान् । घोषान् ।
तान् । अश्विना । अविद्वान् । पयस्वान् । पुत्रानाधेहि ।
आयजीयान् । यतीनुरोः । एतेनकारोः प्रकृत्याभवंति ।
अस्मान् । धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु । उपेतिकिं । प्र. स्मां-
अवपृतनासुप्रविक्षु । एतावान् । एतावानस्य महिमा ।
स्फुरान् । अनुयद्भावः स्फुरान्जिायं । गच्छान् । गच्छानिद्व-
दुषोरातिम् । देवानयाट् । देवानयाद्यां अप्रिप्रेयेते । अ-
याडितिकिं । देवाँआवीतये वह । कस्मैदेवा आवहाना-
शुहोम । हिरण्यचक्रान् । पश्यंहिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् ।
मायावान् । निमायावानब्रह्मादस्यर्त्तं । घोषाः । आयते-
घोषानुत्तारायुगा । तानश्विनाप्रेषोनुमेयः । तानश्वि-
ना । तानश्विनासरस्वतीमिन्द्रं सुवामासम् । अश्विनेति
किं । तांदृंदसहसेपिव । अविद्वान् । अविद्वानित्या-

परश्चेताः । पयस्वान् । पयस्वान्न आगहि । पुत्राना-
धेहि । दशास्यां पुत्रानाधेहि । आधेहीतिकिं । पुंसः पु-
त्रां उत । धेहीतिकिं । मृग्यंप्रत्युदाहरणं । आदजी-
यान् । होतुर्हीतुरायजीयान् । यतीनुरोः । यतीनुरोः प्रि-
याधाम्नः प्रियव्रतान्महस्व । सरस्ययतीनुरोः । उरोरि-
तिकिं । मृग्यंप्रत्युदाहरणं ।

चरति चक्रे चमसां चोचिच्च-
रसि च्यौल चतुरश्चिकित्वान् ।
एतेषु सर्वत्र विसर्जनीयवद्दीर्घो-
पधः ॥ ७३ ॥

चरति । चक्रे । चमसान् । च । चो । चित् । चरसि ।
च्यौलः । चतुरः । चिकित्वान् । एतेषु पदेषु परभूतेषु
सर्वत्र अंतः पादं पदांतिवर्तमानो दीर्घोपधोनकारो विस-
र्जनीयवत् प्रत्येतव्यः । विसर्जनीयधर्माद्भूते नकारइत्य-
र्थः । कतमेतेद्विति चित् । अघोषिरेष्यरेफौचोष्माशं स्पर्शउत्त-
रे । तत्संस्थानूष्मपरेति । चरति । अंतर्महां चरतिरोचने-
न । चक्रे । णश्रुतांश्चक्रे वायव्यान् । चमसां । विभ्राजमानां-
श्चमसां अद्भेधावेनत् । च । अस्मांचतांश्च ग्रहिनेषिवस्य-
षा । चो । यांसोनुदाध्रुविः । चित् । तांश्चिहेवापिगृह्णता-
त् । चरसि । चरसिर्महांश्चरस्योजसा । च्यौलः । भुवो-
नूश्च्यौलो विश्वस्त्रिभरेज्येष्ठश्च । चतुरः । रायः समु-
द्रांश्चतुरः । चिकित्वान् । विद्वांश्चिकित्वा न्ह्यंश्चवर्धसे ।
दीर्घोपधइतिकिं । अहंचट्वन्नमुचिसुताहन् ।

अस्माँचमसा न्पशून् ॥७४॥

अस्मान् । चमसान् । पशून् । नावनकारो विसर्जनी-
यवत्कार्यलभते । अस्माँचतांश्चप्रहि । यदावाख्यच्चमसां-
चतुरः । पशूंचस्थातृञ्चरथंचपाहि ।

**तांस्ते, सर्वाँस्तां देवास्त्वन्, तांस्त्रा-
यस्वावदंस्त्वन्च ॥७५॥**

एतेषाँद्वैपदानां नकारो विसर्जनीयवद्भवति । तांस्ते ।
तांस्ते अश्यामपुरुकृत्पुरुक्षो । सर्वाँस्तान् । सर्वाँस्ताँद्वद्गच्छ-
सि । देवास्त्वन्म् । देवास्त्वन्परिभूरसि । तांस्त्रायस्व । तां-
स्त्रायस्वसहस्य । आवदंस्त्वम् । आवदंस्त्वन्शकुनेभद्रं ।

**विसर्जनीयं परेष्विति तेस्पर्शो-
धमसंधयः ॥७६॥**

येषु परेषु संधिषु विसर्जनीयं वयं वक्ष्यामः । येच एतेच-
रति चक्र इत्यादयस्त उभयेपि स्पर्शो धमसंधयो वेदितव्याः ।
एकत्र स्पर्श एकत्रोष्मेत्यन्वयसंज्ञा । एवमधस्तना अपि-
संज्ञा वेदितव्याः । दिङ्मात्रं त्वेतत् प्रदर्शितम् ।

**न्हः पतिभ्यो न्हः प्रणेचं न्हः पाचं
स्वतवाः पायुः । संधिविक्रांत ए-
वैषः ॥७७॥**

ऐवेत्यवधारणवचनम् । नात्र द्वितीयः पक्षः । न्हः पति-
भ्यः । न्हः पतिभ्यो यो निंकृण्वाने । न्हः प्रणेचम् । नारा-
शंसं नृशस्तनूः प्रणेचं । न्हः पात्रम् । कदिथ्या न्हः पाचं दे-

वयतां । स्वतवाः प्रायः । भुवस्तस्य स्वतवाः प्रायुरग्ने ।

न्हूँः पाहिशृणुधीति च ॥ ७८ ॥

न्हूँः पाहिशृणुधीगिर इत्ययं विक्रांतसंधिरेव । शृ-
णुधीति किं । रज्जानृन्पाह्यसुरत्वमस्मान् ।

**नकारस्य लोपरेफोष्मभावे पूर्व-
स्तत्स्थानादनुनासिकस्वरः ॥ ७९ ॥**

नकारविकारानुक्ताऽथेदानीं नकारसहचरिता न्स्व-
रविकारानाह । यत्र यत्र नकारस्य लोपभावोक्तः रेफ-
भावोक्तस्य तत्र तत्र पूर्वो नकारस्यानादनुनासिकः पूर्वः
स्वरो वेदितव्यः ॥ स्वरग्रहणं व्यञ्जनानुनासिकपरिग्र-
हार्थं । लोपभावेनकारस्य । सर्गाद्भवस्य जतं । महाद्द्वि-
नृवत् । पीवोऽन्नारयिवधः । रेफभावः । रश्मीरिव य-
क्षतम् । रुद्रस्य सूनूर्युवन्यूरुदश्याः । ऊष्मभावः । महाश्च-
रस्योजसा । तांस्तेऽश्याम । न्हूँः पतिभ्यो योनिम् ।

आदिस्वरश्चोत्तरेषां पदेऽपि ॥ ८० ॥

उत्तरेषां पदानामादिस्वरोऽनुनासिको वेदितव्यः । प-
देऽपीत्यपिशब्दप्रयोगः संहितायामेवैतद्विधानमिति द्यो-
तनार्थः ।

माँस्यचन्या माँश्चत्वे माँश्चतोश्च ॥ ८१ ॥

माँस्यचन्याः । माँश्चत्वे । माँश्चतोः । एतानि पदानि ।
माँस्यचन्याः । यन्त्रीक्षणा माँस्यचन्या उखायाः । माँश्चत्वे ।
माँश्चत्वे वा पृथगेवावधत्ते । माँश्चतोः । ब्रध्नं माँश्चतोर्वक्ष-
णस्य वन्तु ।

ईमित्यंतलोपएषूदयेषुगर्भंगावो-
वत्सम्भृजन्तिपृच्यते । सखायोवि-
व्याचपुनारिणंतिरथमित्यन्वक्ष-
रसन्धिरेवसः ॥८२॥

इदानीं वर्णलोप उच्यते । ईमित्यस्यांतलोपो भवति-
एषूदयेषु सत्सु । गर्भम् । गावः । वत्सम् । भृजन्ति । पृच्यते ।
सखायः । विव्याच । पुनः । रिणंति । रथम् । इतिकरणः
समाप्तिवचनः । अन्वक्षरसंधिरेव सोऽयं वेदितव्यः । यो-
धत्तात् प्रतिपादितः एषस्य सचस्वराश्च पूर्वङ्गत्वादिकः ॥
गर्भम् । यमीगर्भमृतावधः । गावः । समीगावो मतयोयं-
ति । वत्सम् । समीवत्संनमावृभिः । भृजन्ति । तमीभृज
न्ययवः । पृच्यते । समीपृच्यते समनेव । सखायः । समी-
सखायो अस्वरन् । विव्याच । समीविव्याच सवनापुहृणि ।
पुनः । संवत्सेरेवावधे जग्धमीपुनः । रिणन्ति । एरिणंति
वर्हिषि प्रियंगिरा । रथम् । समौरथं न भुरिजोरद्वेषत ।

पुरुपृथ्वधिपूर्वेषु शकारउपजाय-
ते । ऋस्वेचपूर्वपद्यांते चंद्रशब्दे
परंतरे ॥८३॥

पुरु । पृथु । अधि । एतेष्वपूर्वपदेषु सत्सु ऋस्वेच पूर्वप-
द्यांते सति चंद्रशब्देचपरे अंतराशकारागमउपजायते ।
पुरु । महिद्वं पुरुश्चंद्रं विविहान् । पृथु । पृथुश्चंद्रमवसे
चर्षणि प्राः । अधि । अधिश्चंद्रं दृष्टपृथु । ऋस्वेचपूर्वपद्यांते-

हरिश्चंद्रो मरुद्गणः । ऋस्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् । दीर्घा-
त्तरस्य पद्यस्यचंद्रशब्दस्याभावात् । पूर्वपद्यांतङ्गितिक-
त्वात् । अभिचंद्राभर्तवेनोहिरण्या ।

परौतिपद्ये कृपरे षकारः ॥ ८४ ॥

परौत्येतस्मिन्पूर्वपद्येकृपरेसतिअंतराषकारागमउप-
जायते । परिष्कृण्वन्निष्कृतम् ।

वनेतिरेफःसदशब्दउत्तरे ॥ ८५ ॥

वनइत्येतस्मिन्पूर्वपद्ये सदशब्दउत्तरे अंतरारेफोजा-
यते । तिष्ठद्रथं नधूर्षदं वनर्षदं ।

परिष्कृण्वन्ति वेधसः ॥ ८६ ॥

परिष्कृण्वन्तीति निपात्यते षकारागमः । परिष्कृ-
ण्वन्ति वेधसअपद्यार्थं वचनं । वेधसइति किं । ऋग्यं प्र-
त्युदाहरणं ।

अस्कृतोषसं ॥ ८७ ॥

अस्कृतेति निपात्यते । सकारागमः । निरुस्वसार
मस्कृतोषसं । उषसमिति किं । युजं ह्या १ न्यमकृत प्र-
वेपती ।

शौद्धाक्षराः संधयएतउक्ताः ॥ ८८ ॥

यएत पुरुषृष्वादय स्तेशौद्धाक्षरसंज्ञा वेदितव्याः ।
शौद्धाक्षरागमोपेतौ त्यादिसंज्ञाप्रयोजनं ।

**मेधातिथौ वरुणांत व्रतान्तौ स्प-
शांतस्थाप्रत्ययौ निर्ऋसेते ॥ ८९ ॥**

मेधातिथावृषी । अग्निन्दूतं वृषीमहे इत्यारम्भ
कस्यनूनमितियाव मेधातिथिः ॥ वरुणांते यस्यसमा-
सस्यसवरुणांतः । एवमेव ब्रतांतोपि गृह्यते । स्पर्शप्रत्यये
अंतस्थाप्रत्यये निर्ऋसेते । ऋस्वौ भवतः । इंद्रावरुणानु-
वा । इंद्रावरुणाहुवे । ब्रतांतः । युवदक्षं घृतव्रत मि-
चावरुणादूलभं । मेधातिथावितिकिं । इंद्रावरुणामदे
अस्य । इंद्रावरुणा युवमध्वरायनः । स्पर्शांतस्थाप्रत्य-
यीद्वितिकिं । तामित्रावरुणाहुवे ।

आदित्या देवा वरुणा सुरेति
येत्यादिषु ॥ ६० ॥

आदित्या । देवा । वरुणा । असुरा । एतानिपदा-
निर्ऋस्वानिभवन्ति । यादृत्यादिपदेषु परभूतेषु । तानि-
तु उपरिष्ठाद्वक्ष्यति । अत उपरिष्ठा देवोदाहरिष्यामः ।

वयमित्यत्र मित्रा ॥ ६१ ॥

वयमित्येतस्मिन्पदे परभूते मित्रादृत्येतत्पदं ऋस्वो-
भवति । मित्रवयंच सूरयः ।

यासुप्रतीकं निष्कृतं पुरोहितः
क्षत्रं दाशति शवसा भिषज्यथः ६२

या । सुप्रतीकं । निष्कृतं । पुरोहितः । क्षत्रं । दाश-
ति । शवसा । भिषज्यथः । एते यादधीधस्तादुपदिष्टाः ॥
या । प्रसाक्षितिरसुर यामहिप्रिया ॥ सुप्रतीकम् । उद्वांचक्षु-
र्वरुण सुप्रतीकं ॥ निष्कृतम् । बलित्यादेव निष्कृतमा-
दित्या ॥ पुरोहितः । इयंदेव पुरोहितः ॥ क्षत्रम् । युवं-

नोयेषु वरुणचक्रं ॥ दाशति । इंद्रायोवां वरुणदाशतित्मन ॥
शवसा । यथादित्यशवसान्नमस्वान् ॥ भिषज्यथः । य-
द्वादेव भिषज्यथः ॥

सोचिन्वगस्त्येदशमेचमण्डले ॥६८॥

सोचिदितिनिपात्यते ॥ ओ त्वं विसर्जनीयस्य ॥ अग-
स्त्येष्टौ दशमेचमंडले ॥ सोचिन्नुनमरातिनो वयम्-
राम ॥ सोचिन्नुसस्थानर्य इनस्तुतः ॥ अगस्त्येदशमेच
मंडलवृत्तिकं ॥ सचिन्वासां पतीरयौणां ॥ सचिद्वि-
वेदनिहितं ॥

सान्वीयते ॥६९॥

सान्वीत्यस्य चात्वंनिपात्यते ॥ सचिकित्वां ईयतेसा-
न्वीयते ॥ ईयतवृत्तिकं ॥ प्रत्युदाहरणं प्रत्यतव्यं ॥

सःपलिक्रीः ॥७०॥

विसर्जनीयस्यालोपोनिपातितः ॥ नता अगृह्यन्नज-
निष्टहिषः पलिक्रीः ॥

हिषस्तव ॥७१॥

अत्रविसर्जनीयस्यालोपोनिपात्यते ॥ नहिषस्तवनो-
मम ॥ हीतिकं ॥ सतवोती ॥ नहीत्येतत्पदे हीतिव-
त्यदावयवग्रहणं तच्छब्दोभंगभयात् ॥

**जुगुक्षती दुदुक्ष ग्गाअदुक्ष हुक्ष-
न्वधे स्यदुक्षतानुदक्षि ॥ दक्षं न**

पत्मन्दक्षुषो भिदक्ष तक्षणासो दक्षि हियानस्यदक्षोः ॥७२॥

यथापठितान्येतानिनिपातितानि । जुगुक्षतः । सुमतिन्न
जुगुक्षतः । दृदक्षन् । सहस्रधारां ब्रह्मतीदृदक्षन् । गात्र-
दुक्षत् । निज्योतिषातमसो गात्रदुक्षत् । गात्रितिकिं ।
अधुक्ष त्रियुषीमिषं । दुक्षन्वृधे हरियत्तेमन्दिनं दुक्षन्-
वृधे । वृधद्वितिकिं । (१)प्रत्युदाहरणमृग्यं । विष्वाहाशु-
क्रंपयो अस्य दुक्षता । अनुदक्षि । त्वम्बिभास्य नुदक्षि ।
अन्वितिकिं नीचातंधक्ष्यतसं । दक्षन् । दक्षन्न वि-
श्वन्तवृषाणं । नेतिकिं । द्विर्नद्रावयतिदारुधक्षत् । त-
स्यपत्मन्दक्षुषः । पत्मन्नितिकिं । प्रत्युदाहरणमृग्यं । अ-
भिदक्षत् सयोव्यस्यादभिदक्षदुर्वीम् । अभीतिकिं ।
मृग्यंप्रत्युदाहरणं । आदस्यते कृष्णासोदक्षि । कृष्णा-
सद्वितिकिं । नीचातंधक्ष्यतसन्नशुष्कं हि यानस्यदक्षोः ॥
संहृष्टिरस्यहि यानस्यदक्षोः । हियानस्येतिकिं । धक्षो-
र्नवाताः परिसन्त्यच्युताः ।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायां आनन्द-
पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृतौ प्रा-
तिशाख्येचतुर्थं सन्धिपटलम् ।
अन्तः पादनाम्युपधः सकारः ष-
कारमप्युष्मपरैर्यथोक्तं ।

अन्यैरेकारात् ॥ १ ॥

अन्तः पादमिति पादस्यमध्ये । नामिनोयस्योपधाभू-
ताः सतथोक्तः सकारः । ऋकारादयोद्देशनामिनः स्व-
राद्व्युत्पन्नः । मकारः षकारमापद्यते । इत्येतदधिकृतं वे-
दितव्यं । अनुष्मपरैर्नामिभिरुपहितः आयष्मपरैरित्यपि-
शब्दः यथोक्तमित्यधिकारोपसंहारवचनं । अन्यैरेकारा-
दिति नामिसामान्यप्रसक्तौ अस्यनिवृत्तिवचनं । यच्चगोषु-
दुःखान्यम् । अन्तः पादमिति किं । तन्न इन्द्रस्तद्वक्त्रस्त-
दग्निस्तत् । नाम्युपधद्विति किं । परः सोऽश्वस्तुतवा ३
तनाच । यथोक्तग्रहणां किं । ताभिर्यातिस्त्रयुक्तिभिः । अ-
न्यैरेकारादिति किं । येषामनोर्यज्ञियाः ।

नतिरत्रपूर्वात्ततोव्यापत्तिर्भवती- तिविद्यात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्निषेधयेत्यत्र कार्यद्वयं प्रवर्तते तत्रावश्यं भावौक्रमः ।
तत्रयथायोगं कार्यक्रमो भवतीत्येतद्दर्शनायाह । नतिरत्र-
पूर्वेति यदि हि व्यापत्तिः पूर्वक्रियते प्रश्नान्नतिः । तदा तमे-
वोष्माणमूष्मणीति सकारो नाम्यस्य सकारस्य व्यवधायकः
स्यान्नामिभिः सह ततो न प्रवर्तते नतिरतः पूर्वमेव नतिः क्रि-
यते प्रश्नात्तमेवोष्माणमूष्मणीति ।

सूतीनकिः स्वैर्युक् न ह्यभिचीनि- हीतिसः ॥ ३ ॥

सु । जती । नकिः । स्वैः । वि । उरु । नहि । अभि ।
वी । नि । हि । इत्येतैर्नामिभिरुपहितः सकारः षका-

रमापद्यते । सु । प्रसुषविभ्यामरुतः । जतौ । जतीषट्-
 हतोतिवः । नकिः । नकिः षोचस्त्यरणो जहुर्हितं । स्वैः ।
 स्वैः षण्वैरिरिषीष्टयुर्जनः । वि । रोदसीविषआवः । उरु ।
 उरुषसरथंसारथयेकः । नहि । नहिषस्तवनोमम । अभि ।
 अभिषद्युक्षैरुतवाजसातिभिः । चौ १ व्रीषपधित्वाह्व्यं १
 तराद्धे । नि । निषह्रीयतांतन्वातनाच । हि । यु-
 पादमुंचोअशमिष्टहिषः ।

इच्छरेणैवसत्स्थः ॥ ४ ॥

इच्छरेणैवपदेननाम्यन्तेनोपहितः सत्स्थइत्येतयोः स-
 कारः षकाररमापद्यते । सत् । दिविषड्भ्याददे । स्थः ।
 यदिन्द्राम्नौदिविष्ठोयत् । इच्छरेणैवेति किं । युवांश्चस्थः
 स्वर्पतौ ।

स्वबहुक्षरेण ॥ ५ ॥

सुइत्येतत्पदं नम्यते षबहुक्षरेण नामिनोपहितं चेत् । मो-
 ष्व १ दादुर्हणान् अभौष्व १ र्यः । षबहुक्षरेणेति किं ।
 सुदौतिभिः सुदौदिहि ।

पदादयश्च स्थितिः स्थितिः स्थितिः ॥ ६ ॥

पदानामादिभूताः सकाराः षकारानापदान्ते यु-
 कारकाकारनकारपराः सन्तः । इति करणः प्रकारार्थः ।
 स्थिति । गोभिः प्यामसधमादः । स्थिति । वषुष्मं न-
 प्रथमन्देवयानम् । स्थिति । अधिष्णुनाधव्यसानोच्ये ।
 षबहुक्षरेणैवेत्येव । तवप्रियाद्युः सूरिषुस्वाम । उपदा-
 स्तान्ययुः स्वधनेन ।

ति ॥ ७ ॥

अरेफस्य पदस्यस्त्रितिपदादिर्नम्यते । नहिष्मातेश-
तंचन । अरेफस्येति किम् । प्रतिभ्मरयांतुजयद्भिरेवैः ।
अबह्वक्षरेणैवेत्येव । वहामिस्मपृषणमंतरेण ।

एकारेणापिस्त्रितिनः परंचेत् ॥ ८ ॥

एकारांतेनापिनाम्युपहितंसुद्धत्येतत्पदंनम्यतेनः पदं-
परंचेद्भवति । तेषुणोमरुतोम्लयंतु । नः परमिति किं ।
त्वेसुपुत्रशवसः । अप्राप्तप्राप्तिवचनोपिशब्दः ।

दीर्घो न स्थिति ॥ ९ ॥

दीर्घोनाम्युपधाभूतोपि स्थितिपदादिर्नम्यते । वीरैः
स्यामसधमादः । दीर्घश्चङ्गां किं । गोभिः स्यामसधमादः ।

उचनस्यर्शपूर्वं ॥ १० ॥

उद्धत्येतत्पदंपूर्वंस्थितिपदादिर्नमते । स्पर्शपूर्वं यदि-
नभवति । एषउस्यपुत्रतः । अस्पर्शपूर्वमिति किं ।
उदुध्यशरणेदिवः ।

तकारवर्गस्तु टकारवर्गमंतःपद-
स्थोपि षकारपूर्वः ॥ ११ ॥

तकारवर्गस्तु पुनटकारवर्गमापदाते यथासंख्यं ॥
अंतःपदस्थोपि नानापदस्थोपि षकारपूर्वः सन् ॥ कः स्त्रिदृष्टो
निष्ठितो मध्ये अर्थासः ॥ आपोहिष्ठा मयोसुवः ॥ ष-
कारपूर्वमिति किं ॥ युवंहिस्थः स्वर्पती ॥

निपरीति स्वसीत्यादौचकारव- र्गीयोदयौ ॥१३॥

नि परि ॥ इत्येतौनामिनी स्वसिद्धत्वंभूतौ पदा-
दोनमतः किमविशेषणानेत्याह ॥ चकारवर्गीयोदयौ चे-
त्यातां ॥ चकारवर्गपरावित्यर्थः ॥ नि ॥ महान्तंकोश-
मुदचानिषिंच ॥ परि ॥ सहस्रधारः परिषिच्यतेहरिः ॥
परिष्वजध्वंदश ॥ परिष्वजते ॥ चकारवर्गीयोदयावि-
तिकिं ॥ व्युच्छंतीपरिखमुः ॥

दकारेचोत्तरेपरान् सेससीतिस्व- रोदये ॥१४॥

दकारेचउत्तरेचकारः समुच्चयार्थीयो निपरीति समु-
च्चिनोतिपरान् पदार्दोन्मतः ॥ कथंभूताग्नपदादौनित्यत-
आह ॥ सेससीद्वितिकरणाः प्रदर्शनार्थः ॥ स्वरोदये दका-
रस्यविशेषणमेतत् सेससीतिपदादौ न्दकारस्वरपरा-
न्मतइत्यर्थः ॥ से ॥ परियञ्जनिषेदयुः ॥ स ॥ निषदा-
पीतये मधु ॥ शुनंनरः परिषदंनुषासं ॥ निषीदहीत्रवृ-
त्तथायजस्व ॥ निपरीतिकिं ॥ इमंयमप्रसार माहिमी-
द ॥ दकारइतिकिं ॥ विसमनाभूमिः ॥ स्वरोदयइति-
किं ॥ दिवश्चरंति परिसंशोचंतान् ॥

सेध स्वापय सस्वजे सस्वजाते स- सादच ॥ १५ ॥

चकारोच्चारणादेता ग्नपदादौनिपरीनमतः । सेध ॥

वाचस्पते निषेध ॥ स्वापय ॥ निष्वापयामिषूदृशा ॥
सस्वजे । तमिन्दुःपरिषस्वजे । सस्वजाते । समानं वृक्षं-
परिषस्वजाते । ससाद । निषसादधृतव्रतः । ✓

संतंसंतःसन्तिपूर्वीःस्युःस्थाःस्थादि-
तिचोत्तरः ॥१६॥

इतिच पदादीन्सकारानुत्तरोनामीनमति । कश्चोत्त-
रःप्राठक्रमेण परोति । संतं । अस्मोवत्सम्परिषंतं । संतः ।
नाद्रयःपरिषंतोवरंत । सन्तिपूर्वीः । तादृविष्वतः परि-
षन्तिपूर्वीः । पूर्वीरितिकिं । धर्चोर्नवाताः परिसंख्यच्यु-
ताः । स्युः । अर्णोर्नदेषो धृषतापरिष्ठुः । स्थाः । परिष्ठा
इन्द्र मायया । स्थात् । मानोमर्त्तस्य दुर्मतिःपरिष्ठात् ।

हिषिंच तूषिंच रजःसुषीदन्नितो-
षिञ्चता भिषतः किमुष्वित् ॥ सू-
रिभिष्याम दिविषंतु केष्ठप्रति-
ष्फुर त्रीषधस्था कमुष्वित् ॥१७॥

हिषिंच । तूषिंच । रजःसुषीदन् । इतोषिंचत । अ-
भिषतः । किमुष्वित् । सूरिभिष्याम । दिविषंतु । केष्ठ ।
प्रतिष्फुर । त्रीषधस्था । कमुष्वित् । एतानियथागृहो-
तानि निपात्यन्ते । अध्वर्यवातुहिषिंच । तूषिंच । पाद-
षिंचहरिमौद्रोरुपस्थे । रजःसुषीदन् । बुध्नेनदीर्गा र-
जःसुषीदन् । इतोषिंचत । परोतोषिंचत । ओत्वषत्वे नि-
पात्यन्ते ॥ अभिषतः ॥ महीविखांअभिषतः । अभीषत

स्तदाभर । अन्वभिषत प्रतिनिपातनं च यथाश्रुतमेव गृ-
हीतुं न्याय्यं । अतोभीषतस्तदाभरेत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति ।
अभिषब्दस्य दीर्घत्वात् । सत्यमेव तत् । यदि नामाधस्तादेव
परिभाषितं । यथा सामवशाः संधयो नियतविषया अपवा-
दका भवन्ति न तु सर्वत्र । सामवशादिति चैवापदां जानीयात्
अनुलोमाना मन्वच्चरसंधीनां । नान्येषां तदिति । त-
थाज्ञापकं भवति । नुषप्रेति । भसंनुषप्रपूर्य इत्यु-
दाहरणं । अत्रप्रेतियद्विशेषणं तत्पनूसमर्त्तः शवसे-
त्यस्य निर्धारणार्थं । यदि नुषब्दो दीर्घोपिविधातं षत्व-
स्य न कुर्यात् । तदा प्रशब्दग्रहणं सार्थकं स्यादिति । त-
स्मात्सामवशाः संधयोपवादका अनुलोमान्वच्चरसंधीनां
नान्येति सिद्धं । किमुष्वित् । किमुष्विदस्मै निविदो-
भनंत । किमिति किं । इन्द्रं कउस्विदाचके । सूरिभिः
प्याम । इंतो वृत्वाणि सूरिभिः प्याम । दिविषंतु । उत-
स्त्रानासो दिविषंतुग्नेः । केष्ठ । केष्ठानरश्रेष्ठतयाः । प्र-
तिष्फुर । प्रतिष्फुरविरुज । त्रौषधस्था । त्रौषधस्था सिं-
धवस्त्रिः । कमुष्वित् । कमुष्विदस्य सेनया । कमिति-
किं । उक्ते कउस्विदंतमः ।

उषुवाणो, दिविषन्तसूरिभिः प्या,
मृच्छन्तिष्मन्नुष्ठिरं वसुषीदति । नु-
षप्रहिष्ठो यशसामहीषा । विषा-
भूयामोषुयतिष्ठनेति च ॥१८॥

उषुवाणः । दिविषन् । सूरिभिः प्यां । मृच्छन्तिष्मन् । नू-

ठिरं । वंसुषीदति । नुषप्र । हिष्टीयशसा । महीषा । विषा
 भूषामोषु । यतिष्ठन । इतिचययागृहीतानिपदानिभ-
 वन्ति । उषुवाणः । सोमउषुवाणःसोऽहिभिः । दिविषन् ।
 दिविषन् कुक्कचाततः । सूरिभिःषां । आवांसुक्ते वरि-
 मन्तसूरिभिःषां । ऋक्षन्तिषा ऋक्षन्तिषानिषदो सुह-
 लानी । नृष्ठिरं । नृष्ठिरंमरुतोवीरवन्तं । वंसुषीदति ।
 श्येनोन वंसुषीदति । नुषप्र । भसंनुष प्रपूय्यः । प्रेतिक्किं ।
 प्रनृसमर्षःशवसा । हिष्टीयशसा । दूतेवहिष्टो यशसाज-
 नेषु । यशसेतिक्किं । युवंहिस्थःस्वर्पती । महीषा । विदे-
 हिमातामही महीषा । विषाहोत्रा विश्वमन्नोति । भू-
 यामोषु भूयामोषुत्वावतः । यतिष्ठन । विश्वेदेवामो मनु-
 षोयतिष्ठन ।

वाजीस्तुतो, वहन्तिसीं पतिस्यां,
 दित्ससिस्तुतः । अपोसुम्यक्ष, शु-
 धिसुचिस्म, स्तुहिस्तुहीतिन ॥१६॥

इत्येतेष्वप्येव यथाप्राप्तं यत्प्रतिषिध्यते । वाजीस्तु-
 तः । वाजीस्तुतोविदये दातिवाजं । वहन्तिसीं । वहन्तिसी-
 मरुणासोरुशतः । पतिःस्यां । अस्यपतिस्थांसुगवः सुवीरः ।
 दित्ससिस्तुतः । यदित्ससिस्तुतोमद्यम । अपोसुम्यक्ष । अ-
 पोसुम्यक्षवरुणभियसमत् । म्यक्षेतिक्किं । अपोषुवाणः ।
 शुधिसु । इन्द्रशुधिसुमेध्वं । मिःषा । मिषमात्रस्य वो-
 वेतसेन । स्तुहि स्तुही स्तुहिस्तुहीदेतेजाते ।

युग्मांतस्यादंतमूलौयपूर्वरतः ।

पदं नम्यते न्तः पदस्यैः ॥ २० ॥

युग्मांतस्या पूर्वैर्नामिभि रूपिभ्यः सकारः । रिफवका-
रपूर्वैरित्यर्थः । दन्तमूलौयपूर्वेषु, नामिभिरुपहितः सका-
रो नम्यते । दन्तमूलौयः = सकारस्तवर्गश्च । अन्तः पदमे-
कस्मिन्पदे । अन्तः पदस्यैः पदान्तवर्त्तिभिः । युग्मांतस्यापूर्वैः ।
वैष्टुभाद्वा वैष्टुभं निरतक्षत । विषितस्तुकारा रोदसौन्-
मन्याः । दन्तमूलौयपूर्वैः सुषाव सोममद्रिभिः । सुषुवुषोम
नौषां । दुष्टरस्तरन्तरातौः । युग्मांतस्या दन्तमूलौयपूर्वैरि-
तिकं । इयंशुष्मेभिर्विसखाइव । सनाज्योतिः सनाजः ।
अन्तः पदस्यैरितिकं । पुरुहूत पुरुवसोसुरघ्नः ।

अन्यपूर्वरपि पद्यादिभाक्सम् ॥ २१ ॥

अन्यपूर्वरपि, नामिभिरुपहितः सकारो नम्यते । यु-
ग्मांतस्यादंतमूलौयपूर्वै रित्यपिशब्दार्थः । पद्यादिभज-
तेयदि । अन्यपूर्वैः । चन्द्रक्योनः शकुनः । वेत्तामृजन्त्य-
षिषाण । युग्मांतस्या दन्तमूलौयपूर्वैः । इन्द्रस्यमिष्टुवि-
ह । ससंस्तिरोविटिरः । वेदिषदेप्रियवामाव ।

एकाररेफपृतनीपधश्च ॥ २२ ॥

एकारोपधोरेफोपधः पृतनीपधः । चशब्दान्नम्यते पद्या-
दिसकारः । एकारोपधः । धियोरेथेष्ठा मजरत्नवीयः । रेफो-
पधः । खर्षामर्षां हजनश्च । पृतनीपधः । पृतनीषाद्यायच ।

रेफकारकारपरः प्रकृत्या ॥ २३ ॥

इदानीमपवादः । रेफपरः ऋकारपरः ऋकार
परश्चसकारः प्रकृत्यासम्भवति । पुनार्तितेपरिच्छुतं । इ-
न्द्रस्यन्तु प्रसवेविच्छृष्टाः । तिसृणांसप्ततीनाम् ।

संस्पृक् स्तृसस्वरैति चाक्षरा- णां ॥ २४ ॥

सं । स्पृक् । स्तृ । सर । स्वर । एतेषांचाक्षराणां स-
काराः प्रकृत्याभवन्ति । पद्यादौ अपद्यादौ वासतां । सं ।
सुसमिहो न आवह । स्पृक् । दिविस्पृग्यात्यरुणानि ।
स्तृ । ते देवाः परिस्तृतेष्वेषु लोकेषु । शाखायनब्राह्मण-
मेतत् । ननु नैवैत दुदाहरणं ॥ ब्राह्मणं ह्येतत् न च-
ब्राह्मणस्याप्येतल्लक्षणं श्रुतं । श्रुतत्रय विधानात् । एवं त-
र्हि यथाजलाहारस्य मत्स्याहरणं । पुष्पाहारस्य फला-
हरणं मविरुद्ध एवमेतदपि । सर् । विसर्मीणं कणुहि ।
स्वर । मेयं विप्रा अभिस्वरा ।

संतिचास्य परिपन्नो पधाचेत् ॥ २५ ॥

सद्गतिद्वयं भूतस्य चाक्षरस्यादिसकारः प्रकृत्याभवति ।
यदितदक्षरं सकाराद्यनुस्वारस्योपधाभूतं स्यात् । सुसं-
सन्निधौ अतिथिः । परिपन्नोपधाचेदिति किं । निषदा-
पीतयेमधु ।

संयोगस्य चाप्यनुनासिकादेः ॥ २६ ॥

संयोगस्य चापि कथं भूतस्यानुनासिकोवर्ण आदिभूतो-
यस्य तस्यैव सकारलक्षणोच्चरविशेषः उपधाभूतः सप्रकृ-
त्याभवति । सुसङ्गृह्यं सुप्रतीकं । सुसङ्काशां नादस्य-

ष्टेवयोषा । संयोगस्येति किं । अभिस्वरा निषदागाः ।
अनासिकादेरिति किं यच्च गोषु दुष्पान्यम् ।

सहस्रं सनिता स्थात्रां सावित्रं-
सूवरीस्तनुषे । समुद्रं सदृशासारे
सायकः साधनीसह । सनितः
स्पष्टः सदृशः सखायं सप्तैरेते सा-
नुशब्दश्चपद्याः ॥२७॥

एतेपद्याः । आनुशब्दश्चसप्रवादः प्रकृत्या भवन्ति । स-
हस्रं । चतुःसहस्रं गव्यस्य । सनिता । सनेमतत्सु सनि-
ता ॥ स्थात्रां । भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्ती । सावित्रं ।
सुसावित्रमामाधिषद् इति प्रैषैकदेशे । सूवरी । सुषूमाव-
हुसूवरी । स्नुषे । सुपुत्र आदुसस्नुषे । समुद्रं । चतुःस-
मुद्रं धरुणं । सदृशा । विसदृशा जीविताभिप्रचक्षे । सा-
रे । हिरण्यकेशोरजसो विमारे । सायकः । द्युम्नीसु-
शिप्रो हरिमन्युसायकः । साधनी । आष्टोपशुसाधनी ।
सह । यथावः सुसहसति ॥ सनितः । सनितः सुस-
नितरुया स्पष्टः । अनुस्पष्टो भवत्येषोऽस्य । सदृ-
शः । यमाद्वसुसदृशः सुपेशसः । सखायं ॥ तीव्रं-
सोमं पिबति गोसखायं । सप्तैः । विसप्तैः श्वरस-
त्वभिः । सानुशब्दः । पृदाकुसानुर्यजतोगवेषणः ॥
इदाहित उषोषद्विसानो । शब्दग्रहणमुक्तप्रयोजनम् ।

सुतेसोमे, वज्रणेप्रामिचर्षणि स्व-
भिष्टीत्येवमुपधाद्य सर्वे ॥२८॥

द्व्येवंशब्दोपधाभूताः सर्वे एव प्रदादिसकाराः प्रकृत्या भवन्ति । सुते । सुते सुते न्योकसे । सोमे । यत्सोमे सोम आभवः । वक्षणे । सुसंशिता वक्ष्यो वक्ष्येत्याः । अप्रामि । अप्रामि सत्यमवन्तथा । चर्षणि । हर्यश्वं सत्यति चर्षणी-सहं । स्वभिष्टि । द्रुतजिमिद्रः स्वभिष्टिमुजः ।

अभिसत्वारयि स्थानोयासिसौष्टाः
सिसच्चिच । तिस्तिरेतिस्तिरा-
णाँच सिसिचेसिसिचुश्चन ॥२६॥

अकारः सप्तञ्चयार्थः एतेषु यथाप्राप्तं पञ्च प्रतिषिध्यते । अभिसत्वा । अभिबौरो अभिसत्वासहोजाः । रयि-स्थानः । रयिस्थानोरयिमस्मासुधेहि । यासिसौष्टाः देवस्य हेतो वयासिसौष्टाः । सिसच्चि । द्वाभेव विश्वं सुवनं सिसच्चि । तिस्तिरे । तिस्तिरेवर्हिरानुषक् । तिस्तिराणा यतस्तुचावर्हिर्द्वितिस्तिराणा । मिसिचे से-क्तेवकोशं सिसिचेपिबध्यै । सिसिचुः । बहुसाकं सि-सिचु बह्वमुद्रिणं ।

गोष्ठादिव गोषतमा उपष्टुत्सप्र-
वादीनार्षदः पर्यषस्वजत् ।
स्वादुषंसदः पुरुषंतिशब्दः सुषं-
सदं सुषमिधानुसेषिधत् ॥ ३० ॥

एतेषु पदेषु षत्वनिपातते । गोष्ठादिव । वादीनोष्ठादि-

वेरते । गीषतमाः । दिविष्यामपर्येगोषतमाः । उपटु-
त् । शिञ्चाशची वस्तवताउपटुत् । सप्रवादो नार्षदः ।
सर्वविभक्त्यन्तः । यन्नार्षदायश्चवः । पुरुषदन्तो नार्षदं ।
पर्यषस्वजत् । यन्तौ ग्न्यो नाधितः पर्यषस्वजत् । स्वादुषंसदः
स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः । सितिचास्य परिपन्नोपधाचे-
दित्यस्य निषेधस्य प्रतिप्रसवः । पुरुषंतिशब्दः ॥ सर्वविभ-
क्त्यन्तः । याभिध्वंसंति पुरुषंतिमावतं । ध्वंसयोः पुरु-
षन्त्योः । संयोगस्य चाप्यनुनासिकाटे रित्यस्य प्रतिप्र-
सवः सुषंसदं । परिप्रयतं वर्यंसुषंसदं । सितिचास्य परिप-
न्नोपधाचेदित्यस्य प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवः । सुषमिधा ।
अग्ने भवसुषमिधा समिधः । समित्यक्षरनिषेधस्य प्रति-
प्रसवः । अनुसेषिधत् । पद्यादेः सकारस्य षत्वेप्राप्ते
परस्य षत्वं निपात्यते षड्युक्तां अनुसेषिधत् । गोष्ठादिवे-
त्यादिपंचस्वप्राप्तेष्वेवचनं ।

(१) तकारिपूर्वपद्यांतो व्यापन्नोरेफ-
(२) संहिते । नामिपूर्वः ॥ ३१ ॥

तकारेपरचावस्थिते पूर्वपदास्यांतः । कथंभूतः । व्या-
पन्नः सत्त्वंप्राप्तः । अरेफसंलग्नो तकारे । नामिपूर्वः इति पूर्व
पद्यांतव्यापन्नस्य विशेषणं । षकारमापद्यते । प्रयाक्वांश्चि
प्रदिगोविदुष्टरः । आविष्टो वर्हतेचाहरासु । तकारइति-
किं । सत्त्वंतद्वद्भूतिस्मृतः पूर्वपद्यांतइति किं । त्वमग्ने प्रमति
स्त्वंपितामिनः । व्यापन्नोच्चारणं पदेदृष्टस्य सकारस्य-
पञ्चम्याः स्यात् । अरेफसंहितइति किं । चतुर्विंशहाजि-

कः । नामिपूर्वग्रहणं पुनः क्रियमाणमेकारस्य सङ्ग्रहणं-
करोति । अग्नेष्ट्वाख्येनप्राप्तामि ।

विग्रहेतु त्वातद्वत्यनुदात्तयोः ॥ ३२ ॥

विग्रहेतु पुनः त्वा । ते । द्वत्येतयोः परत्रावस्थितयो
रनुदात्तयोः व्यापन्नं षत्वमापद्यते । त्वा । हविष्ठासन्तं
हविषायजाम । ते । अभिष्टे अद्यगीर्भिः । अनुदात्तयो
रितिकिं । यद्वतद्विदुस्ते अमृतत्वं ।

अग्निरेकाक्षरस्यादौ ॥ ३३ ॥

अग्निरित्ययं विभर्जनोयौव्यापन्न स्तकारादेरेकाक्ष-
रस्य पदस्यादौ वर्त्तमानोनम्यते । अग्निष्टं ब्रह्मणासह ।
एकाक्षरस्यादावितिकिं । अग्निस्तुवि श्रवस्तमः ।

नकिश्च ॥ ३४ ॥

नकिरित्ययं विभर्जनौयोनम्यते । चकाराद्यापन्न स्त-
कारादावेकाक्षरेपदे परभूते । नकिष्टं कर्मणानशत् ।

अथोतनूष्विति ॥ ३५ ॥

अपि च तनूष्वित्येतस्मिन्पदे परभूते नकिरित्ययं वि-
भर्जनीयो व्यापन्नोनम्यते । नकिष्टनूष्वेतिरे ।

२५१३३५५: २५३: ५५५५

**तत्ततन्यु स्ततक्षुस्तं तौग्रमि-
त्युत्तरेषु निः ॥ ३६ ॥**

इत्येतेषु उत्तरपदेषुसत्यु निरित्ययंविभर्जनीयो व्या-
पन्नोनम्यते । तत् । निष्टञ्जभार धमसन्नष्टत्वात् । त-

तन्युः । मिहजसूरो अतिनिष्टतन्युः । ततश्चुः । वेना-
देकस्वधवा निष्टतन्युः ॥ तं ॥ निष्टमूह्युः सुयुजारथेन ॥
तौघ्यं ॥ निष्टौघ्यं पारयथः ससुद्रात् ॥

पायुभिः पट्वभिस्त्रिभि र्ददिवैर-
रुमयुः शुचिः ॥ उत्तरेत्वमिति

इत्येतेषांपदानां विसर्जनीयो व्यापन्नः त्वमित्येतस्मि-
न्पदे उत्तरेन म्यते । पायुभिः । अदध्वेभिः सवितः पायुभि-
ष्टुं । पट्वभिः । पर्षितोक्तं नयं पट्वभिष्टुं । त्रिभिः । त्रिभि-
ष्टुं देवसवितः । ददिः । ददिष्टुमिन्द्रापांसिवाजान् । हरि-
वो ददिष्टुं । वेः । पावकशोचिवेष्टुं हियज्वा । अक्षयुः । ए-
तं शं समिन्द्रा अयुष्टुं । शुचिः । शुचिष्टुमसि प्रियो नमित्रः ।

ईयुष्टे वाव्रधुष्टे सधिष्टव ॥ ३७ ॥

गोभिष्टरेम क्रतुष्टम्

एते द्वे पदा व्यापं नीकृतत पत्नानि पात्यंते । ईयुष्टे ।
ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् । वाव्रधुष्टे । पुरुशं सेन वाव्र-
धुष्ट इन्द्रं । सधिष्टव । अश्वग्ने सधिष्टव । गोभिष्टरेम ॥
गोभिष्टरेमामतिदुरेवां । क्रतुष्टम् । इन्द्रक्रतुष्टमाभर ।

नाहुर्निष्पिंध्वरीः प्रभोः ॥ वन्दा-
रुः षष्टि राविस्त्रिर्वाह्वोरित्यनु-
दात्तयोः ॥ ३८ ॥

यदुक्तं त्वातद्व्यनुदात्तयोः सदेतेषां पदानां संबंधि-
नो विसर्जनो यस्य न भवति । आहुः । आहुस्तवीणि दिवि-
बंधनानि । निःषिध्वरीः । निष्पिध्वरीस्तपोषधीः । प्र-
भोः । प्रभोस्ते सतः परियंतिकेतवः । वंदारुः । वंदारुस्ते
तन्वं वंदेषन्ने । षष्टिः । त्रिःषष्टिस्त्वा मरुतो वाट्टधानाः ।
आविः । आविस्ते गृध्रो भवतु प्रियो मदः । त्रिः । त्रिस्ते
अन्नं कृणवतु । बाह्वोः । बाह्वोस्ते बलं हितं ।

१. अष्टारुणादि

ऋकाररेफषकारानकारं समा-
नपदेव गृह्ये नमंति । अंतःपद-
स्य मककारपूर्वा अपिसंध्याः ॥ ३६ ॥

ऋकारसुरेफषकारस्य ऋकाररेफषकाराः नका-
रं नमंति । समानपदे एकपदे वर्त्तमाने नकारेण सह ।
अयं भूते पदे अवगृह्ये द्विखण्डे । अयं भूतं नकारं । अंतःप-
दस्य पदमध्ये वर्त्तमानं । अककारपूर्वा इति ऋकारा-
दीनां विशेषणं । अपिसंध्यासंध्या अपि । संध्याः प्राकृ-
ताः । ऋकारस्य । प्रथमं नु प्रविहान्पितृयाणं । रेफस्य ।
प्रयागे जातवेदसः । तदारभस्व दुर्हणो । षकारस्य । वि-
दुर्विषाणं परिपानमंति । समानपदइति किं । त्रिरनु-
व्रते जने । अवगृह्य इति किं । उष्ट्राणां विंशतिं शता । अं-
तःपदस्य मिति किं । जुहुराण्यश्चिन्मनसा परियन् । अक-
कारपूर्वा इति किं । यमासाकृपनौलं । यो अग्निः क्रव्य-
धाहनुः । अक्षान्हीनं हतनोतसोम्याः । अनुव्रते जने इ-
त्यवप्राप्नोति पूर्वोन्ता नतिषु नम्यमुत्तरमिति व-
चनान्भवति ।

संध्युत्पत्त्यादिषु चोत्तमेन ॥४०॥

सन्धौ भवःसंध्यः । संधिजज्ज्वाप्यनिंग्ये पदेवर्त्तमानो-
नकारंनमति । यदिक्लोशमनुष्यणि । संध्यद्वितिकिं । म-
हीमे षस्यवृषनाम ।

नमध्यमैः स्पर्शवर्गेर्द्यवेतम् ॥४१॥

ननमंतिनकारमृकाररेफषकाराः मध्यमैः स्पर्शव-
र्गेर्द्यवहितं । चवर्गटवर्गतवर्गामध्यमाः । ऋजुनीतीनो-
वृक्षाः । आनिवर्त्तनवर्त्तय । अभिष्टनेते षद्विषः ।

परिप्रच्छर्षीद्रादिषु चोत्तमेन ॥४२॥

परि । प्र । ऋषि । इंद्र । धृत्वेवमादिषुपदेषु पद्या-
दिषु उत्तमेनापिस्पर्शवर्गेण प्रकारादिनाव्यवहितं न-
कारमृकाररेफषकारान नमंति । परि । परिपानमंति-
ते । यमस्यमाता पर्युह्यमाना । प्र । प्रमिनतौ मनुष्या
युगानि । ऋषि । ऋषिमनाथ ऋषिकृत्स्वर्षाः । इंद्र । इ-
दंत्यत्याव मिंद्रपानं । आदिगृहणादिहनभवतिनिषेधः ।
सुप्रप्राणंभवत्वध्वन्याय्यः ।

तथाशकार सकार व्यवेतंसर्वा- दिषु ॥ ४३ ॥

यथाधस्तनयो मध्वमोत्तमवर्गयोर्व्यवेतं नकारमृकार-
रेफषकारान नमंति तथासकारशकारव्यवेतं न नमंतिस-
र्वादिषुपदेषु । अहन्नादिपरिग्रहानमर्थः । इदादित्तत्तवी-

षट्सानो । सर्वादिगुणं परिप्रक्षणीद्वादि निवृत्त्यर्थं ।

पूर्वपदांतगंच ॥ ४४ ॥

पूर्वपदस्य चांतगतं नकारमृकाररेफषकारा नन-
मंति । कर्मन्कर्मगृह्यतमूतिः स्वजंकरः ।

नाभिनिर्णिकप्रवादादी ॥ ४५ ॥

नाभिनिर्णिकशब्दयो रादिभूतनकारं षट्काररेफ-
षकारा ननमन्ति । नाभि । रथेन वृषनाभिना । निर्णिक-
क् । अतःमहस्रनिर्णिजा । पतरेवचचराचंद्र निर्णिक् ।
आदिशब्दोच्चारणं निर्णिकशब्दस्योच्चारणस्य शास्त्रवसाध-
यति ।

यकार स्पर्शसंहितम् ॥ ४६ ॥

यकारसंलग्नं स्पर्शसंलग्नं नकारमृकाररेफषकारा
ननमंति । यकारसंहितं । दुग्धौसुश्री हरिमन्युसाय-
कः । स्पर्शसंहितं । वृत्तत्रेपरिषिच्यसे । सुषुप्तेषितत्वता
यजामसि । यकारस्पर्शसंहितमिति किं । प्रातर्वाग्याः
सहस्कृत ।

कर्मनिष्ठां दीर्घनीथे ॥ ४७ ॥

इत्येतयोः पदयो नकारमृकाररेफषकारा ननमंति ।
अग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिष्ठां ॥ दीर्घनीथेदमूनसि ।

भानुशब्दे ॥

भानुशब्दस्य नकारमृकारादयो यथासंभवं ननमं-
ति ॥ स्वर्भागीरथ ॥

हिनोमिच ॥ ४८ ॥

हिनोमिद्वितिच नकारमृकारादयो ननमन्ति । यां-
वांहीत्वां परिहिनोमि मेधया ।

ऋस्रोदयंतवेषपूर्वेवमादिषु ॥ ४९ ॥

ह्रस्वउदयमस्य नकारस्य सतथोक्तः । तद्ध्रस्वोदयं ।
तवेषपुरुद्वत्येवमादिषुवर्त्तमानौ नकारं रेफषकारौ न-
नमतः । तवेष । यतो जज्ञ उयस्त्वेषनृगणः । पुरु ।
पुरुनृगणाय सत्वने । ऋस्रोदयद्वितिकिं । पुरुगोथा
जातवेदः ।

त्रिशुभ्रयुष्मादिषु चोभयोदयं ॥ ५० ॥

त्रि । शुभ्र । युष्माद्वत्येवमादिषुपदेषु । उभयोदयं
ऋस्रोदयं दीर्घोदयं चनकारं रेफषकारौ ननमतः ।
त्रि । त्रिनाकेत्रिदिवेदिवः । त्रिनाभिचक्रमजरमित्यस्य-
तु नाभिनिर्गिकप्रावदेत्यनेन सिद्धः नप्रतिषेधः । शुभ्र ।
बहेथेशुभ्रयावाना । युष्मा । युष्मानौतो अभयं ।

अहकारेष्वधिक चाक्षरेषु पुरः

पुनर्दुश्चतुर्ज्योति रादिषु ॥ ५१ ॥

अकारवर्जितेषुअधिकअक्षरेषुच पदेषुचतुरक्षरादिषु-
चेत्यर्थः । उभयविशेषणविशिष्टानि पदानिगृह्यन्ते । पुरः ।
पुनः । दुः । चतुः । ज्योतिः । इत्यादिषुच नकारोवर्त्तमा-
नोरेफारेफनिमित्तात् नतिनखमते । पुरः । पुरोकावाज-

माजिषु । पुनः । पुनरागाः पुनर्नव । नुः । दुर्भियंतुः
परिप्रौतो नमिब । चतुः । सजिह्वया चतुरनीककृजते ।
ज्योतिः । शनोऽग्निज्योति रनीकोऽस्तु । अहकारे-
ष्वितिकिं । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणः । अधिक-
व्यसरेष्वितिकिं । दुर्गामा योनिमाशये ।

**उस्रयाग्णे नुस्रयाग्णे सुषाग्णे
वृषमण्यवो धिषवण्या प्रणयः ॥५२॥**

एतेषुषट्सुपदेषु णत्वंनिपात्यते । यकारस्पर्शसंहित-
मित्यनेन निषिद्धं सत् । उस्रयाग्णे । अरंम उस्रयाग्णे ।
अनुस्रयाग्णे । अरमनुस्रयाग्णे । सुषाग्णे । युवंवरो
सुषाग्णे । स्पर्शसंहितानि चौण्युदाहरणानि । वृषम-
ण्यवः । समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् । अधिषवण्या ।
जघनाधिषवण्याकृता । इमाउतेप्रणयो ३ वर्धमानाः ।
एतानिचौणि यकारसंहितानि ।

**दूढा दूणाश दुडभ प्रवादादु-
र्दभूतमक्षरंतेषुनंत ॥ ५३ ॥**

दूढ्य । दूणाश । दूडभ । एतेप्रवादाः कृतदंत्य-
मूर्धन्यभावा निपातिताः । नचाप्यत्र ऋकाररेफषका-
राणां मन्यतमोपि विद्यते । अतः कारणमपि दर्शय-
ति । दुरित्येतदक्षरं मात्रिकं । तदुभूतंहिमात्रिकं स-
त् एतेषुनंतधकारनकारदकारेषु । दूढ्य । नदूढ्य ।
अनुददासि वामं । मन्यजनस्यदूढ्यः । दूणाश । दूणा-
शंसंस्थितव चिह्नत्मादूणाशा । दूडभ । इमेभिर्वा-

वरुणोदूलभासः । परितेदूढभः ।

अव्यवेतंविग्रहे विघ्नकृद्भीरेफो-
^{११०}ष्माणौ सर्वपूर्वीयथोक्तं ॥ ५४ ॥

अव्यवेतंअव्यवहितं नकारंविग्रहे नानापदेवर्त्तमानं,
 नकारमेवविघ्नकृद्भीः । (विघ्नकर्त्तारस्त्वयो मध्यमवर्गाः ।
 तैरव्यवेतं) नकारस्मेदुरेफोष्माणौ रेफप्रकारौ, नकारं-
 नमतः । सर्वपूर्वी ककारपूर्वावपि । यथोक्तं येनप्रकारे-
 णोक्तमेतदधिकृतं वेदितव्यं । वक्ष्यति नयत्यर्थं च प्रपरीति
 पूर्वाविति । अध्वरेषुप्रणीयते । वाजीसम्परिणीयते ।
 अव्यवेतमिति किं । इहश्रवो वीरवत्तद्वतानः । मृता-
 कारांतं मप्रकारमिति प्राप्तिः । सर्वपूर्वाविति किं । शि-
 क्षाणो अस्मिन्पुरुहूत । विग्रहगृहणं समानपदाधि-
 कार निवृत्त्यर्थं । रेफोष्मगृहणं मृकारनिवृत्त्यर्थं । यथो-
 क्तगृहणादिहनभवति । बलंधेहितदूषणः ।

आनीनुत्यं नोनुवुर्नोनुमश्च न-
 यत्यर्थं च प्रपरीतिपूर्वी ॥ ५५ ॥

आनीत् । नुत्यं । नोनुवुः । नोनुमः । इत्येतानि च
 पदानि नयत्यर्थं च (अर्थगृहणा द्रव्यतेः सर्वाणि ह्रस्वाणि)
 गृह्यन्ते । प्र । परि । इत्येतौपूर्वी नमतः । आनीत् । अ-
 धेदुप्राणी दममन्त्रिमहा । नुत्यं । प्रणुत्यंविप्रमध्वरेषु
 साधुं । त्यमिति किं । प्रनूसमस्तः । नोनुवुः । अभिप्रणो-
 नुवुर्गिरः । नोनुमः । इमाअभिप्रणोनुमः । नयत्यर्थं च ।
 परि । वाजीसम्परिणीयते । अध्वरेषुप्रणीयते । पूर्वावि-

तिवचनात् व्यवहितस्य न भवति । प्रबंहाये निनीषसि ।

पुरुप्रिया ब्रह्मसुतेषु नेषिप्लुता-
कारांतं सषकारमिन्द्र । नतेसुस्मे-
तिसवनेषु पर्षिस्वर्यमाप्रोरुप-
रीतितैर्नः ॥ ५६ ॥

पुरुप्रिया । ब्रह्म । सुतेसु । नेषि । प्लुताकारांतं सषका-
रं (मात्रिकोयोकारः सलक्षणवशाद् मात्रिकः सग्न त-
उच्यते प्लुतोकारोन्तेयस्य पदस्य तत्तथोक्तं) सहप्रकारेण
वर्तत इति सषकारं पदं । इन्द्र । नतेसुस्मेति नतिं प्राप्ते सुस्म
इत्येते पदे । सवनेषु । पर्षि । स्वर्यः । अर्थमा । प्र । उप-
परि । इत्येतैः पदैरुपहितं सत् नः इत्येतत्पदं नम्यते ।
पुरुप्रिया । पुरुप्रियाण ऊतये । ब्रह्म । ब्रह्माण इन्द्रोपया-
हि । सुतेषु । शक्रो यथा सुतेषुणः । नेषि । नेषिणो यथा-
पुरा । प्लुताकारांतं सषकारं । क्षराणोऽभिवायं । अर्षा-
णः सोमशङ्कवे । प्लुताकारांतमिति किं । तेन सोमाभिर-
क्षनः । सषकारमिति किं । यत्नानश्चक्रा खरसंतनूनां ।
प्लुतगृहणादिहन भवति । पृषानो यथा वेदसां । इन्द्र ।
समिन्द्रणो मनसानेषि गोभिः । नतेसुस्मेति अभौषणः
सखीनां । मोषुणः परापरा । तज्जुषुणो महो यज्ञाः ।
आसुषाणो मघवन् । नते इति किं । प्रसून आसुर्जीवसे-
ति रीतन । इन्द्रसूरीन्कृणुहि क्षानोऽर्षम् । रारन्ध्रसव-
नेषुणः । पर्षि पर्षिणः पारमं हसः । स्वर्यः । ईशाना सो वेदध-
ते स्वर्यः । अर्थमा । अर्थमाणो अदितिः । प्र । प्रणस्या-

ह्रीमि कृतिभिस्तिरेत । उरु । उरुणवाचसातये । परि ।
परिचःशर्मयन्त्या ।

हेडोमुंचतं मित्रायराया पूषाग-
ध्यविषच्छकारवत् नव्येभिस्तम-
नेवाजान्कृणीत देनयप्रतरंपरेषुन ॥

हेडः । मुंचतं । मित्राय । राया । पूषा । गधि ।
अविषत् । छकारवत् । छकारसंयुक्तं पठं । नव्येभिः ।
तमने । वाजान् । कृणीत । हे पदेनयप्रतरमित्येतेषु पदेषु
परभूतेषु नष्टेत्येतस्यपदस्ययदुक्तं पुरुप्रियादिभि रूपपदै
गात्वंतन्भवति । हेडः । परिनोहेडो वरुणस्यष्टया । मुं-
चतं । प्रनोमुञ्चतंवरुणस्य । मित्राय । प्रनोमित्राय वरु-
णायवोचः । राया । प्रनोराया परीणसा । पूषा । प्रनः
पूषाचरयं । गधि । एन्द्रनोगधिप्रियः । अविषत् । सवा-
जेषु प्रनोविषत् । छकारवत् । प्रनोयच्छत्वयमा । नव्येभिः ।
प्रनोनव्येभि स्तिरतंदे । तमने । नूमित्रोवरुणो अयमा-
नस्तमने । वाजान् । प्रनोवाजान्वध्यो ३ अश्वबुध्यात् ।
कृणीत । देवोःषडुर्वी ररुनःकृणीत । उर्वीतिगात्वेप्राप्ते
प्रतिषेधः । देनयप्रतरं । प्रनोनय प्रतरं वस्योपछ । हेडति-
किं । प्रणोनयवस्योअच्छ ।

गोरोहेणनिर्गमाणी न्द्रएणाइन्द्र-
एणंस्वर्णपराणुदस्व । अग्नेरवे-
णवार्णप्रक्र एणम् ।

इत्येतेषु नकारः संधिर्धृष्टपूर्वप्रत्ययैर्गतिमिच्छेत्तन्व्यते ।
 गीरोहेण गीरोहेणतौयो नजिजिः । निर्गमाणि । निरक्ष-
 तापाश्वा निर्गमाणि । इन्द्रण्याः । इन्द्रण्यानिदृष्टु । इ-
 न्द्रण्यां इन्द्रण्यां प्रथमोऽभ्यतिष्ठत् । स्व १ र्वा ॥ स्व १
 र्वावस्तोरुपसामरोचि । पराणुदक्ष पराणुदक्ष मधवन्-
 मित्रान् । अग्नेरवेण सकृतां । वार्ण । वार्णपथारथ्येव-
 खानीत् । शक्रणं । शक्रणंपौपयद्विष्वयाधिया ।

एषानतिर्दंत्यमूर्धन्यभावः ॥५७॥

अंतःप्रदन्ताभ्युधः सकारइत्येवमादि यदुक्तं तन्नति रि-
 ति वेदितव्यं । दन्तानां वर्णानां मूर्धन्यभावो नतिरित्यु-
 च्यते । नतिसंज्ञायाः प्रयोजनं । नति स्तुतोपाचरितप्रति ।

इति श्रीपार्षदव्याख्याया मानंदपुर-
 वास्तव्य षष्ठपुत्रीव्यटकतौ प्रा-
 तिशाख्ये नतिपटलंपञ्चमम् ॥

स्वरानुस्वारीपहितो द्विरुच्यते-

संयोगादिः सक्रमोविक्रमे सन् ॥ १ ॥

स्वरानुस्वारेण च उपहितः संयोगादिर्बर्णः अविक्र-
 मेवत्समानः सन् द्विरुच्यते स एष त्रिभिः क्रमसंज्ञो वेदित-
 व्यः । आत्वारथं यथोतये । सोमानस्वरणं । स्वरानु-
 स्वारीपहित इति कश्चात् । न्वावतः पुनस्तौ । संयोगादि-
 रिति कश्चात् । आतेपितमरुतां । अयंसयस्यशमन् ॥ (१) प-

(१) अविक्रम इति । विषयस्तस्य विप्रवातेयमिति मवर्गीये स्प-
 र्शिततत्त्वस्थानमृष्माणमापने प्यनापने पिजिह्वामूलीयोपध्मानीव-
 योर्विसर्जनीयस्य द्वित्वमभवति । इति ।

विक्रममिति कक्षात् । यः प्राग्वत्तिसिद्धिमाप्नोति महित्वा ।

**सोष्मातुपूर्येण सहोच्यते सक्-
हस्वेन ॥ २ ॥**

सोष्मातुवर्णः, स्वेनपूर्येण स्ववर्णीयेण पूर्येण सह सक्-
दुच्यते । विद्यक्त्वं मनसावस्य इह न । अवभाते वपुंसः

असंयोमादिरपि छकारः ॥ ३ ॥

संयोगं विनापि क्रामति । उपलब्धायामिव पुणः ।
स्वरानुस्वार इत्यनेन क्रमस्तुत्येनेत्यत्र । तुत्येनाभवपि-
हितं यदासीत् ।

परं रेफात् ॥ ४ ॥

रेफात्परं क्रामति । अर्द्धवैरस्य । परं रेफादित्यविशे-
षणोक्तत्वात् । राजा इत्यत्र आकारस्य प्राप्नोति । स्वरो-
पहिताधिकारान्न । एवमपि पुरोहितमित्योकास्स प्रा-
प्नोति । संयोगाधिकारान्न सिद्धं स्वरोपहिता त्संयो-
गादेरेफात्प्रसमिति ।

स्पर्श एवं लकारात् ॥ ५ ॥

यथारेफात्परं व्यञ्जनं क्रामति एवं लकारात्परः स्पर्शः
क्रामति । महत्तदुत्वं स्पर्शः ॥ स्वरोपहितात्संयोगा-
देरेफेन अलकारमपत्तौ । स्पर्शमिति किं प्रत्ययवर्णः ।

असंयोगात् ॥ ६ ॥

उपलब्धः परस्पर्शोवां क्रामति । प्राप्नोत् प्राप्नोदृष्वौ-
जाः । आपोहिता मनीषुः । प्रवस्य कक्षात् । अगिस्ता-

सामभि स्तुयमानाः । जज्ञाः परेषां प्रथमद्वितीयानामे-
वस्पर्शानां द्विर्वचनमिष्यते । न सर्वेषां । तस्मात्त्रिः अर्द्धाति
जज्ञाण एव द्विर्वचनं भवति न परस्य । ईदृशानामिष्टमिति ।
कथमध्यवसीयत इति चेत् ? जज्ञाण्यघोषोदये लुप्यत इति ।
अत्वानेन लघुना स्पृशयद्गोने सिद्धे अघोषस्पर्शोदय इति ।
विद्यमानाङ्गद्वयव्रमकारस्य द्विर्वचनप्रतिषेधार्थं यदुघोषग्र-
हणं करोति । तदज्ञापयति न सर्वेषां स्पर्शानां द्विर्वचनं भ-
वतीति । शास्त्रान्तरेष्वपि दृश्यते । शपूर्वाः खय इति शरः
परेषां खयां द्विर्वचनं भवति । हकारात्सर्वेषां विभाषा द्वि-
र्वचनमिष्यते ब्रह्मब्रह्मा । स्पर्श इति कस्मात् अश्वः । व-
हः । अहः । प्रस्वः । कण्ठ्य ।

नावसितम् ॥७॥

न खलुपदावसाने वर्त्तमानं रेफात्परं व्यञ्जनं क्रा-
मति । दत् । वक् ।

नरेफः ॥८॥

रेफश्च नक्रामति । अर्धवीरस्य । नैतदुदाहरणं ।
नपरक्रमोपधेत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमार्हयुक्तं यच्च परक्रमः
प्रतिषिध्यते । दत् । वक् । अप्राप्तप्राप्त्यर्थं ।

बोष्मासंयुक्तो नुपधः ॥९॥

अनुपधः संयुक्तः जज्ञावाक्रामति । ह्याम्यमिमम् ।
स्रोतन्तिकोशाः । अनुपध इति कस्मात् ? सुहृदाङ्गादुदीहतः ।
वर्ष्वा ३ अङ् ।

नतूष्मास्वरोष्मपरः ॥१०॥

नतुखलुजस्यस्वरपरोवाजस्यपरोवाक्रामति । प्रत्यु-
चदर्शि । पर्षि । उक्तपरः यः सोमसंख्येतव । किमर्थ-
मिदमुच्यते । त्रयः सकारामाभूवन्(१) ।

न परक्रमोपधा ॥ ११ ॥

नतुखलुपरक्रमस्य उपधाक्रामति । महत्तदुत्वं । प्रा-
स्तौत् ।

सहातिहाय पवमानयस्य द्वे त- नेचेत्युपहितः पदादिः छकारः ॥ १२ ॥

सह । अतिहाय । पवमान । यस्य । द्वे तनेच । इत्ये-
तैः पदैरुपहितः पदादिछकारो नक्रामति । सह । सह-
स्तोमाः सहकुन्दसः । अतिहाय छिद्रागावाणि । पव-
मान । यत्नवच्छा पवमानकुन्दस्यां । यस्य छाया मृतं ।
द्वे तनेच । अधश्चाय छतन्वे ३ तनेच छर्दिः । पदादि-
ग्रहणं मुक्तार्थं । द्वे इति कक्षात् । उतो तदस्य म-
ध्विच्छ्रुत्वात् ।

दीर्घेणच मेतिवर्जं ॥ १३ ॥

दीर्घेणच उपहितः पदादिछकारो नक्रामति । मा-
इत्येतद्दीर्घं वर्जयित्वा । मर्मोऽपि वर्मणा ह्रादयामि ।
दीर्घेणेति कक्षात् । उपपन्नयामिष । मेतिवर्जमिति क-
क्षात् । माच्छेरश्रीरिति । पद्मादिरिति किं ऐक्यामत्वा ।

संयुक्तं तु व्यञ्जनं शाकलेन ॥ १४ ॥

(१) स्वरोऽप्यस्ति कस्यात् । महर्षोऽपि तिङ्गुत्तरकृत्यते

संयुक्तं व्यञ्जनं । दीर्घात् संयुक्तं व्यञ्जनं नक्रामति ।
 शाकलेन विधानेन । व्यञ्जनग्रहणं कृत्वा अधिकारनिवृ-
 त्त्यर्थं । आत्वारथं । शाकलेनेतिकच्चात् ? आत्वारथं ।
 पदादिरित्येवानुवर्तते । राच्याश्चिदन्धः । संयुक्तमिति-
 कस्मात् ? माच्छेद्य । एवमेके । अपरे दीर्घग्रहणं पदा-
 दिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । अविशेषेण सर्वत्र शाकलमि-
 छन्ति । आत्वारथं । राच्याश्चिदन्धः । तवत्यत् । यज्जाथथा ।

पदान्ततीयोरुस्वपूर्वोङ्कारो नका-
 रश्चक्रामत उत्तरेस्वरे ॥ १५ ॥

(१) सति । कीदृङ्ङिन्द्रः मरमेका । अहन्तहिं परिश्र-
 यानं । ऊस्वपूर्वइतिकस्मात् । अर्वाङेहि सोमकामं ।
 पशूनांश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ।

अनादेशे पटलेस्मिन्विधानं स-
 र्वत्रविद्यादपिवैकतानां ॥ १६ ॥

अनादेशोक्तस्य पदान्तप्रदादोः । अस्मिन्पटले द्विवि-
 नाद्विद्युत् विधानं तत् पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रं पदेद-
 देषु इत्येताः परिभाषा उपसर्ग उपसर्गभवतीति विद्यात् ।
 अपिवैकतानां वर्णानां पुनः प्राकृतानां ? केपुनः
 वैकता इति चेपदेदृष्टा । यथाप्रथमा स्तुतीप्रभृताः अ-
 न्तः प्राप्ताश्चेत्तेषामाख्याः ।

(११) अनादेशोक्तस्य पदान्तप्रदादोः उत्तरेस्वरे ।

अभिनिधानं कृतसंहितानां स्पर्शांतस्थानासपवादरेफं ॥ संधारणं संवरणं श्रुतेश्चस्पर्शोदयानां १७

अभिनिधानं मित्यधिकारः । यदितज्जर्धमनुक्रमिष्यामः कृतसंहितानां (संहिताकार्येषु कृतेषु) पञ्चाङ्गवन्तीत्यर्थः । केषामभिनिधानं स्पर्शानां अंतस्थानांच, अपवादरेफं स्पर्शोदयानांतिङ्गवति । किंपुनस्तदभिनिधानं नाम । अन्धारणं वर्णस्य संवरणं च वर्णश्रुतेः । एतदभिधानं वेदितव्यं । अर्वाग्देवाअस्य । उपमाषड्वाद्वा । यद्देवाअदः सलिले । पुरुयोदग्ग्धासिवना । अद्भ्याचित् । उणस्का-मिव । दधिक्राव्याः । कृतसंहिताग्रहणं "यदाद्यामीति असंयुक्ताभिनिधाने, त्वोयश्वशार्थम् । स्पर्शांतस्थाना मितिकस्मात् । विष्णुः । स्यात् । पृश्निः । अपवादरेफ मितिकस्मात् । अर्चत्त्वर्कं मर्किताः । स्पर्शोदयाना मितिकस्मात् । अद्याद्याश्वःश्वः । अध्वानय इदुरिता । सिनोवाल्मै जुहोतन । बन्निवासं महौरपः ।

अपिवावसाने ॥ १८ ॥

अवसानेपिचवर्तमानानां सेतेषां वर्णानां अभिनिधानं वेदितव्यं । वाक् । यत् । विष्टम् ।

अंतस्थाः स्वे स्वे च अरेपिरक्ताः ॥ १९ ॥

अंतस्था अभिनिधीयते । स्वेस्वे च प्रत्यये अरक्ता अपिरक्ता अपि । यथायुक्तं । अन्तर्हीनाः । अंगादंगा लोचोकी-

कः । तं व्योदस्य मत्तौक्यः । तमर्धतं । स्वेस्वेचितिकिं ।
सिनौयात्यै ।

लकारज्जम्बस्वपिशाकलेन ॥ २० ॥

लकारोभिनिधौयते । ज्जम्बस्वपिप्रत्ययेषु । शाकले-
नविधानेन । नारायासीनजल्लवः । वनस्पते शतवत्सः ।
शाकलेनेति कस्मात् । नजल्लवः । शतवत्सः ।

**खकारेचैवमुदये ककारः ख्याते-
र्धातोः ॥ २१ ॥**

खकारेचोदये ख्यातेर्धातोः ककारः । अख्यद्देवौ ।
शाकलेनेतिकिं । अख्यद्देवः । एवं कथं शाकलेनाभिधीयते ।

रप्शतेर्वा पकारः ॥ २२ ॥

रप्शतेश्च पकारः शकारे एवं शाकलेनाभिधीयते । वि-
रप्शौ गोमती । शाकलेनेति कस्मात् । विरप्शौ गोमती ।

**पदांतीया यरवोष्मोदयाश्च स्प-
र्शाः पदादिष्ववरेष्वकारात् ॥ २३ ॥**

पदांतीयाः स्पर्शाः, मकारं वर्जयित्वा, यरवा उष्मा
इत्येतेषु च पदादिषु वर्तमानेषु उदयेषु शाकलेनाभिधीयं-
ते । यद्यद्यामि तदाभर । तद्रासभो नासत्या । यान्वोन-
रः । उष्मा । दधयङ् इति । अर्वाङ् छफाधिव । शर्मन्त्या-
म । स्पर्शगृह्यं अंतस्थाधिकार निवृत्त्यर्थं । पदांतीया-
इति कस्मात् ? त्वन्ताभ्यंचित्वा अंतःप्राप्तलक्षणस्य तत्का-

रस्यनभवतीनिपपदांतत्वात् पदादिष्विति इति कस्मात् ।
उद्वेति सुभग इत्येव उकारस्य पदादित्वात् पूर्वस्य न भवति ।
अवरेमकारादितिकस्मात् । समाज्ञौ श्वशुरे भव ।

असंयुक्तं शाकलम् ॥ २४ ॥

लकारजष्मस्वपि शाकलेनेत्येव मादि यदनुक्रांतं
शाकलं तदसंयुक्तं भवतीति शाकलमताभिधानं त्वसंयुक्त-
स्य भवतीति वेदितव्यं । उक्तान्येवो दाहरणानि ।

तन्नपद्येस्वित्युत्तरे ॥ २५ ॥

नखलुशाकलं वेदितव्यं । सुद्व्येतस्मिन्नुत्तरे प-
द्ये । अस्वप्ने सधिष्ठव । स्वित्युत्तर इति कस्मात् ।
यद्यद्यामि ।

वात्वेनेकाक्षरांत्याः ॥ २६ ॥

अनेकाक्षरांत्या स्तुस्पर्शाः वा शाकलमापद्यन्ते पद्ये-
स्वित्युत्तरे । वाजमर्वत्सुपय उच्चियासु । अनेकाक्षरांत्या-
इति कस्मात् ह्रस्वुक्रतुं वक्तव्यं अस्व १ नि ।

**सर्वत्रैकेकरणस्थान भेदे वा शा-
कलम् ॥ २७ ॥**

सर्वत्र पद्ये चापद्ये च एके आचार्याः करणभेदे स्थान-
भेदे व विभाषा शाकलमिच्छन्ति । करणभेदे क्रियत इति-
करणं प्रयत्नतः । वर्णात्मगुणतत्त्वतात्तत्त्वाभेदे । सक्तस्मनः ।

स्थानभेदे । (१) षट्पद्याः । यद्द्विष्ट । उभयोर्भेदे । अस्व-
ग्ने । नृषद्वरसत् । करणस्थानभेदइतिकक्षात् । तत्तदग्निः
यत्तेयमं । वात्वनिकाक्षरांत्याइति । प्रकृतेवागृह्योपुन-
वोगृह्यं अनेकाक्षराधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

प्रथमेस्पर्शवर्गे ॥२८॥

प्रथमस्पर्शवर्गस्य एकेषाचार्याः शाकलमिच्छन्ति । स
यक्क्षर्वति । अर्वागृथं । प्रत्यङ्बिष्वंसः ।

स्पर्शायमानननुनासिकाः स्वा- नपरेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु ॥२९॥

अननुनासिकास्पर्शाः स्वान्यमानापद्यन्ते । अनुनासि-
केषु स्पर्शेषु परेषु । पलिकौरित् । परिग्मन् । ब्रह्मन्ने प-
रिषिच्यसे । परिज्मानमिव । आत्मातेवातः । अमश्ना-
दन्यंपरि । वद्भासूना । दाहृणिदधममि । आत्मनंतौथं ।
गृभ्यामिते । स्पर्शाइति कक्षात् । ब्रह्म । दधिक्राव्यः ।
अननुनासिकाइतिकक्षात् । अर्वाङ्नरा । समन्यायन्ति ।
स्वानितिकिमर्थमुच्यते । संज्ञाप्रकरणे चतस्रोतस्याः अ-
ष्टाउष्माणाइतिवर्णाः कृतसंख्या निर्दिश्यन्ते । नतथा-
यमाः । तन्मादिर्दं स्पर्शायमानननुनासिका स्वानिति
इत्युच्यमानेविंशतित्वात्स्थानिनोभादेशानामपिथमानां-
विंशतित्वप्रसंगः समाभूत् । चतुर्णामेवयमानां प्रथमा
प्रथमं द्वितीया द्वितीयंएवमापंचमा दापदोरन्तिमुच्यते ।

स्पर्शेष्वितिकस्मात् । उपस्थांएका । अनुनामिकेष्विति
कस्मात् । यद्वहिष्ठ ।

**न स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः प्रतीयाद्य
मापत्तिम् ॥३०॥**

न खलु स्पर्शस्योष्मप्रकृते र्यमापत्तिर्विजानीयात् । प्र-
दोधुवक्ष्मश्रुषु ।

नाभिनिधानभावं ॥३१॥

अभिनिधानभावंचक्षुषप्रकृतेः स्पर्शस्य न प्रतीयात् ।
घनेव वच्चिन्कृयि हि ।

यमः प्रकृत्यैव सदृक् ॥३२॥

यमः प्रकृत्याएव सदृक्भवति यस्ययमापत्तिरुच्यते
तत्स्वरूपोवेदितव्यः । प्रकृत्यर्थे किमुक्तंभवति । यमः प्र-
कृत्याश्रयाणि कार्याणि लभतइत्यर्थः । तस्मात् उपध्मा-
तेवइत्यत्र सोष्मानुरूपो भवतीत्यर्थः । पलित्नीरित्यत्र क-
काररूपोयमोवेदितव्यः । अगमंनिति गकाररूपो वेदित-
व्यः । जप्त्रथुरित्यत्र घकाररूपः । परिष्मानमिति ञका-
ररूपः । अप्रस्वतीरिति पकाररूपः ।

**श्रुतिर्वा यमेनमुख्यास्ति समा-
नकाला ॥३३॥**

अथवा यमोच्चारणेन समान काला मुखेभवा, श्रुति-

रस्ति । यथा यमस्तद्रूपो लक्ष्यते । पलिक्तीः यज्ञस्य
गृह्णामि । यस्माद्यमा अनुनासिकास्थानाश्चत्वारः संतो
विंशतिस्थानिनां सद्रूपालक्ष्यन्ते तच्चादिदमुच्यते ।

अनन्यास्तु प्रकृतेः प्रत्ययार्थे ॥३४॥

अनन्यास्तु प्रकृतेः प्रत्ययार्थे यमावेदितव्याः प्रकृत्यर्थे ।
किमुक्तं भवति यमः प्रकृत्याश्रयाणि कार्याणिलभत इत्यर्थः ।
तच्चात्प्रथमातेव इत्यत्र सोष्मात्तु पृथ्येण सहोच्यते सकृ-
दिति दकारेण सहोच्यते यमः ।

न संयोगं स्वरभक्तिर्विहति ॥३५॥

न खलु संयोगकार्याणि स्वरभक्तिर्विहति । यासुजू-
र्णिः श्रेणिः सुम्नश्चापिर्द्धदेचक्षुः । स्वरमन्त्राक्षरमिति
स्वरभक्तिव्यवायेपि परं रेफादितिक्रामति ।

**यमान्नासिक्या स्वरभक्तिरुत्तरा-
गार्ग्यस्य ॥३६॥**

यमादुत्तरा नासिकस्थाना स्वरभक्तिरागमो भवति ।
गार्ग्यस्य भगवतोभि प्रायेण । पलिक्तीरित् परिष्मा-
नमिव ।

ऊष्मासोष्माणः ॥३७॥

तस्यैवाभिप्रायेण सोष्मणो यमादुत्तरो नासिकास्थान-
ऊष्मा, आगमो भवति । यमश्चादित्यपरि ।

वर्जयेत्तम् ॥३८॥

तमूमाणां वर्जयेत् । अमशनादन्यं ।

नादःपरोभिनिधानाद् ध्रुवं त-
त्तत्कालस्थानम् ॥३९॥

वि
घोषवतः अभिधानात्परो नादश्चागमोभवति । ध्रुवसं-
ज्ञां च तद्वति । तत्कालस्थानमभिनिधानकालस्थान-
मित्यर्थः । अर्वाग्देवाः । यद्देवाश्चन्द्रः । तत्रैकपाङ्गः । ध्रु-
वकालमनिर्देश्य मत्पत्त्वात्कवयोविदुः । यद्दिपागणुमा-
वायाः कालभेदेपितत्समं ॥ नादांश्चभिनिधानेन प्रीत्य-
मानेन नश्यति । तस्मादुच्चार्यते यस्य यावद्वर्णात्मनः परं ॥
एकांतलोपं कवयो वर्णयन्ति ध्रुवस्य च । नासिकास्थानं
रक्तस्य यथाहृपाणिनिर्दिशेत् ॥ तप्तमौकालनिर्दिष्टे पूर्व-
स्यविधिं लिख्यते । पंचम्यास्तूतस्याङ्गः तस्मात् कवुस्त्व-
णुर्भवेत् ॥ इति । ध्रुवसंज्ञायाः प्रयोजनं । सध्वणपूर्वस्य-
सहध्रुवस्येति ।

अश्रुति त्वघोषात् ॥ ४० ॥

अघोषात् अभिनिधानात्तु ध्रुवं अश्रुतिर्भवति । गाय-
त्र्याम यत्ते ।

नासिकास्थानं मनुनासिकाच्चे-
त् ॥ ४१ ॥

नासिकास्थानं ध्रुवं वेदितव्यं । अनुनासिकादभि नि-
धानात् यदिपरं भवति । अर्वाङ्गुरा । तन्मेजुषस्य ।

अन्तस्थायाः पूर्वस्वरूपमेव ॥ ४२ ॥

अन्तस्थायाः ध्रुवं पूर्वस्वरूपमेव भवति । यंयंयुजं वयं
वयंते । तं वोदस्म । पर्वतश्चित् । इमंल्लोगं ।

व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपः ॥ ४३ ॥

व्याडेः राचार्यस्य सर्वत्राभिनिधा नस्य लोपोभवति ।
उपधमातेव धमति । अर्वाङ्गदेवाः । सर्वत्राङ्गुण मन्तस्थाधि-
कार निवृत्त्यर्थं ।

परक्रमे स्वररेफोपधेन ॥ ४४ ॥

व्याडेराचार्यस्य परक्रमेच स्वरपधेच रेफोपधेच नलो-
पो भवति अभिनिधानस्य । परक्रमे मङ्गत्तदुत्थं । स्वरप-
धेऽर्वाङ्गदेवाः ॥ कथमिदं सुभयत्र उदाक्रियते । लोपेच
अलोपेच द्वयोर्गकारयो रत्तरस्मिन्नभिनिधानलोपः । पू-
र्वस्मिन्नलोपः । तस्मा दुभयत्रो द्वाक्रियते । रेफोपधे ।
परावस्मारभृत् ।

**सवर्णपूर्वस्य सहध्रुवस्य विपर्य-
योध्रु वशिष्टे परेषां ॥ ४५ ॥**

एतस्मिन्ध्रुवशिष्टे विधाने, अपरेषामाचार्याणां स-
वर्णपूर्वस्य ध्रुवसहितस्य विधानस्य विपर्ययो वेदितव्यः ।
कश्चविपर्ययः । अलोपइति प्रकृतं । तस्य विपर्ययो लोपः ।

यद्देवाः । "व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपइति । एवंसिद्धे
नियमार्थं मिदमुच्यते । सवर्णपूर्वस्यैव स्यात् । इह मा-
भूत् । अर्वाग्देवा इति परक्रमस्वररेफोपधेन इत्येवानु-
वर्तते । सङ्घं ध्रुवस्येति कस्मात् ? यत्तेयमं ।

**रेफा त्स्वरोपहिता व्यञ्जनोद-
यादृकारवर्णा स्वरभक्तिरुत्तरा ॥ ४६ ॥**

रेफात्स्वरोपहिताद्यञ्जनोदया दृकारवर्णास्वरभक्ति
रुत्तरा उपजायते । यदद्य कर्हि कर्हिचित् । अर्चन्त्यर्क-
मर्क्षिणः । स्वरूपहिता दितिकस्मात् । आध्यापदकृ-
णुते । व्यञ्जनोदयादितिकस्मात् । सुहृपकृत्तुं ।

**विच्छेदात्स्पर्शोष्मपराच्चघोषि-
णाः ॥ ४७ ॥**

विच्छेदात्स्पर्शोष्मपराच्च अभिनिधाना त्स्पर्शपराच्च जलप-
राच्च स्वरभक्तिरुत्तरा उपजायते । अर्वाग्देवाः । शत-
वल्गः । स्पर्शोष्मपरादिति कस्मात् ? यद्यद्यामि तदाभर ।
घोषिणा इति कस्मात् ? सम्यक् स्रवंति ।

द्राघीयसीतूष्मपरा ॥ ४८ ॥

जलपरातु या स्वरभक्तिः प्राद्राघीयसी वेदि तव्यां ।
यदद्य कर्हि कर्हिचित् । जलपरेति कस्मात् ? अर्चन्त्य-
र्क मर्क्षिणः ।

इतराक्रमे ॥ ४९ ॥

इतराच्च स्वरभक्तिः । इतराकतरायाजस्यपरा सा
तुद्राघौयसीतस्याअपेक्षयाइतराङ्गत्वा । अर्चत्यर्क । अ-
नूष्मपरेति कस्मात् । वर्ष्णा इ अह । अदर्श्यायती ।

सर्वत्रैकेस्वरभक्तेर भावं ॥ ५० ॥

सर्वत्रांतःपदेच नानापदरेफाच्च विच्छेदाच्च स्वरभ-
क्तेरभावं एकेआचार्या मन्यन्ते । वर्ष्णान् अग्निर्हृत्यं ।
अर्वाग्देवाः ।

रेफोपधामपरे विद्यमानां ॥ ५१ ॥

रेफोपधांस्वरभक्तिं अपरेआचार्या विद्यमानांमन्यं-
ते । बर्हि । अर्चति । रेफोपधामितिकस्मात् अ-
र्वाग्देवाः ।

अक्रांतोष्मप्रत्ययाभावं मेके ॥ ५२ ॥

अक्रांतउष्माप्रत्ययः यस्याः स्वरभक्तिः तस्याः अभा-
वं एके आचार्यामन्यन्ते । वर्ष्णं । अदर्शि । अत्तहवः ।
अक्रांतइति कस्मात् । वर्ष्णान् । अदर्श्यायती ।

पूर्वोत्तरस्वर स्वरूपतांच ॥ ५३ ॥

पूर्वोत्तरस्वर स्वरूपतां उत्तरस्वरस्वरूपतांच स्वर-
भक्तेरेके आचार्यामन्यन्ते । नकेवलुसृकाररूपास्वरभक्ति
भवतीत्यर्थः । धूर्षदमितिउकार रूपस्वरभक्तिः बर्हि-
षदइति इकाररूपास्वरभक्तिः ।

ऊष्मोदयंप्रथमं स्पर्शमेके द्विती-
यमाहु रपदांतभाजं ॥ ५४ ॥

उष्मोदयं प्रथमं स्पर्शपदांतभाजं एकेआचार्याद्विती-
यमाहुः । शशः^१चुरं प्रत्यं चंजगार । प्रत्यङ्मुखमसुंयन् ।
शतक्रतुः^२त्सरत् । विरपू^३शीगोमती । अपदांतभाजमिति
कस्मात् । ऋक्सामाभ्यां । विराट् सखाट् । अस्वग्ने ।

(१) कशातौ खकारयकारा उएको ॥ ५५ ॥

कशातेर्धातोः ककारशकारयोः स्थानेखकारयकारौ-
कर्तव्यौ एकेआचार्योमन्यन्ते । सख्यद्देवः ।

तावेवख्याति सदृशेषु नामसु ॥ ५६ ॥

तावेवखकारयकारौ ख्यातिसदृशेषुनामसुकर्तव्यौ म-
न्यन्तेएके आचार्याः । सख्यसखायस्तन्वे तनूभिरिति ।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायां आनं-

दपुरवास्तव्य वज्रटपुतोव्व-

टकतौप्रातिशाख्यभाष्ये

षष्ठंपटलं समाप्तम् ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ श्री

दीर्घं ऋस्योव्यंजने न्यस्तृकारा यथादिष्टं सामवशःससंधिः ॥१॥

ऋकारादन्योऋस्यः दीर्घत्वमापद्यते । व्यञ्जनेप्रत्यये
इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं । इत उत्तरं यत्रयत्रवक्ष्यामः तत्र
तत्रोदाहरिष्यामः । सार्वभौमेशो नाम ससंधिर्वेदितव्यः ।
व्यञ्जनग्रहणं स्वरेदीर्घत्व प्रतिषेधार्थं । नैतदस्ति प्रयो-
जनं स्वरेषु हि सर्वेषु सन्धयो विधीयन्ते । तेऽस्य बाधका भ-
विष्यन्ति । लृकारोऽथकारस्य न किञ्चिद्विधीयते । तत्र स्यात्-
नैव लृकारादिपदमस्ति । तस्मादन्तरेणापि व्यञ्जन ग्रहणं
व्यञ्जन एव भविष्यति । न सिध्यति । कथं मन्त्रित्वेत्यत्र प्र-
तिपदविधाना दीर्घत्वं प्रसज्यते । अस्तु कृतेऽपि दीर्घत्वे स-
माजा चरत्स्वस्याविधाता दंतस्थापसि भविष्यति । तथा-
सति पदे दृष्टे भवति वचनान्नप्राप्नोति । तस्माद् व्यञ्जनग्र-
हणं क्रियते । एवमपि न कर्त्तव्यं । प्रतिपदविधानस्य व्य-
ञ्जने सावकाशत्वात् । इह मन्त्रित्वेत्यत्र उभयप्रसङ्गे शा-
स्त्रानुपूर्व्येण संधयो भवन्तीति पूर्वमेवांतस्थापत्तौ कृतायां
उकाराभावादेव न दीर्घत्वं भविष्यति । तस्मान्नार्थो व्यञ्ज-
नग्रहणेन । इह तर्हि अकृष्टमिमांस्तमित्यत्र ऋकारोऽदये
कंठ्या वकारमिति कृतेऽपि पदे दृष्टोऋस्योऽपि विद्यत इति
दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र प्रतिषेधार्थं व्यञ्जनग्रहणं क्रियते । नै-
कमुदाहरणं व्यञ्जनग्रहणं प्रयोजयतीति । बह्वेतावत्प्रयो-
जनं स्यात् । नास्येति व्यञ्जनोपध इत्येतस्मिन्प्रकरणे
एवास्मिन्निपातनं कुर्यात् । अकृष्टमिति तस्मात्पूर्वमि-
न्दीर्घभावे व्यञ्जन एव प्लुतिः स्यात् । स्वरे साधुदित्येव-

मर्थं व्यञ्जनग्रहणं कृतं द्रष्टव्यम् । यदुक्तमधस्तात् प्रतिपद-
विधानस्य व्यञ्जने सावकाशत्वात् मत्स्वित्येत्यत्र उभयप्र-
सङ्गे शास्त्रानुपूर्व्येणैव पूर्वमेवातस्यापत्तौ कृतायासु-
काराभावादेव तत्प्राप्ते व्यञ्जनग्रहणानर्थक्यमिति ।
तदेतदसम्यगुक्तं कथं । येनैकस्मिन्नुभे तुल्यबले युगपत्प्रा-
प्तः तत्र शास्त्रानुपूर्व्येण संधिर्भवति । यथा तवेमे इत्यत्र व-
दित्यस्य पदावस्थायामेव उदात्तपूर्वस्वरितमनुदात्तमित्यनु-
दात्तत्वे कृते उत्तरेण संधौ क्रियमाणे उदात्तपूर्वनियतं
विष्टया व्यञ्जनेन वा । स्वर्यते न्तर्हितमिति स्वरितश्च प्रा-
प्नोति । इकारोदय एकारमकार इति च संधिः । तयोः शा-
स्त्रानुपूर्व्येण पूर्वसंधिर्भवति । अतो न्यत्र पूर्वानुत्सर्गा न्वा-
धित्वा उत्तरे ष्वपवादा भवन्ति । यथा भूर्तदेवानामवमे अ-
वोभिरित्यत्र अवोरतेवां स्यवोरथा इति । प्रतिपदवि-
धानमपि अभिनिहितं संधित्वं बाधित्वा ष्वपवादान्तरं कृ-
त्येति करणादौ प्रकृत्यास्वरेषु चार्थमिति प्रकृतेर्भावो भ-
वति । एवं मत्स्वित्येत्येव मादिष्वपवादात् दीर्घत्वं प्रसृ-
ज्यते । तस्माद्ग्रन्थग्रहणं क्रियते । अन्यस्य हकारादित्यन-
र्थकं । कथं । पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रं विधीयते न हि-
ककारांतं पदमस्ति वा प्रयोजयति इति । सर्वत्र पूर्वप-
दांताः स्वर्यते वसुमघयोः परयोरित्यत्र प्रयोजयति । यदा-
स्ति पितृवसु मातृवसुरित्वा यथादिष्टं गृह्यं अनादि-
ष्टानां यज्ञस्य देवमादीनां (१) प्रतिविशेषणार्थं । यदि सर्वे-
षां स्वानां सामान्येनैव दीर्घत्वं स्यात् । उत्तरेणा मनुक्ता-
मयमर्थार्थं स्यात् । नार्थकं नियमार्थमेव तस्यात् कथा
अमुष्याममुष्मिन्ने वेति ।

सैवप्लुतिः ॥२॥

साएवप्लुतिरिति वेदितव्या । याक्स्वस्य दीर्घता ।
प्लुतिसंज्ञायाः प्रयोजनं । प्लुतोपाचरिते नतिरिति ।

यास्वरेषूपदिष्टा ॥३॥

याच स्वरसंधिषूपदिष्टा एवांश्मिन्मन्त्रिषु साचप्लुतो-
पधेति ऋस्वस्यदीर्घता वेदितव्या ।

योनिमारैगादिषु चोदयादेः ॥४॥

योनिमारैगित्येवमादिषु च उदयादेर्ऋस्वस्यदीर्घता-
निपातिता साचप्लुतिरित्यत्रवेदितव्या । तस्मात् प्लुता-
दोनौ त्युच्यन्ते ।

मच्चित्युकारः प्लवतेसर्वत्राप्य

पदांतभाक् ॥५॥

मच्चित्युकारः प्लवतेसर्वत्राप्यपदांतभाक् । किंपुनः
पदांतभाक् । मच्चूदेववतः । मच्चूमच्चूकृणुहि । मच्चूयुभि-
नरा । उकारग्रहणमकारस्याप्रसङ्गार्थं । नैतत्प्रयोजनं ।
पदांतादिष्वेवविकारशास्त्रविधिः । अथापदांतभागिति-
प्राप्नोतितन्निवृत्त्यर्थमुकारग्रहणं । सर्वत्रग्रहणं क्रियते
सर्वत्रपूर्वपदांताः प्लवन्तेवसुमघयोरितिनियमादिति ।
मच्चूमच्चूकृणुहीत्यत्रपूर्वपदस्यदीर्घत्वंनस्यादिति । अंतः
पादाधिकारनिवृत्तिस्थापनार्थंवा । तस्मात् प्रनव्यसा-
सहसः सूनुमह्मायज्ञेन । वैश्वानरंमनसा जिनिचाय्या-
हविषांतः । अक्षावोश्मिन्मवसद्वत्त्वेवमादिषुदीर्घत्वंसि-
द्धंभवति ।

सुतायाहीत्यतो न्येषु पदेष्वेति- विग्रहे ॥६॥

सुताः याहीत्येताभ्यामन्येषु अकृद्व्येतत्पदं विग्रहे वर्त-
मानं भवते । अकृावदतवसं । सुतायाहीत्यतो न्येष्विति-
कस्मात् । इन्द्रमकृसुताइमे । अकृयाह्यावह । विग्रह-
हणमपदांतभाग्रहणादिनिवृत्त्यर्थम् । अधिकारार्थचनि-
वृत्त्यर्थत्वात् । गोकामामे अकृदयन्निति न भवति अधिकार-
ार्थत्वात् । पुरुहूतं पुरुहूतमित्यवसार्धमद्यादिभिः सुतैः
पादांदाविति न भवति यथा । यद्वा पुरुपुरुजुतिषष्टं-
चाष्टाक्षरेक्षरमिति न भवति । यद्ययं विग्रहाधिकार-
स्तत्वाप्यनुवर्तते । अंतः पादं विग्रह एव पृक्त इति किमर्थम् ।
तस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः ।

अनाकारोपधश्चांत्योयेत्युत्तरप- दस्ययः । उदात्तादेर्वाक्षरस्य ॥७॥

अनाकारोपधइति उदात्तादेर्वाक्षरस्योत्तरस्य पदस्य-
योन्त्यः सच भवते । आपूयाधृष्णो अभिगूर्यात्वं । अना-
कारोपधइति कस्मात् । परिदायरसंदुहे । अनाकारोप-
धश्चांत्योयेत्युत्तरइति कस्मात् वैश्वानरं मनसाग्निं निचा-
य्याहवि ष्मंतः इत्यत्रांत्योयकारः आकारोपधो न भ-
वति । अंत्यइति कस्मात् । इमांसमेतपश्यत । उत्तर-
पदस्येति कस्मात् । मय्यश्वीस्पृहयद्गणः । उदात्तादेरिति-
कस्मात् । अप्रामिसत्यमघवन् । अक्षरस्येति कस्मात् ।
सुवीर्यस्य पतयः स्याम । नैतदुदाहरणं युक्तं । नास्येति व्यं-

जनोपधदृश्येवंसिद्धत्वात् । अतिषिष्वस्यवीरानितियथा ।
तस्मात् आमूरजप्रत्यावर्त्तयेत्येवंविधमन्यद्वा जनोदयंसृश्यं ।

नास्येतिव्यञ्जनोपधः ॥८॥

नखलुषस्येत्ययमंतः प्रवर्ततेव्यञ्जनोपधः सन् । राजा-
मिकृष्टेहृपंस्यवब्रेः । तेजिष्ठयातिथिग्वस्यवर्त्तनी । व्यं-
जनोपधद्वैतिकस्मात् । अवास्याशिशुमतौरदीदेः ।

नियूयपिष्टतमयाभिपद्यप्रास्यसं-
गत्यानुदृश्याभिवृत्त्य । आरभ्य-
संमील्यमक्षुंगमाभिरभिवृग्यय-
चनिषद्यवीतिच ॥९॥

दृश्येतानिपूर्वलक्षणप्राप्तानिप्रवर्तते । नियूयपिष्टतमय ।
वनस्पतेरशनयानियूयपिष्टतमयावयुनानिविद्वान् । पि-
ष्टतमयेतिकस्मात् । वनस्पतरशनयानियूयादेवानां ।
अभिपद्य । तएतेवाचमभिपद्यपायया । प्रास्य । प्रा-
स्यपारंनवतिम् । संगत्य । सर्वाः संगत्यवीरुधः । अनु-
दृश्य । पूर्वेषांपंथासनुदृश्यधीराः । अभिवृत्त्य । अभि-
वृत्त्यमपत्नान् । आरभ्य । येत्वारभ्यचरामसि । संमील्य ।
संमील्ययहुवना । मक्षुंगमाभिः मक्षुंगमाभिर्हृतिभिः । अ-
यत् । अभिवृग्ययचहताः । यवेतिकस्मात् । अ-
भिवृग्याचित् । निषद्यवि । पिवा निषद्यविमुखा । वी-
तिकस्मात् । सभ्यं चानिषद्याः दृष्ट्यः । अकार एकैक-
स्य समुच्चयार्थः ।

नहि जह्यभिवीर्येण कृधीति
कृणथेतिच । एतान्येकाक्षरे पदे
चैप्रीभाव्ये ॥१०॥

नहि । जहि । अभि वीर्येण । कृधीति । कृणुथ । इ-
त्येतानिच पदानिच प्रवन्ते । एकाक्षरेपदे परे चैप्रसन्धी-
भूते प्रत्यये । नहि । नहीन्वस्यप्रतिमानं । जहि । जही-
न्य १ विष्णं । अभि अभीष्ट १ र्यः प्रीत्यै । इन्द्रमाता वीर्ये-
णान्पृष्टं । कृधीष्व १ स्माञ्चदितेः । कृणुथ । अच्चेचि-
दस्मै कृणुथान्यंचनं । एतानीति कस्मात् । उतो नोच-
स्या उपसोजुषेतच्चा १ कस्य । एकाक्षरइति कस्मात् ।
तमयमाभिरक्षति । चैप्रीभाव्यइति कस्मात् । नहिनृते
महिमनः समस्य ।

पराणि चं ॥११॥

पराणि च यानि वक्ष्यामः तानिचप्रवन्ते चैप्रीभाव्ये ।
तान्युत्तरलोदाहरिष्यामः । चैप्रीभाव्यइति कस्मात् । म-
नोवाताश्चधनुधर्मणिगमन् ।

युद्धमंदस्व विद्मेतिहीति ॥१२॥

युद्ध । मंदस्व । विद्म । इत्येतानि पुवन्ते । हीत्येतस्मि-
न्प्रत्यये । युद्ध युद्धाच्चरुषीः । सार्धमद्यादिभिः प्लुतैरिति
सिद्धेसंयोगपरायग्रहणं । समंदस्वाच्चांधसः । विद्माच्चस्य-
वीरस्य । संयोग परार्थमेव ग्रहणं ।

विद्धिपिवत्विति ॥१३॥

विद्धि । पिव । इत्येते पुवेते । तुद्धत्येतस्मि न्प्रत्यये ।
० विद्धीत्व १ स्यनोवसो । पिवात्व १ स्यगिर्वणः । संयोग-
परार्थं ग्रहणं ।

जुहोत यज धासथाशिशीतभ- रेतिस्विति ॥१४॥

जुहोत । यज । धासथ । शिशोत । भर । इत्येतानि-
सुद्धत्येतस्मिन्प्रत्यये पुवेते आजुहोतास्वध्वरंजनं । संयो-
गपरार्थं ग्रहणं । तन्नः शङ्घासथास्विन्द्रियं । तंशि-
शीता स्वध्वरं । यथोदयानितिसिद्धे संयोगपरार्थं गृ-
हणं । भर । त्वंपुरुषाभरास्वश्या ।

सुनुहीत्येतेषु परेष्वधेति ॥१५॥

सु । नु । हि । इत्येतेषु परेषु अधं इत्येतत्पदं प्लवते ।
० सु । रुद्रस्यमर्या अधास्वश्वोः । नु । अधान्वस्य सदृशं जग-
न्वान् । हि अधाह्ने क्रतोः । संयोगपरार्थं गृहणं ।

तृपत्तेनमुंचताद्येतिवीति ॥१६॥

तृप । ऋतेन । मुंचत । अद्य । इत्येतानि विद्धत्ये-
तस्मिन्प्रत्यये पुवंते । तृपाव्यमुहीमदं । ददृशुषीस्तदृते
नाव्यायन् । एवोष्व १ स्मन्मुंचताव्यं हः । संवत्सर इ-
दमद्याव्यस्यत ।

सुन्वित्यनर्य परयोरुकारः पदं ॥१७॥

सु । नु इत्येतथोरनयं परयोः उकारः पदं प्लवते । सु ।
इमामूष्वा सुरस्य श्रुतस्य । नु । कद्रुन्व १ स्याकृतं । अनय-
परयो रितिकस्मात् । यस्मादुरस्य सौद्रुन्व १ योवा ।
संयोगपरार्थं ग्रहणं । पदमितिकस्मात् । वहस्वामुस्वद्वयं ।

तयोरुत्तरेयोजघेति ॥ १८ ॥

तयोः सुनु इत्येतयोः उत्तरेइत्येतस्मिन्प्रत्यये । योज ।
घ । इत्येते प्लवते । योज । योजान्विद्वतेहरी । घ । प्रघा-
न्वस्य महतः । यथोदयेतिसिद्धे संयोगपरार्थं ग्रहणं ।
एतावान्चैप्रौभाव्याधिकारः ।

मृलयङ्गां वसुवित्तमं यत्सोम-
जातवेदसं । भरतेत्येतेषु ॥ १९ ॥

मृलयङ्गां । वसुवित्तमं । यत् । सोमं । जातवेदसं ।
इत्येतेषु भरतेत्येतत् प्लवते । मृलयङ्गां । इव्यंमतिभर-
तामृलयङ्गां । वसुवित्तमं । भरता वसुवित्तमं । यत् । भ-
रता यज्जुजोषति । सोमं । अपावप भरता सोममस्मै ।
जातवेदसं । प्रदेवंदेव्याधिया भरताजातवेदसं ।

अपादांतः ॥ २० ॥

अपादांत इत्येतदधिकृतंवेदितव्यं । इतउत्तरं य-
द्वक्ष्यामः । वक्ष्यति चिन्महित्वं गीर्गृणानः सतेपरन्वि-
तीति । प्रनुमहित्वं वृषभस्य वोचं । अपदांत इतिक-
स्मात् । मर्हंइंद्रः परबनुमहित्वं ।

अद्येति करणादिषु ॥ २१ ॥

अद्येत्येतत्प्लवतेकरणादिषुप्रत्यये । करणादौ न्युत्तरबोदाहरिष्यामः ।

करणांच चित्करते वृणीमहे भव-
तंकृणोतुभवतस्वस्तये ॥ २२ ॥

तेदूमेकरणादयः । येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । करणं । च । चित् । करते । वृणीमहे । भवतं । कृणोतु । भवतः । स्वस्तये । इत्येतेषुअद्येत्येतत्प्लवतेकरणां । प्रतत्ते अद्याकरणांकृतं । च । अद्याचनोमृलयत । नैतदुदाहरणं । सार्धमद्यादिभिः प्लुतैः पादादाविति सिद्धत्वात् । एवंतर्हि । शुधीहव मद्याचमृडय । एवमन्यान्यापि पादमध्यस्था न्युदाहरणानि । चित् । तदद्याचित्तव्यथिनः । करते । कोवामद्याकरतेरातव्यः । वृणीमहे । सूक्तेरद्यावृणीमहे । भवतं । विश्विन्नोअद्याभवतं । कृणोतु । भद्रं सोमः सुवानो अद्याकृणोतुनः । भवत अर्वाञ्चोअद्याभवतायजत्राः । स्वस्तये विश्वेदेवानो अद्यास्वस्तये ।

पूर्वितिचि त्पुरुहूतो नृषूतः स-
हस्राणि पुरुभुजा धियायते ॥ २३ ॥

पुरुइत्येतत्प्लवते । चित् । पुरुहूतः । नृषूतः । सहस्राणि । पुरुभुजा । धियायते । इत्येतेषु प्रत्ययेषु चित् । तिरः पुरुचि दर्शवं जगन्वान् । पुरुहूतः इन्द्रः पुरु पुरुहू-

तः । तृषूतः । सिमापुरु नृषूतो अस्यानवे । सहस्राणी । त्वं
पुरु सहस्राणि । यदा पुरुमुजा । पुरुपुरुमुजा । धियायते ।
एषपुरुधियायते ।

वहेति त्वंदुहित दैव्यमुत्तरं ॥ २४ ॥

वहइत्येतत्प्लवते । त्वं । दुहितः । दैव्यं । इत्येव-
मुत्तरं । त्वं । आदाशुषे जातवेदी वहात्वं । दुहितः ।
आवहादुहितर्दिवः । दैव्यत् । आवहादैव्यञ्जनं ।

द्युम्नं रुद्रं नश्यमेतेषु वर्धय ॥ २५ ॥

द्युम्नं । रुद्रं । नश्यं । इत्येतेषु प्रत्ययेषु वर्धयइत्येतत्प्ल-
वते । द्युम्नं । आर्यसहो वर्धयाद्युम्न मिन्द्र । रुद्रं । रुद्रं दि-
वावर्धयारुद्रं । नश्यम् । इहस्पतिं वर्धयानव्यमर्कैः ।

**चिन्महित्वं गीर्गुणानः सतेपरे
न्वित्यंत्येचे न्मर्त्तशब्दाद्विवः
परे ॥ २६ ॥**

चित् । महित्वं । गीः । गुणानः । सः । ते । इत्येवं-
परं नुइत्येतत्प्लवते । अत्येवेत्यदे मर्त्तशब्दे परेवा अट्टि-
वः परेवा भवतः । चित् । अद्याचिन्मचित् । महित्वं । प्रनू-
महित्वं । गीः । इन्द्रं वेपौव करीयस्यनूगीः । गुणानः । नू-
ष्टुतइन्द्रनूगुणानः । सः । प्रनूममर्त्तः शवमा । ते । येचा-

कनंतचा कनंतनूतेमर्त्ताः । ऊतौ अभूमन् हिनूते अद्रिवः ।
अंत्येचेन्मर्त्तशब्दाद्रिवः परेद्वतिकस्मात् । भसन्नुषप्रपूर्व्यः ।
नहिनुते महिमनः ।

तूतुजानोमतिभि भोजनानि
नोदद्विस्तोमं भूरियोनिं त्वमेषु ।
भरेत्येत् ॥ २७ ॥

तूतुजानः । मतिभिः । भोजनानि । नः । दद्वि । स्तो-
मं । भूरि । योनिं । त्वं । इत्येतेषु प्रत्ययेषु भरद्वत्येतत्प्लव-
ते । तूतुजानः । अस्माद्दुप्रभरातूतुजानः । मतिभिः । भृति-
नभरामतिभिः । भोजनानि । शत्रूयतामाभराभोजनानि ।
नः । सुपेशसं वाजमाभरानः । दद्वि । मानोमर्द्दीरा भराद-
द्वि । स्तौमम् भूषन्निव प्रभरा स्ताममच्चै । भूरि । संगृभ्या-
न आभरा भूरिपञ्चः । योनिं । धासिमिव प्रभरायोनि
मग्नये । एवं । विश्वावसून्याभरात्वंनः ।

न नुचिद्यः ॥ २८ ॥

नुद्वत्येतच्चिद्य इत्येवमुत्तरं नप्लवते । उतोनुचिद्यौ
भोजसा । यद्वतिकस्मात् । अद्याचिन्नृचित् ।

भवेति स्तोतृभ्यो द्युम्नीशतमेप-
रेषु ॥ २९ ॥

भवद्वत्येतत्प्लवते । स्तोतृभ्यः । द्युम्नी । शत । मे । इत्ये-

तेषुपरेषु । स्तोत्रभ्यः । भवास्तोत्रभ्यो अंतमः १ स्वस्तये ।
भवादुस्त्री वाध्याश्व । शत । पूर्ववाशतमुजिः । मे । अ-
भिप्रेहिदक्षिणतोभवामे ।

शोचायविष्टैवायथाकर्ता यत् ०
सादयासप्त । अर्चामरुद्धा स्ति-
ष्ठानः सनास्वः पारयानव्यः ॥३०॥

शोचायविष्ट । एवायथा । कर्त्तायत् । सादयासप्त ।
अर्चामरुद्धा । तिष्ठानः । सनास्वः । पारयानव्यः । इ-
त्येतेषां द्वैपदानां पूर्वपदांताः प्लवंते । शोचायविष्ट ।
दृष्टशोचायविष्ट । एवायथा । नकिरेवा यथात्वं । कर्त्ता-
यत् । ज्यातिष्कत्तोयदुष्मसि । सादयासप्त । देवाँले-
सादयासप्तहोतृन् । अर्चामरुद्धाः । दिवोअर्चामरुद्धाः ।
तिष्ठानः । ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतये । सनास्वः । सनाज्योतिः
सनास्वः पारयानव्यः । अग्नेत्वं पारयानव्यः ।

बोधास्तोत्रे चक्षमा ब्रह्मवाहः
शंसागोषूक्षादुहितर्वदातना ॥
अजानष्टं जंभयाता अधामहो-
गंतामायुक्ष्वाहि सृजावनस्पते ३॥

बोधास्तोत्रे । चक्षमाब्रह्मवाहः । शंसागोषु । उक्षादु-
हितः । वदातना । अजानष्टं । जंभयाताः । अधामः ।
गंतामा । युक्ष्वाहि । सृजावनस्पते । इत्येतेषां च प्ल-

वंते पूर्वपदांताः । वोधास्तोत्रे । वोधास्तोत्रे वयोदधत् ।
 चकृमा ब्रह्मवाहः । त्वयाहवि अकृमा ब्रह्मवाहः । शं-
 सागाधु । प्रशंसा गोष्वघ्न्यं । उक्तादुहितः । व्युक्तादु-
 हितर्दिवः । वदातना । अक्षावदातनागिरा । अजा-
 नष्टं । अजानष्टं यथापशुं । जंभयाताः । अभिमति जं-
 भयाता अनङ्गसः । अधामहः । मरुतामधामहः ।
 गंतामा । आगंतामारिषण्यत । युक्त्वाहि । अग्नेयु-
 द्वाहियेतव । सृजावनस्पते । अवसृजावनस्पते ।

✓ अग्नेरक्षाणस्तिष्ठा हिरण्ययं सो-
 तावरेण्यं शोचामरुदृधः ॥ शि-
 क्षास्तोतृभ्यो भूमात्रिवंधुरः पि-
 वामधूनां सोतापरीतिच ॥३२॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते । अग्नेरक्षाणः । अ-
 ग्नेरक्षाणां अहसः ॥ अग्नवृत्तिकक्षात् ॥ तेनसोमाभि-
 रक्षनः ॥ तिष्ठाहिरण्ययं रथंतिष्ठा हिरण्ययं ॥ सोता-
 वरेण्यं ॥ सोमं सोतावरेण्यं ॥ शोचा मरुदृधः ॥ शन्न-
 शोचामरुदृधः ॥ शिक्क्षास्तोतृभ्यः । शिक्क्षास्तोतृभ्यो मा-
 तिधग्भगोनः ॥ भूमात्रिवंधुरः ॥ सप्रयथानो अभिपंचभू-
 मात्रिवंधुरः । आव्यभूमेति सिद्धे संयोगपरार्थं ग्रहणं ।
 पिवामधूनां । अग्रं पिवामधूनां । सोतापरि । आसोता
 परिषिंचत ॥

सक्ष्वमिमिक्ष्व दधिष्व वसिष्व ।
 श्रोतसुनोत हिनोत पुनात ॥
 विद्ध जगृभ्म ररम्भ ववन्म क्षा-
 म सुपप्तनि,मन्थ तमतस्व । सर-
 रद,रण जिन्वधारयार्षक्षर यज-
 यच्छदशस्य साधसेध । तपरुज
 मृलवर्द्धयावयाचश्रवय नमस्यवि-
 दाष्ट कृष्वजोष । शृणुधि शृणुत-
 यंतयच्छ तस्तवसिम गूह्यत कुत्र-
 मोषथ । दिधृतपचतवृश्चविध्य-
 ताथ मदथात्तय दीतपाथन । उ-
 पागत्या क्वलीकृत्यवब्राजा वि-
 ष्टनो रुष्य । इष्कर्तेलिष्वमर्म-
 ज्म बिभये यर्त्ततच्छतं । सार्धम-
द्यादिभिः प्लतैः पादः द्व्यंज
नोदयं । न्वेववर्जं नसंयोगे शेषे-
चा पठितेसति ॥ ३३ ॥

रुध्व । मिमिध्व । दधिष्व । वसिष्व । श्रोत । सुनो-
 त । हिनोत । पुनात । विद्म । जगृभ्म । ररभ्म । वव-
 न्म । क्षाम । सुपन्ननि । मंथत । मत्स्व । सर । रद ।
 रण । जिन्व । धारय । अर्षं क्षर । यज । यक्ष । दशस्य ।
 साध । सिध । तप । रुज । मृला वर्ध । यावय ।
 अत्र । श्रवय । नमस्य । विद । अष्ट । कृष्व जोष । शृ-
 गाधि । शृगात । यंत । यक्षत । स्तव । सिम । गूहत ।
 कुव । मोषथ । दिधृत । पचत । वृश् । विध्यत । अथ ।
 मदथ । अत्त । यदि । इत । पाथन । उपागत्य । अक्त्व-
 लीकृत्य । वव्राज । अविष्टन । उरुथ्य । इष्कर्त्त । ईलिष्व ।
 मर्द्ध्वम । विभय । इयर्त्त । इत्यंतं एकोनसप्ततिसंख्यं
 पदं यदनुक्रान्तम् अद्यद्वत्येवमादिभिः प्लुतैः भव, बोध,
 शिक्तेत्यादिभिरनुक्रान्तैः सहेतिशेषः अपादार्थं मनुक्रां-
 तैः पादादौच संयोगपरार्थं । सोच । तिष्ठ सोतद्वत्येतै-
 स्त्रिभिः पुनरुक्तै विनाएकत्रिंशतासार्धं तच्छतं पादादौ
 प्लवते । व्यंजनेप्रत्यये । व्यंजनाधिकारेतुपुनर्यंजन-
 ग्रहणस्यप्रयोजनसुक्तं । नूष्टुतइंद्रगृणानः । रक्षाणो
 ब्रह्माणस्यते इत्येवमादिषुषत्व्यात्वयोः कृतयोः पदेदृष्टेपि
 व्यंजनमात्रेस्यादिति । सक्ष्व । सक्ष्वादेव प्रणस्पुः ।
 मिमिध्व । मिमिध्वा समिलाभरा । दधिष्व । दधिष्वा-
 जठरेसुतं । वसिष्व । वसिष्वा हिमियेध्य । श्रोत । श्रो-
 ता इवञ्जरितुरेव यामरुत् । सुनोत । सुनोता सोमपा-
 न्वे । हिनोता नोअध्वरं देवगज्या । पुनात । पुनोता
 दक्षसाधनं । विद्म । विद्यातेषमनेत्रेधा जगृभ्म । जगृ-
 भ्माते दक्षिणं । ररभ्म । ररभ्मा शवसस्पते । ववन्म ।
 ववन्मानुते युज्याभिरुती । क्षाम । क्षामाये विश्वधा-

यसः । सुपसनि । सुपसनीये दधुः द्योदसः । मंथत । म-
 यता नरः कविमद्वयतं । मत्स्व । मत्स्वा सुशिप्रम-
 न्दिभिः । सर । सरा रसेव विष्टपं । रद । रदापूषेवनः
 सनि रण । रणा योषस्यधर्मभिः । जिग्व । जिग्व-
 धियोवसुविदः । धारय । धारया चमसां इवविवक्ष-
 से । अर्ष । अर्षासोमद्युमत्तमः । क्षर क्षराणोषभिवायं ।
 यज । यजानो मित्रावरुणा । यक्ष । यक्षा नः शर्म स-
 प्रथः । दशस्य दशस्थानः पूर्वणीकहोतः । साध । प्रनिब्र-
 वोदितयेतुराय साधा दिवः । सेध । द्युमत्तमं दक्षधेनु-
 स्मे सेधाजनानां । तप । तपातपिष्ठ तपसा । रुज । रुजा-
 दृष्टा चिद्वसन्तुः । मृल । मृलानो रुद्रोत्तनः । वर्ध । व-
 र्दानो अमवक्त्रवः । यावय । यावथा वृक्षं १ वृक्षं । अत्र ।
 अत्रातेक्षप सुत्तममपश्यं । आवय आवया वाचंकुविदंग ।
 नमस्य । नमस्या कल्पलीकिनं । विद । विदा चिन्तुमहंतः ।
 अष्ट । अष्टापरः सहस्रा । कृष्णाकृत्नो अकृतं । जोष ।
 जोषा सवितर्यस्येतेहरः शतं । शृणुधि । शृणुधी जरि-
 तुर्जनं । शृणुत । शृणुता मद्रमंहवं यंत । यंता नोवृक्ष-
 कर्दिः । यक्षत । यक्षता नोदुष्परिहंतुशर्म । स्तव । स्तवा
 नुद्वहपूर्णा । सिम । सिमा पुरुषधूतः । गूहत । गू-
 हता गुह्यंतेमः । कुत्र । कुत्रा चिदास्यसमतौ । मोषथ ।
 मोषथा वृक्षं पनेव दिधृत । दिधृता यक्षदुष्टरं । पच-
 त । पचता पत्नीरवसेकृणुध्वमित् । वृक्ष । वृक्षा मध्यप्र-
 त्वगं । विध्यत । विध्यता विद्युतारक्षः । अष । अषा ते-
 अंगिरस्तम । मदथ । मदथा वृक्षवर्षिणः । अत्त । अत्ता
 ववीषि । ववी । यदीयोभि रसायते । इत । इतामहती
 अश्विना ।

हृष्टं । उपागत्या । सोम्या सोम्या । स । प्रकलसीकृत्य । प्रकल-
सीकृत्याः पितरं न पुत्रः । यत्राज । यत्राजामसीमनदतौरद-
त्याः । अविष्टव अविष्टना प्रैजवनस्यकेतु । उरुष्य । उरु-
ष्या शोचघायतः । इष्कत्तं । इष्कत्ती विहृतं पुनः । ई-
खिष्व । ईखिष्या इप्रतौअं । मर्मृषम । मर्मृषमा तेत-
न्यं । विभय । विभया हित्वावतः । इयत्तं । इयत्ती मरु-
तोदिनः । इमेसस्त्रादयउदाहृताः । (१) न्वेववर्जनसंशोय

(१) अथादीनीदानीमुदाहरिष्यामः । अथ । अथादेवासः पि-
पृत । पुष्ट । पुष्टवृत्राहृतते । बह । बहानोहृष्यप्रथमः । वर्क्य ।
वर्क्यावाकजंतयापुरंधि । नु । नूचपुराचसदनं । भर । भरपिव-
जयीय । भव । भवामिन्नोनशेव्यः । शोच । शोचाशोचिष्वदीदिदि ।
प्रव । प्रवाहितेविष्वतः । कर्त्त । कर्त्तानः स्वस्तिमतः । सावय । सा-
वययोनिपुत्रिषु । अर्च । अर्चादेवायाग्नये । तिष्ठ । तिष्ठाहरीरथआ-
युज्यमाना । सन । सनचसोमजेषिच । पारय । पारयातुर्वशयपुं-
स्वस्ति । शोध । शोधसुमेमप्रवह । चक्रम । चक्रमास्त्यराधसे ।
शंस । शंसामस्मिह्वंयस्मिन् । उच्छ । उच्छादिवोतुहितः । वद । मृग्य-
मुदाहरणं । अजा । अजावृतंइंद्रशूरपत्नीः । जंभय । जंभयाककदा-
र्थं । अंध । अंधातेविष्णोविदुषा । गंत । गंतानोयज्ञयज्ञियाः । युक्व ।
युक्वाण्यदभ्युज्ययद्दिर्गैः । सृज । सृजाधस्तंनपात्रः । रक्ष । रक्षाणो-
प्रक्षणस्पते । स्रोत । स्रोताहिसोममद्रिभिः । शिक्ष । शिक्षाणोअस्मि-
न्मुद्धृत । भूष । भूमापृष्टेचक्रहः । पिब । पिबासोममिद्रप्रवतु । पा-
दाद्विविक्कस्मात् । सान्त्वानोअथपृथिवीअनागसः । अत्रैवमोपिव-
स्त्राभि । नूचिहधिभ्रमेगिरः । न्वेववर्जनसंयोगागतिकस्मात् । नु
ववइत्येतेपवेषर्जयित्वायच्छतंतत्संयोगेनपुषते । अघत्वावत्सुदेक-
ग्नः । पुष्टवावास्वान्वोषे । अघत्वमिद्रावक्ष्य १ स्मन् । पिबस्वधै-
सपानां । न्वेववर्जमितिकस्यात् । नूष्टुतंद्र । पृष्ठात्तमिद्रवजिन ।
शोचिष्यापठितेसति । शोचदीर्घीमप्रविधाने । कसंघोमह्यभिकृतं
वेदितव्यं । न्वेववर्जमितिचानिदुसंवेदितव्यं । किमविशेषेणासंयो-
जाधिकात् । नेत्याहृष्यपठितेसति । स्वस्तवउत्तराणि । अथात्वदि-
कालेवयुक्प्रप्रादोनास्तिवत्राधिकापेद्रुष्यः । प्रत्यतियथोवस्यतिभिः ।
तत्संयोगेनमवेति । सपिस्फुशतितम्बिधुतस्य । प्रतुइवपरि । यथावा-
स्यतिप्रवदिश्रुत्तमिदोवैवमिति । तत्संयोगेवमवेति । प्रवदि-
प्रतुसुप्रतुमनुव । विदमपिप्रतुसुप्रतुवयः । इन्द्रादीन्द्राहो
अपाठितगतिकस्यात् । तत्संयोगेववाक्यविदाता आविर्भावमुपे-
यत्तवैवमिति । अविभाज्यमपेयुवमिति । ८ । १ । १८

इति किं । नटनृद्वन्द्वम् । एवात्वाभिन्द्वं वञ्चिन् नसंयो न-
इति किं । अधस्तातो मधवन्महातादित् । शेषिचापठिते
सतीति किं । अधात्वञ्चि नस्कारः । अधत्वभिन्द्वं वि-
ध्व १ स्मान् ।

वर्धशुभ्रे रुजयः सेधराजन् वह-
हव्यानि यदिमे ऽधया मनि ।
विज्ञदातार मधधारया ऽधते-
विश्वं पुरुवार्चगाय । वहवा-
योपिवमध्वः पुरुविज्ञान्पुरुवि-
ज्ञान्यधवायुं पुरुशस्त । यदिमृ-
त्यो रधजिह्वा पुरुविज्ञा पिवशुभ्रं
पिवराये वहकुत्सं । भरद्वाजेर्च-
देकाय यदिवापुरुदाशुषे । वह-
शुष्णायाधवहूधयत्पुरुहीति न ३४॥

वर्धशुभ्रे । रुजयः । सेधराजन् । वहहव्यानि । यदिमे ।
अधयामनि । विज्ञदातार । मधधारया । अधतेविश्वं ।
पुरुशस्त । पुरुवार्चगाय । वहवायोपिवमध्वः । पुरुविज्ञान् ।
पुरुविज्ञान्यधवायुं । पुरुशस्त । यदिमृत्यो । रधजि-
ह्वा । पुरुविज्ञा । पिवशुभ्रं । पिवराये । वहकुत्सं । भरद्वाजे

अर्चदेवाय । अर्चिना । अर्चः । अर्चः । अर्चः । अर्चः ।
 अधयत् । पुरुहीति । इत्येतेषु यथाप्राप्ताभूतिर्नभवति ।
 वर्धशुभे । वर्धशुभेस्तुवते । रुजयः । रुजयस्त्वापृतन्यति ।
 सीधराजन् । सीधराज न्नयस्त्रिधः । वहहव्यानि । वहह-
 व्यानि सुमनस्यमानः । यदिमे । यदिमे सख्यमावरः । अ-
 धयामनि । अधयामनि प्रसितस्यतद्देः विश्वदातारम् ।
 विश्वदातारमिषम् । अधधारया । अधधारया स-
 ध्वापृचानः । अधतेविश्वं । अधतेविश्व मनुहा-
 सदिष्टये । विश्वमितिकक्षात् । अधातेविष्णो विदु-
 षाचित् । पुरुवा । पुरुवारं पुरुत्मना । अर्चगाय । अर्च-
 गाय चवेधसे । वहवायो । वहवायो नियुतोयाहि । पि-
 वमध्वः । पिवमध्व स्तृपदिन्द्राट्षस्व । पुरुविद्वान् । पुरु-
 विद्वां ऋचौषम । पुरुविश्वानि । पुरुविश्वानि जूर्वन् ।
 अधवायुं । अधवायु न्नियुतःसद्यतस्त्राः । पुरुशस्त । पुरु-
 शस्त मधत्तये । यदिमृत्योः । यदिमृत्यो रंतिकन्नीतएव ।
 अधजिह्वा । अधजिह्वा पायतीति । पुरुविश्व । पुरुविश्व
 जनिम भानुषाणां । पिवशुद्धं । पिवशुद्ध सुदक्माचरंती ।
 पिवराये । पिवराये शवसेह्वयमानः । वहकुत्सं । व-
 हकुत्स मिंद्रयस्त्रिन्नाकन् । भरद्वाजर्च देवा य ।
 अर्चदेवायवक्तव्यायसप्रथः भरद्वाजकृतिकक्षात् । अर्चा-
 देवाग्रान्नये । यदिवा । यदिवा दधेयदिवान् । पु-
 रुदाशुषि । पुरुदाशुषि विचयिष्टोऽर्चः । वहशुष्णा-
 य । वहशुष्णाय वह कुरुसम् । अधवह । अधवह
 विश्वम् । अधयत् । अधय देवाजिह्वतः । पुरुहि । पुरुहि
 वापुरुमुजादेष्टम् ।

कृधीति परेषु सहस्रसां धियं ज-
रिचे न इति ॥३५॥

कृधीतिपदं प्रवते । सहस्रसां । धियं । जरिचे । नः ।
इत्येतेषु परेषु । सहस्रसां । कृधी सहस्रसामृषिं । धियं ।
कृधीधियं जरिचेवाजरतां । जरिचे । कृधीजरिचे मध-
वन्नावः । नः । कृधीन ऊर्ध्वाचरयाय जीवसे ।

तच्चेतिचांत्ये ॥३६॥

तेषांप्रत्ययानां अंत्ये न इत्येतस्मिन् प्रत्ययेतत्र इत्ये-
तत्पदं प्रवते । तत्रानो ह ब्रह्मणस्पतिः ।

सहस्येन सुश्रवसं पवस्व द्वेनोअ-
धी तयेषु परेषु तेन ॥३७॥

सहस्येन । सुश्रवसं । पवस्व । द्वेनोअधि । इत्येतेषु परे-
षु तेन इत्येतत् प्रवते । सहस्येन । तेनासहस्येनावयं । सु-
श्रवसं । तेनासुश्रवसं जनं । पवस्व । तेनापवस्वां धसा ।
द्वेनोअधि । तेनानोअधिवोचत । इति कस्मात् । तेन-
नो मूलजीवसे ।

दिवंवेन केतमित्युत्तरेषु दधा-
तेति ॥३८॥

दिवं । वेनं । केतं । इत्येतेषु परेषु दधातेति प्रवते ।
दिवं । दधातदिवं मूलजीवसे । वेनं । दधातवेन मादिवं ।
केतं । दधातकेत मादिवं ।

शुधि वंस्वे ति नः परे ॥३६॥

शुधि वंस्वद्वत्येते नः प्रत्यये परेऽप्लवेते । शुधि शुधीन
इन्द्रह्वयामसि । वंस्व । वंस्वानो वार्यापुरु ।

वेदेति विश्वस्य भृमं म उत्तरै ॥४०॥

वेदद्वत्येतत्प्लवते । विश्वस्य । भृमं । मे द्वत्येवमुत्त-
रं । विश्वस्य । वेदाविश्वस्यमेधिरः । भृमं । वेदाभृमंचि-
त् इन्द्रह्वयामसि । मे । वेदामे देवऋतुपाऋतूनाम ।

शुनः शेषेचप्लवते यकारे ॥४१॥

शुनः शेषेच ऋषौवेदद्वत्येतत्प्लवते यकारेप्रत्यये ।
वेदाधोधीनांपदं । शुनः शेषद्वतिकस्मात् । वेदयस्त्रीणि
विदयान्येषां । यकारइति । कस्मात् घेदनावः ।

ब्रह्मेति नो द्वेचगिरः कृणोतिते
कृणोत तूतो दितिचोत्तरेषु ॥४२॥

ब्रह्माद्वत्येतत्प्लवते । नः । द्वेचगिरः । कृणोति । ते ।
कृणोत । तूतोत् । द्वत्येतेषुपरेषु । नः । ब्रह्माण इन्द्रो-
पयाहि । द्वेचगिरः । ब्रह्माचगिरो दधिरे । द्वेद्वतिकस्मा-
त् । ब्रह्माचतेजातवेदः । कृणोति । ब्रह्माकृणोति वरुणः ।
ते । ब्रह्मात् इन्द्रमिर्वणः । कृणोत । ब्रह्माकृणोत वन्य-
इत् । तूतोत् । ब्रह्मातूतो दिन्द्रोगातुं ।

अभीतिनोनवनंतेसतोनरंद्वास- तिस्विति ॥४३॥

अभीत्येतत्प्रवते । नः । नु । नवंते । सतः नरं । द्वा ।
सत् । सु । इत्येतेषुपरेषु । नः । अभीन आवृत्त्य ।
नु । अभीनु मादृषभ चक्षमीयाः । नवंते । अभीनवंते
अद्रुहः । सतः । अभीषत स्तदाभर । नरं । अभीनरं
धीजवनं । द्वा । अभीद्वा किमुत्र यः करंति । सत् । अ-
भीष दप चुच्यवत् । सु । अभीषु णः सखीनां ।

आग्नेऽर्षपरेतु मुख्ये ॥४४॥

इत्येतेषां प्रत्ययानां मुख्ये नइत्येतस्मिन्प्रत्यये । आ ।
अग्नि । अर्ष । इत्येवंपरे एवअभीतिपदं प्रवते । आ । अ-
भीनश्चा वृत्त्य । अग्ने । अभीनोअग्न उवथमिज्जोगुर्याः ।
अर्ष । अभीनोअर्ष दिव्या । आग्नेर्षपरइति कस्मात् ।
अभिनो वाजसातमं ।

चक्रुर्वदेते दशस्यन्समुद्रो रथेन- नः सप्तऋषी न्मदंति । ते वो भयंते नियुद्धिः कृपीटं रथस्य सोमस्य मत्तीरणंति ॥४५॥

चक्रुः । वदेते । दशस्यन् । सप्तद्वः । रथेन । नः ।
सप्तऋषीन् । मदंति । ते । वः भयंते । नियुद्धिः । कृपीटं ।
रथस्य । सोमस्य । मतिः । रणंति । इत्येते चक्रुराद-

यः । वक्ष्यति । यवेति चक्रुरादिषु नरः सुपर्णा इत्यु-
क्तं यवेत्येतत्प्रवते । चक्रुरादिषु । नरः सुपर्णा इत्येतयो-
श्च । चक्रुः । यत्वाचक्रु रमृतागातुं । वदेते । यत्वावदेते
अवरः परः । दशस्यन् । यत्रादशस्य ननुषसः । समुद्रः ।
यत्वासमुद्र स्कभितः । रथेन । यत्वारथेन गच्छथः । नः ।
यत्वा न स्रक्काजरसं तनूनां । सप्तच्छपीन् । यत्वासप्तच्छपी
नपरः । मदन्ति । यत्वा मदन्ति धूतयः । ते । यत्वा तच्चा-
हुः परमं । वः । यत्वा वोदिद्युद्भदति । भयन्ते । यत्वा भयन्ते
भुवना । नियुङ्भिः । यत्वा नियुङ्भिः सचसेशिवाभिः । कृ-
षीट । यत्वा कृषीट मनुतद्भृङ्ति । रथस्य । यत्वारथस्य
वृहतोः सोमस्य । यत्वासोमस्य तृपसि । मतिः । यच्चा-
मति विद्यते । रणन्ति । यच्चारणन्ति धूतयः । नरः ।
यत्वा नरः संचविच द्रवन्ति । सुपर्णाः यत्वासुपर्णा अमृतस्य ।

**समुद्रं द्वे स्वर्णं नवग्वशब्दो दशग्वं-
दंसिष्ठ वसूनि नो वसु । वृद्धे निवे-
नु यतिभ्यः सहन्तः पृथिव्यां नि-
हंसि समत्सु पावक ॥ ४६ ॥**

समुद्रं । द्वे स्वर्णं नवग्वशब्दः । दशग्वं । दंसिष्ठ ।
वसूनि । नः । वसु वृद्धे निवेनु यतिभ्यः । सहन्तः । पृ-
थिव्यां । निः । हंसि । समत्सु । पावक इत्येते समुद्राद-
यः । वक्ष्यति । समुद्रादिषु येनेति ।

येन इत्येतत्प्रवते । स समुद्रादिषु प्रत्ययेषु । समुद्रं ।
येनासमुद्र मसृजोमहीः द्वे स्वर्णं । येनासु १ र्णं ततनाम ।

हेइतिकस्मात् । येन स्वस्तभितं येन नाकः । नवम्बशब्दः ।
 येनानवम्बो दध्यङ् । येनानवम्बे । दशम्बं । येनादशम्बं ।
 दंसिष्ठ । येनादं सिष्ठकृत्वने । वसूनि । येनावसून्याभृता ।
 नः । येनानः पूर्वपितरः पदज्ञाः । वसु । येनावसु प्रयच्छसि ।
 वृत्रनिहृं । येनावृत्रनिरह्यः । हेइतिकस्मात् । येनवृत्रचि-
 केतयः । नु । येनानु सदाचोजसा । यतिभ्यः । येनायतिभ्यो
 भृगवे । सहंतः । येनासहंत ऋञ्जत । पृथिव्यां । येनापृथि-
 व्यां निक्लिबि । निः । येनानि रंहसोयूयं । हंसि । येना-
 हंसि न्य १ विगां । समत्सु । येनासमत्सु सासहः । पाव-
 क । येनापावक चक्षसा । यवेतिचक्रुरादिषु नरः
 सुपर्णाइतिच समुद्रादिषुयेनेति ।

तवेतिमेसदोरथं ॥४७॥

तवइत्येतत्प्रवते । मे । सदः । रथं । इत्येतेषुपरेषु ।
 मे । तवामेनाभिरातता । सदः । तवासदःकृणवसे । रथं ।
 तवारथ सुपशगमं सदेम ।

अवेति नो नु कल्पेषु नूनं वाजे- षु पृत्सुषु ॥४८॥

अवेत्येतत्प्रवते । नः । नु । कल्पेषु । नूनं । वाजेषु ।
 पृत्सुषु इत्येतेषु । नः । अवानो वाजयु । नु । अवानु कं-
 ज्यायान् । कल्पेषु । अवानु कल्पेषु नःपुमः । नूनं । अवा-
 नूनं यथापुरा । वाजेषु । अवानुवाजेषु वाजिनि । पृत्सुषु ।
 अवानुपृत्सुषु काकुचित् ।

आद्येचेद्वाजयुंपार्ये कमग्नेमघव- नपरि ॥४६॥

एषां प्रत्ययानां आद्ये । नः । नु । इत्येते । वाजयुं ।
पार्ये । कं । अग्ने । मघवन् । इत्येवंपरियदिभवतः त-
र्हिअवेत्येतत्स्रवते । वाजयुं । अवानोवाजयुंरथं । पार्ये ।
अवानःपार्येधने । कं । अवानुकंज्यायोन्यज्ञवनसः । अ-
ग्ने । अवानोअग्नजतिभिः । मघवन् । अवानोमघवन्वा-
जसातौ । आद्येचेद्वाजयुंपार्येकमग्नेमघवन्परइतिकस्मात् ।
अवानोवृजिनाशिशौहि ।

रास्वापितःशतेनानोवर्धस्वासुश्रु- धीहव । मंदस्वासुवहस्वासुवने- मातंनहीनुवः ॥५०॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः स्रवन्ते । रास्वापितः । रास्वा-
पितमरुतां । शतेनानः । शतेनानो अभिष्टिभिः । वर्धस्वा-
सु । वर्धस्वासुपुरुषुत । शुधीहवम् । शुधीहव मिंद्रमा-
रिषण्यः । मंदस्वासु । मंदस्वासुस्वर्णरे । वहस्वासु ।
वहस्वासु स्वप्रव्यम् । वनेमाते । वनेमाते अभिष्टिभिः
नहीनुवः । नहीनुवो मरुतोअंत्यस्मे । वइतिकस्मात्
नहिनुते महिमनः ।

पाथादिवोधातारयिं सृजतागय-

साधनं । रास्वाचोरूनशग्धीनः
सृजतामधुमत्तमं ॥ ५१ ॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताः श्लवन्ते । पाथादिवः । पाथादि-
बोविमहसः । धातारयिं । धातारयिंसहवीरंतुरासः ।
सृजतागयसाधनं । समीवत्सन्त्रमाटभिः सृजतागयसाधनं ।
रास्वाच । रास्वाचनोऽमृतमर्त्तभोजनं । उरून । उरू-
नराधः सवनापुहूणि । शग्धीनः । शग्धीनद्वंद्वयत्वा । सृज-
तामधुमत्तमं । आनः सोमंपविवन्नासृजतामधुमत्तमं ।

जह्नीचिकित्वोवेत्थाहिरक्षथान-
हतामखम् । युयोताशरुंस्वेना-
हिवनेमाररिमावयं ॥ ५२ ॥

जह्नीचिकित्वः । वेत्थाहि । रक्षथान । हतामखं ।
युयोताशरुं । स्वेनाहि । वनेमाररिमावयं । इत्येते-
षांचपूर्वपदांताः श्लवन्ते । जह्नीचिकित्वः । जह्नीचिकि-
त्वोऽभिशास्तिमेता । वेत्थाहि । वेत्थाहिवेधोऽध्वनः ।
रक्षथान । रक्षथानेऽमघन्नशत् । हतामखं । हतामखं-
नभृगवः । युयोताशरुं । युयोताशरुमश्मत् । स्वेनाहि ।
स्वेनाहिवृंशवसाजघंथ । वनेमाररिमावयं । स्तो-
मयज्ञांचादरं वनेमाररिमावयं ।

प्रप्रावोऽस्मेधामाह सनाज्यो-
तिरपावधि । ऋध्यामातेवाम-

देवे जुहोतामधुमत्तमं ॥ ५३ ॥

प्रप्रावोऽअस्मे । धामाह । सनाज्योतिः । अपावृ-
धि । ऋध्यामातेवामदेवे । जुहोतामधुमत्तमम् । एतेषां च
पूर्वपदांताः प्लवन्ते । प्रप्रावो अस्मे । प्रप्रावो अस्मे-
स्वयशोभिः । अस्मेद्वितिकिं । प्रप्रवस्विष्टुभमिषं ।
धामाह । धामाहयत्तेअजर । सनाज्योतिः । सनाज्यो-
तिः सनास्वः । अपावृधि । अपावृधि परिवृतन्नराधः ।
ऋध्यामाते वामदेवे ऋषौ । ऋध्यामातशोहैः । वामदे-
वद्वितिकस्मात् । ऋध्यामातेवरुणखान्तस्य । जुहोतामधु-
मत्तमं । तस्माद्ददास्येहविर्जुहोतामधुमत्तमं ।

यच्चवामहे धिष्वाशवो जनिष्वा- देववीतये । अधात्वं ह्यद्याद्या- श्वःश्वः सचस्वानः स्वस्तये ॥ ५४ ॥

इत्येतेषां च पूर्वपदांताः प्लवन्ते । यच्चवामहे । यच्चवामहे
सौमनसाय । धिष्वाशवः । धिष्वाशवः शूरयेन । जनि-
ष्वा देववीतये । जनिष्वादेववीतये सर्वतातास्वस्तये ।
अधात्वंहि । अधात्वंहिनस्करः । हीतिकस्मात् । अध-
त्वमिन्द्रविधि । अद्याद्याश्वःश्वः । अद्याद्याश्वःश्वइन्द्र ।
सचस्वानःस्वस्तये । अग्नेसुपायनोभव सचस्वानःस्वस्तये ।
स्वस्तयद्वितिकस्मात् सचस्वनः पराकक्षा ।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्द- पुरवास्तव्यवजूटपुत्रीवटकृतौ

प्रातिशाख्यभाष्येसप्तमपटलम् ।
 अंतः पादं विग्रहएष्वपृक्तउका
 रो ब्रजस्य सु धानमोभिः । शुचिं
 पवित्रं तु मही नुचाप्लुतं सुत-
 स्येति ॥ १ ॥

अंतः पादं विविर्भविष्यति । यदितज्जध्वमनुक्रमि-
 ष्यामः विग्रहेच भविष्यति । अष्टकः अव्यञ्जन उकारः
 प्रवर्ते । ब्रजस्य सु धाः नमोभिः । शुचिं । पवित्रं । तु ।
 महीः । नुचाप्लुतं । सुतस्य । इत्येतेषु परेषु । ब्रजस्य ।
 व्यूब्रजस्य तमसः । सुं । अस्याजघ्रणा उपसातये । धाः ।
 शंसात्युक्थयजते व्यूधाः । नमोभिः । होतातमूनमोभिः ।
 शुचिं । तमूशुचिंशुचयः । पवित्रं । अत्यूपवित्र मक्रमीत् ।
 तु । मायामूत यज्ञियानां । महीः कद्रूमहीरधृष्टा अस्य ।
 नुचाप्लुतं । समूनुपत्नी वृषभिर्जगम्यु । सुतस्य तज्जसुत-
 स्य सोम्यस्य अप्लुतमितिकस्मात् । किंस्विद्वक्ष्यामि किं-
 मूनमनिष्ये । अंतःपादमितिकस्मात् । किंनोदुदुर्घस्तेहा-
 तवाउ येदेवासो दिव्येकादशस्य अस्तेतिविग्रहइतिप्रकृते-
 विग्रहाधिकारे पुनर्विग्रहग्रहणमुदयविशेषणार्थं क्रियते
 तस्मात्सुपुत्र आदुसुसुष इत्यत्रउकारस्य दौर्घत्वंनभव-
 ति यद्दुदयविशेषणार्थं विग्रहग्रहणं । तयंसुमेधं मह-
 याश्वविदमित्येव मादिषु नसिध्यति । अत्रापिवचन-
 प्रामाण्यात् सिद्धं । अथापिक्वचिदपि वचनस्यावकाशा
 न्नसिद्धमिति तथापिनदीषः । उदयविशेषणार्थं इह-

निवृत्तमिति व्याख्या स्यामः ॥ एष्वितिकस्मात् । अ-
स्माद्दुममिमिव । अपृक्तइतिकस्मात् । सहोनः सो-
मष्टमुधाः ।

यद्युदयोदयान । सोमसुतिं च-
र्किराम स्तवाम स्तवाना गृभा-
यरथं शुधीति ॥ २ ॥

यदिव्रजस्तेत्येवमादीनामेते उदयानभवन्ति । अथ-
उकारः प्लवते । एषुप्रत्ययेषुनप्लवते । सोमसुतिं । इमा-
सुषुसोमसुतिं । चर्किराम । दधिक्राव्ण इदनुचर्किराम ।
स्तवाम । आशुंदधिक्रांत मनुष्टवाम । स्तवाना । इन्द्रा-
विष्णून्वददुषुस्तवाना । गृभाय । अवर्षीवर्षमुदुषु गृभाय ।
रिथं । युवोरुषुरथंज्जवे । शुधि । इमाउषुशुधीगिरः ।

तेअस्ति तेमहिमनः प्रवोचत प्र-
वोचं नःसुमना द्वैपदाश्च ॥ ३ ॥

इतीमेद्वैपदा उदयोदयायदि चेन्नभवन्ति अथउकारः
प्लवते । तेअस्ति इन्द्रयउन्नतेअस्ति । अस्तीति कस्मात् ।
आदूनुतेअनुक्रतुं । तेमहिमनः । कउनुते महिमनः स-
मस्य । प्रवोचत । नतस्यविद्वत्तदुषु प्रवोचत । वोचते-
तिकस्मात् । पर्युषुप्रधन्ववाजसांतये । प्रवोचं ।
अभौयोधर्मस्तदुषुप्रवोचं । नः सुमनाः । उशन्नुषुणः सु-
मनाः । सुमनाइति कस्मात् । अस्याजषुणउप ।

महेदधिध्वेतिरमुञ्चनो मृध श्वर-

नमध्वं नमते नयंत स्वित्ये- तेषु ॥ ४ ॥

इत्येतेषु प्रत्ययेषु सुइत्येतत्प्लवते । महे । प्रसूमहे-
सुशरगाय । दधिध्व । निषूदाधध्वमस्वनंतउत्सं । तिर ।
प्रमृतिराशचीभिः । सुंच । विषुसुंचसुषुवुषः । नः । अ-
धप्रसूनउपयंतु । मृधः । विषूमधः शिश्रथः । चर । वि-
षूवरस्वधाअनु । नमध्वं । निषूनमध्वंभवतासुपाराः ।
नम । निषूनमातिमति । ते । प्रसूतइन्द्रप्रवता परिभ्यां ।
नयंत । प्रसूनयंतगृभयंतः ।

एकाक्षरयोः पराणिचे दपेंद्रा- ग्नेचाध्वरमायुरेत्विति ॥ ५ ॥

एषुप्रत्ययेषु यौएकाक्षरौ । नः तेइति तयोः परा-
णि । उप इन्द्रअग्ने अत्र । अध्वरं । आयुः । एतु । इति
यदोमानि भवन्ति सु इत्येतत्प्लवते । उप । अधप्रसून उ-
पयंतु । इन्द्र । मोषूणइन्द्रात्र । प्रसूतइन्द्रप्रवता ।
अग्ने । नू षूणोअग्ने शृणुहित्वमी । अत्र । मोषूणोअत्र
जुह्वरंतर । अध्वरं । जुप्रस्वसूनो अध्वरं । आयुः ।
प्रसून आयुर्जीवसे । एतु । प्रसून एत्वध्वरं । एकाक्षर-
योःपराणिचेतिकस्मात् । मोषूणः परापरा । तां-
सुतेकीर्ति ।

सदे त्येतद्योनिषु पीतयेपरं ॥ ६ ॥

सदइत्येतत्प्लवते । योनिषु । पीतये ॥ इत्येवंपरं-

सत् । योनिषु । निषदायोनिषुत्रिषु । पीतये । निषदा-
पीतये मधु ।

धन्वेत्येतत्सोमराट्पूयमानः ॥ ७ ॥

धन्वेत्येतत्प्लवते सोम राट् पूयमानः । इत्येतषुपरे-
षु । सोम । प्रधन्वासोमजागृविः । राट् । ऋणोनतायुर-
तिधन्वाराट् । पूयमानः । अभिस्वरधन्वोपूयमानः ।

**यदीति कथो मनसःकवीनां स-
बंधवो गोःसरमेति तेषु ॥ ८ ॥**

यदीत्येतत्प्लवते । कथः । मनसःकवीनां । सबंधवः ।
गोः । सरमा । इत्येतेषुपरेषु । कथ । युवायदीकथः पु-
नः । मनसः । तक्षद्यदी मनसः । कवीनां । गुहायदी-
कवीनां । सबंधवः । गिरायदी सबंधवः । गोः । स्वाष्ट-
ग्देवस्या मृतंयदी गोः । सरमा । विद्यद्यदी सरमा रु-
ग्णमद्रेः ।

चरेति पुष्टिंसोम चर्षणि प्राः ॥ ९ ॥

चरइत्येतत्प्लवते । पुष्टिं । सोम । चर्षणिप्राः । इत्ये-
तेषुपरेषु । पुष्टिं । रेवांद्रवप्रचरा पुष्टिमच्छ । सोम । अवी-
रहा प्रचरासोमदुर्यान् । चर्षणिप्राः । विशःपूर्वीः प्रच-
राचर्षणिप्राः ।

जनिमेति हंति सं जातवेदाः ॥ १० ॥

जनिमेति प्लवते । हंति । सं । जातवेदाः । इत्ये-

तेषु परेषु । हंति । विश्वावेदजनिमाहंति । सं । वि-
श्वेदेते जनिमासं विविक्तः । जातवेदाः । विश्वावेद ज-
निमा जातवेदाः ।

रंधयेति येषु कंशासदुत्तरं ॥ ११ ॥

रंधय । इत्येतत्प्लवते । येषु । कं । शासत् । इत्ये-
वमुत्तरं । येषु । एभ्योऽमृभ्यो रंधयायेष्वस्मि । कं ।
सुन्वङ्गो रंधयाकं चिदव्रतं । शासत् । वर्हिष्मते रंध-
याशासदव्रतान् ।

न नः कारेस्वित्युपसातयेपरे ॥ १२ ॥

नखलुसु इत्येतत्प्लवते नः कारेप्रत्यये उपसातयइत्ये-
वं परे सति । उपसातये । अस्याजषुण उपसातये ।
सातइति किं । अधप्रसून उपयंतु ।

**महायात्रजयकाव्येन गूर्धयभ-
रेतिचस्वरितिप्रत्ययेषट् ॥ १३ ॥**

महय । अत्र । जय । काव्येन । गूर्धय । भर । इतिष-
डेतानिप्लवते । स्वः इत्येतस्मिन्प्रत्यये महय । त्वंसुमेधंम-
हयास्वर्विदं । अत्र । अस्माकेभिर्नृभिरचास्वर्जय । जय ।
हनोद्वंजयास्वः । काव्येन । विप्रः कविः काव्येनास्वर्च-
नाः । गूर्धय । तंगूर्धयास्वर्गरे । भर । द्युमंतंशुष्ममा-
भरास्वर्विदं ।

**मदपर्षपिपृतधन्वयकृतर्हमेति
स्वस्तय उत्तराणि ॥ १४ ॥**

मद । पर्ष । पिपृत । धन्व । यकृत । रुहेम । इत्ये-
तानिप्लवंते । स्वस्त्यद्वत्येवमुत्तराणि । मद । तां आदि-
त्या अनुमदास्वस्तये । पर्ष । सनः सिंधुमिवनाया-
तिपर्षास्वस्तये । पिपृत अदादेवासः पिपृतास्वस्तये ।
धन्व । परिसोमप्रधन्वास्वस्तये । यकृत । उरुगाः शर्म-
यकृतास्वस्तये । रुहेम । अरिष्यन्तमारुहेमास्वस्तये ।

दधिममदततन्विसिंचतस्तवव-
दतानजरक्षतोक्षत । पिपृतपृ-
णतपृकृतप्रुषस्थघहिनवायजुहो-
तपश्यत ॥ चक्षमाकुतभूमस्म-
शिशीतस्तोतपप्तत । यथोदया-
निसर्वाणि ॥ १५ ॥

दधिम । मदत । तन्वि । सिञ्चत । स्तव । वदत ।
अनज । रक्षत । उक्षत । पिपृत । पृणत । पृकृत । प्रुष ।
स्थः । घ । हिनव । अय । जुहोत । पश्यत । चक्षम ।
अकुत । भूम । स्म । शिशौत । स्तोत । पप्तत ।
इत्येतानिसर्वाणियथोदयानिप्लवंते । दधिम । यस्मि-
न्वयदधिमाशंसमिन्द्रे । मदत । इंद्रंगौर्भिर्मदतावस्वः ।
तन्वि । नध्वस्मानस्तन्वी ३ रेपचा । सिञ्चत । आमवे-
भिः सिंचतमघमंधः । स्तव । इंद्रंस्तवानृतमयस्य । व-
दत । रोदसीआवदतागणश्रियः । अनज । इमांवाच-
मनजापर्वतच्युते । रक्षत पूर्भी रक्षतामरुतोयमावता ।

उक्षत । धृतमुक्षतोमधुवर्णमर्चते । पिपृत । निरंहसः
पिपृतानिरवद्यात् । पृणत । स्तोमेभिरौपृणताभोज-
मिद्रं । पृक्षत । तंपृक्षतासजगामामवेद । प्रुष । अभ्र-
प्रुषानवाचाप्रुषावसु । स्थ । केष्ठानरःश्रेष्ठतमाः । घ ।
नघासमामपजोषं । हिनव । प्रतत्तेहिनवायत्तेअन्ने ।
अथ । नाहमतोनिरयादुर्गहैतत् । जुहोत । आजुहो-
तादुवस्यत । पश्यत । तदस्येदम्यश्यताभूरिपुष्टं । अहं-
कविरुशुनापश्यतामा । चक्रम । वयंहितेचक्रमाभूरिदा-
वने । अकुत्त । माकुत्तानोर्गृहेभ्यः । भूम । द्यावाचभू-
माजनुषः । स्म । उत्तन्मासद्यद्वत्परि । शिशीत । तंशि-
शीतास्त्रध्वरं । स्तोत । इन्द्रंस्तोतानव्यंगीभिः । पप्रत ।
वथोनपप्रतासुमायाः ।

त्वितिचैकाक्षरोपधम् ॥१६॥

तु इत्येतच्चैकाक्षरोपधं भवते । तु । आतून उपगंत-
न । एकाक्षरोपध मिति कस्मात् । पिवातु सोमं
गोऋजीकमिन्द्र ।

कदा हरिवो वरुणस्य चक्रतुः सूर्यस्य निष्ट्या इव भूमतेषुन ॥ १७ ॥

कदा । हरिवः । वरुणस्य । चक्रतुः सूर्यस्य । निष्ट्या-
इव । इत्येतेषु भूमइत्येतन्मन्त्रवृत्ते । कदा । शूने भूम-
कदाचन । हरिवः । अंदाय भूमहरिवः परादै । वरु-
णस्य । माहेयेभूमवरुणस्य । चक्रतुः । सुरेतसापितरा

भूमचक्रातुः । सूर्यस्य । माशुनेभूमसूर्यस्यसन्दृशि । नि-
ष्ट्याद्वव । माभूमनिष्ट्याद्ववेद्वत् ।

**वस्त्राणि हिवावधेयज्ञियानां ते-
दंसोद्वेनः सव शक्रतेषु तु ॥ १८ ॥**

वस्त्राणि । हि । वावधे यज्ञियानां । तेदंसोद्वे । नः
सव । शक्रइत्येतेषु प्रत्ययेषु तुद्वत्येतन्नप्लवते । वस्त्रा-
णि । सतु वस्त्राण्यधपेशनानि । हि । अध्वर्यवातुहिषिच ।
वावधे । वितुवावधेरोदसी । यज्ञियानां । मायामूतु-
यज्ञियानां । तेदंसोद्वे । तत्तुतेदंसोयदहन् । द्वेइतिक ।
स्मात् । तातूतइन्द्र महतोमहानि । नः सव । आतूनः
सवयतिगव्यं । नः सवेतिद्वे इतिकस्मात् । उक्तं । आतून
इन्द्र वृत्रहन्स्माकं । शक्र । स्त्रीर्णवर्हिरातुशक्रप्रयाहि ।

**चक्रमेति द्वैपदे भूरिदुष्कृतं वर्ध-
तां विप्रवचसो जिह्वेति ॥ १९ ॥**

चक्रमेत्येत न्नप्लवतेद्वैपदे भूरिदुष्कृतं वर्द्धतां । वि-
प्रवचसः । जिह्वया । इत्येतेषुपरेषु भूरिदुष्कृतं । नवो
गुहाचक्रमभूरिदुष्कृतम् । दुष्कृतमिति कस्मात् वयंहिते
चक्रमाभूरि दावने । वर्द्धतां । प्राचंयज्ञं चक्रमवर्द्धताम् ।
विप्रवचसः । आपुरंदरं चक्रम विप्रवचसः । जिह्वया ।
यहोदेषा चक्रमजिह्वया ।

काण्वायना निष्कृतीरेतयोः स्थ ॥ २० ॥

काण्वायनाः निष्कृतीः । एतयोश्च इत्येतत्पदन्नप्लव-

ते ' काण्वायनाः । सुदेवास्त्य काण्वायनाः । निष्कृतीः ।
अथोयूयंस्त्य निष्कृतीः ।

जाताः सुरथाहवनश्रुतश्च ॥ २१ ॥

जाताः । सुरथाः । हवनश्रुतः एतेषु च प्रत्ययेषु स्थ-
द्वत्येतन्नप्लवते । जाताः । येस्त्यजाताश्चदितेः । सुरथाः ।
स्वश्वास्त्यसुरथाः । हवनश्रुतः । कद्वस्त्यहवनश्रुतः ।

सवा परंघेतिन कौत्सवैमदं ॥ २२ ॥

सवा । इत्येवंपरं घद्वत्येतत्पदं कुत्सस्त्यवाविमदस्त्य-
वा ऋषेर्वर्तमानं नप्लवते । सः । अयंघसतुरोमदः ।
वा आघवा याभिररुणीः । कौत्सवैमदमितिकस्मात् ।
सुनोथोषासमर्त्यः । प्रकृतेपि प्रतिषेधे नकारः श्लोकपूर-
णार्थो द्रष्टव्यः ।

स्मराशिमित्यादिषु न ॥ २३ ॥

स्मद्वत्येतन्नप्लवते । राशिमित्येवमादिषु प्रत्ययेषु ।
राशिमादी नुत्तरचोदाहरिष्यामः ।

प्रतिष्मच ॥ २४ ॥

प्रतिपूर्वं च स तस्माद्वत्येतन्नप्लवते । प्रतिष्म । प्रति-
ष्मरिषतोदह । प्रतीतिकस्मात् । नहिष्माते शतंचन ।

**स्मतेपरेषु ब्रजनंवनस्पतेशुभे
परुषायाम् ॥ २५ ॥**

स्मृतेऽद्वय्ये तस्मिन्धै पदेपूर्वनपुष्यते । व्रजनं वनस्यते ।
 शुभे । परुषण्यां द्वय्ये तेषु परेषु । व्रजनं । अधस्मते व्रजनं
 वनस्यते । उतस्मते वनस्यते । शुभे । उतस्मते शुभे नरः ।
 परुषण्यां । उतस्मते परुषण्याम् व्रजनमित्यादि परेष्वितिक-
 स्मात् । नहिष्मातेशतं च न ।

स्म पुरावृषाकपौ ॥ २६ ॥

स्मपुराद्वत्येतन्नतुवते वृषाकपौ स्मपुरा । संहोत्रं
 स्मपरानारी । वृषाकपाविति कस्मात् । येस्मापुरा
 गात्तयंतीव ।

राशिंवाजेषु मेसद्मपूषणांते तृह धायि मादुर्हणायतः । यस्मै य- दृत्रहृत्येषु मावतेवातीयं यस्य- मादुर्गभीयसे ॥ २७ ॥

तद्वमे राशिमादयः पूर्वसूत्रे निर्दिष्टाः । राशिं । उतस्म-
 राशिं परियासिगोनां । वाजेषु । प्रस्मवाजेषु नोव । मे ।
 उतस्ममेव्यत्यै । सद्म । उतस्मसद्महर्यतस्य पस्थोः । पू-
 षणां । वहामिस्मपूषणमंतरणा । तं । अपस्ममंतपथोजहि ।
 तृहत् । कूटस्मटृहत् । धायि । उतस्मधायिदर्शतः ।
 मा । त्रिः स्ममान्धः । दुर्हणायतः । अवस्मदुर्हणायतः ।
 यस्मै । शुचिष्मयस्माप्रतिवत् । यत् । नहिष्मयद्व-
 पुरा । दृत्रहृत्येषु । मघोनस्मवृत्रहृत्येषु चोदय । मावते ।

निष्ममावते । वातः । उत्स्रवातोवहति । यं । उत्तस्मयं-
शिशुम् । यस्य । अधस्मयस्त्वार्यः । मत् । उपस्ममत्तर-
संतौ । दुर्गभीयसे । अतउर्ध्वमेकादशिद्वादशिनो रे-
त्येतत्पर्यंतद्वैपदग्रहणंकृतं द्रष्टव्यं । तेषां द्वैपदानां पूर्व-
पदान्ताः स्रवंते ।

पृष्ठाविपश्चितमवापुरंध्याधात्व-
द्वि ग्वीरान्वनुयामात्वोताः । ज-
नयादैव्यं भुजेमातनूभिर्हावह-
तो वासयामन्मनाच ॥ २८ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदान्ताः स्रवंते । पृष्ठाविपश्चितं इन्द्रं पृ-
ष्ठाविपश्चितं । अवापुरंध्या । रथमवापुरंध्या । धात्वद्विक् ।
नधात्वद्विगपवेतिसेमनः । वीरान्वनुयामात्वोताः । वा-
रैर्वीरान्वनुयामात्वोताः । वीरानितिकस्मात् वयमग्ने
वनुयामात्वोताः । जनयादैव्यं । मनुर्भव जनयादैव्यं जनं ।
भुजेमातनूभिः । यत्नं भुजेमातनूभिः । हावहतः । आ-
हावहतो मर्त्यायत्तयत्तं ; वासयामन्मना । वस्त्रेणैव
वासयामन्मना शुचिं ।

वेदावसुधितिं रोमापृथिव्या वो-
चासुतेषु धावतासुहस्त्यः । मुं-
चासुषुवुषः स्वाज्ञापितूना मि-
हावृणीष्व बोधयापुरंधिं ॥ २९ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते । वेदा वसुधितिं । सहि-
वेदावसुधितिं । रोमापृथिव्याः । अग्निर्हृदाति रोमापृ-
थिव्याः । वोचासुतेषु । प्रनुवोचासुतेषु वां । धावतासु-
हस्त्यः । आधावतासु हस्त्यः । मुंचासुषुवुषः । विषूमं-
चासुषुवुषः । स्वाद्यापितूनां । ऊधर्नगोनां स्वाद्यापितूनां ।
इहाष्टणीष्व । अरमां इहाष्टणीष्व । बोधयापुरंधिं ।
प्रबोधयापुरंधिम् ।

अवथासः कृणुथासुप्रतीकं तिरा-
शचौभिः कृणुतासुरत्नान् । गमं-
तानहुषी नयतावियंतः स्मा-
च्यावयं नौरयावृष्टिमंतं ॥ ३० ॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताः प्लवंते । अवथासः । यंदेवासो-
वथासविचर्षणिः । कृणुथासुप्रतीकं । अश्रीरंचित्कृणुथा-
सुप्रतीकं । तिराशचौभिः । प्रमूतिराशचौभिर्येत उक्वि-
नः । कृणुतासुरत्नान् । सुभगान्नोदेवाः कृणुतासुरत्नान् ।
गमंतानहुषः । अधगमंता नहुषः । अनयावियंतः । ये-
वाजां अनयतावियंतः । स्माच्यावयन् । त्वंहिस्माच्यावय-
न्नच्युतानि ईरयावृष्टिमंतं । प्रपर्जन्य मौरया वृष्टिमंतं ।

असृजतामातरं सूरयंहुवे नय-
तावद्धं स्वापयामिथूदृशा । इता-
जयता गतासर्वतालय इरयथा-
मरुतोनेषथासुगं ॥ ३१ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः श्रवन्ते । असृजतामातरं । मं
वत्सेनासृजता मातरंपुनः । सूरयंहवे । युवारु षूरयंहवे ।
हवइतिकिं । अस्माकंसूरयंपुरः । नयताबह्वं । नजानी-
मो नयताबह्वं । स्वापयामिथूदृशा । निष्वापयामिथू-
दृशा । इताजयत । प्रेताजयतानरः । आगता सर्वता-
तये । तत्रादित्यआगता सर्वतातये । ईरयथामरुतः ।
उदौरयथा मरुतःसमुद्रतः । नेषथासुगं । चक्षुरिवयंतम-
नुनेषथासुगम् ।

अन्यत्राचि त्पिबतामुंजनेजनं
घास्या वोचेमाविदथेष्विताधि
यं । इतानि यत्रावि दशस्यथा
क्रिविंचाबोधातिद्रावयात्वं कि-
रावसु ॥ ३२ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः श्रवन्ते । अन्यत्राचित् । नृअ-
न्यत्राचिदद्विवः । पिबतामुंजनेजनं । इदंयावा पिबता
मुंजनेजनं । घास्याः । त्वंत्वंवा घास्याअहं । वोचेमावि-
दथेषु । तमिद्वोचेमाविदथेषु शंभुवं । इताधियं । एताधियं
कृण्वामः । इतानि । आत्वेतानि षीदतः । यत्रावि । म-
नोयत्वावितद्वधु विंचेतसः । दशस्यथा क्रिविं । याभिर्दश-
स्यथाक्रिविं । चाबोधाति । सचाबोधाति मनसायजा-
नि । द्रावयात्वं । अध्वर्यो द्रावयात्वं । किरावसु ।
आनः सोमपवमानः किरावसु ।

ह्यापदेव कर्त्तनाश्रुष्टिं योधया-
च जग्रभावाचं । पाययाच त-
र्पयाकामं गातुयाच मंदया-
गोमिः ॥ ३३ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्रवृत्ते । ह्यापदेव । आह्यापदे-
वगच्छसि । कर्त्तनाश्रुष्टिं । अश्रुष्टिः कर्त्तनाश्रुष्टिं । यो-
धयाच । सयोधयाच क्षययाच जनान् । जग्रभावाचं ।
प्रतीचीजग्रभावाचम् । पाययाच । असादय पायया-
चामधूनि । तर्पयाकामं । व्यश्रुहि तर्पयाकामं ।
गातुयाच । दशस्थाच गातुयाच । मंदयागोभिः । इमं-
कामंमंदयागोभिः ।

घास्यालादेनासुमतिं वोचानु-
व्यथया मन्युं । नेथाचंचक्राजर-
सं भवता मृलयंतश्च ॥ ३४ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्रवृत्ते । घास्यालात् । विजा-
मातुस्तथाघास्यालात् । एनासुमतिं । विद्वां एना-
सुमतिं यात्यच्छ । वोचानु । अधिवोचानु सुन्वते । व्य-
थयामन्युं । अमित्रस्य व्यथयामन्युमिन्द्र । नेथाच ।
पाथनेथाच मर्त्यं । चक्राजरसं । यत्नानश्चक्राजरसं त-
नूनां । भवतामृलयंतः आदित्यासीभवता मृलयंतः ।

एवाचन भजाराये ररिमाते भ-

जाभूरि । शुधीनउभयत्राते भ-
जात्वं मृलयानश्च ॥ ३५ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवते । एवाचन । मोतमूरो
अहएवाचन । भजाराये । अभक्तेचिदाभजाराये अस्मान् ।
ररिमाते । पिबासोमंररिमाते । भजाभूरि । विभजाभू-
रितेवसु । शुधीनः । अवर्मह इन्द्रदादृहि शुधीनः ।
उभयत्राते । इन्द्रभातरुभयत्राते । भजात्वं । आगोम-
ति व्रजभजात्वं । मृलयानः । सोमराज न्मृलयानःस्वस्ति ।

एकादशिद्वादशिनो लघावष्टम
मक्षरं । उदये संहिताकाले ॥ ३६ ॥

एकादशाक्षरद्वादशाक्षरयोःपादयो रष्टममक्षरं प्लवते ।
संहिताकाले लघावुदये सति । एकादशिनः । तादी-
त्वाशत्रुंन किलाविर्वित्से । द्वादशिनः । अग्नेसख्ये
मारिषोमा वयंतव । एकादशिद्वादशिनो रितिक
आत् । भद्रं वोअपि वातयमनः । लघावितिक-
आत् । वृषाममतसुदासस्य नामचित् । प्रक्षभूभ्यो
दूतमिव वाचमिष्ये । संहिताकाल इतिकस्मात् । आ-
दित्यासस्ते अक्रानवा वृधुः । इदंत एकं परजत(१)एनां ।

नःकारे च गुरावपि ॥ ३७ ॥

नःकारेउदये गुरावपिच एकादशिद्वादशिनो र-
ष्टममक्षरं प्लवते । द्युभिर्हितो जरिमासूनो अस्तु ।

दशमं चैतयोरेवं ॥ ३८ ॥

दशमं चाक्षरं प्रवर्तते एतयोरेकादशद्वादशिनोः लघा-
वुदये संहिताकाले नःकारे च गुरावपि । अहाविश्वो सु-
मनादीदिही नः । अवरुद्रा अशसो हंतनावधः । एकाद-
शद्वादशिनो रितिकस्मात् । प्रसुवानासो वृद्धिदिवेषु ह-
रयः । लघाविति कस्मात् । रायएषे वसेदधीतधीः । त-
न्मत्सत मिंद्र शूरचितपातु । नःकारे च गुरौ । नूदेवासां
वरिवः कर्तनानो भूतनः ।

षष्ठं चाष्टाक्षरे क्षरं ॥ ३९ ॥

अष्टाक्षरे च पादे षष्ठमक्षरं प्रवर्तते । एवं कथं यथा ए-
कादशि द्वादशिनो रष्टममक्षरं दशमञ्च । ईशानो यव-
थावधं । अष्टाक्षरमिति कस्मात् । पिवासोम मभिय-
सुग्रतर्दः । लघावितिकस्मात् आपवस्व देवसोम । स-
ंहिताकाल इति कस्मात् । नेमितिष्टे वसुधं ।

व्यूहैः संपत्समीक्ष्यो ने क्षैप्र वर्णै- कभाविनाम् ॥ ४० ॥

ऊनेपादे क्षैप्रवर्णानां च संधीनामेकीभाविनां च व्यू-
हैः पादस्य संपत्समीक्षितव्या । उद्धत्स्वस्या अकृणोत ना-
नृणं इति क्षैप्रसंधिः । व्यूहात् द्वादशाक्षरस्य पादस्य दश-
ममक्षरं प्रवर्तते । क्षैप्रैकभाविनामित्येव सिद्धे वर्णग्रहणा सा-
मर्थ्यात् । गोर्नपर्व विरदा तिरश्च इति वर्णव्यूहात् ए-
कादशाक्षरस्याष्टममक्षरं प्रवर्तते । प्रेता जयतानर इति
एकीभावव्यूहादष्टाक्षरस्य षष्ठमक्षरं प्रवर्तते एवं संपत्सर्वच-

मामीक्ष्या ऊनइतिवचनात् पूर्णव्यूहो न भवति । प्रत्यग-
भीष्म नृतमस्य नृणां ।

नवावधंत वातस्यावधानि जि-
घांससि । सासह्या मवहत्याम-
दीदिह्यष्टममूर्णुं हि ॥ ४१ ॥

ननु खलु षष्ठएकादशिद्वादशिनोरष्टाक्षरेच एवमा-
दीनि प्रवृत्ते यानिवक्ष्यामः । वावधंत । वातस्य । अव-
धानि । जिघांससि । सासह्याम । ववहत्याम । दीदि-
ह्यष्टमं । ऊर्णुं हि इति । वावधंत । द्युतद्यामानं वाव-
धंतनृणां । वातस्य । युजानो अश्वावातस्यधुनौ । प्र-
तिषेधाधिकारे वातस्येति ग्रहणमनर्थकं दशाक्षरत्वा-
त् पादस्य । नानर्थकं व्यूहं द्वादशाक्षरं लिङ्गं भवति ।
नास्यव्यूह इष्यते । कस्मात् । सर्वानुक्रमण्यामनुष्टुभस्ताः
स्वराज इत्युक्तत्वात् । व्यूहं न सता विराजो वृहत्तयः । तस्मा-
दुभयोरपि दशाक्षर एवायपादां भवति अतएव वातस्येति
ग्रहणमनर्थकं भवतीति मर्त्तस्येति तस्य स्थाने पठंति यज्ञे-
मर्त्तस्यरिपोः । अवधानि । संतोवधानि पुनानाः । जि-
घांससि । यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं । सामह्याम ।
इन्द्रत्वोताः सासह्याम एतन्यतः । ववहत्याम । आतेमनो
ववहत्याम मघाय । दीदिह्यष्टमं । शोचाशोचिष्ठ दीदिहि-
विशेमयः । अष्टममिति कस्मात् । अहाविश्वो सुमना
दीदिहि । ऊर्णुं हि । पुनानइन्द्र ऊर्णुं हिविवाजान् ।

पुरुप्रजातस्या नभिनः कृणुहि

वाक्षरोपधम् । हर्यश्वोतभवंतिव-
द्र सदनायास्ति नामचित् ॥४२॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाक्षरं च नम्रवते ।
पुरुप्रजातस्य । विदत्युरुप्रजा तस्यगुहायत् । अभिनः । प-
तिरिवजाया मभिनोग्येतु । न इति कस्मात्तंदुरोषमभीनरः ।
तंनोअग्नेअभीनरः । कृणुहिद्व्यक्षरोपधं । वर्षीयोवयः कृणु
हि शचीभिः । द्व्यक्षरोपध मितिकस्मात् । जहिष्टण्यानि
कृणुहीपराचः । हर्यश्व । सनःप्रजायै हर्यश्वमल्य । उत ।
अदिते मित्रवरुणोतमल्य । भवंतु । स्वस्त्यआदित्यासो
भवंतुनः । इन्द्र । यथाचितेकंद इन्द्रजुजोषसि । मदना-
य । सूर्यामासासदनाय सधन्या । अस्ति । रायस्पृर्ध्वस्व-
धावोस्तिहिते । नामचित् । वृषासमत्सु दामस्यनाम-
चित् । चिदितिकस्मात् । दिवेदिवे अधिनामादधाना ।

चमसांद्रवात्रि वसवानद्वादशि-
नः सृजास्यविमदस्य । सुमखा-
यधारय ददातुरक्षधिया दधा
तु दधिषेय ॥ ४३ ॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाक्षरेच नम्रवते ।
चमसांद्रव । धारयाचमसांद्रवविवक्षसे । अत्रि । देव-
स्यत्वातुरत्रिभगस्य । वसवान् । मारिषण्यो वसवानवसुः
सन् । द्वादशिनःसृज । संरायाभूयसासृजमयोभुना ।
द्वादशिनइति कस्मात् । स्वादोःस्वादीय स्वादुनासृजा-

सं । अस्य । संवारंनकिरस्य मघानि । विमदस्यच । त-
वचेन्द्रविमदस्य चंचपेः । सुमखाय । कद्रुद्राय सुमखाय
हविर्दे । धारय । अस्मरयिं निधारय विमामदे । ददा-
तु । अग्निरिषां सख्ये ददातुनः । रक्षधिया । ज्योति-
ष्मतः पथोरक्षधियाकृतान् । (१) धियेतिकस्मात् । दधातु ।
स्वस्तिपूषा असुरोदधातुनः । दिधिषेय । स्तोतारमिहि-
धिषेय रदावसो ।

अङ्गसरस्वति पंचचरंति ग्नाभि-
रिहेन्व सिरण्यसिधाव । विद्धि-
षुणोभिषतः सुवितायत्वा स-
मिधानदधीमहि देव ॥ ४४ ॥

(२) अंग । इन्द्रासोमायुव मंगतरुचं । सरस्वति । अय-
मुते सरस्वति वसिष्ठः । पञ्च । विश्वेदेवा अर्दितः
पंचजनाः । वृत्तात्पायवलीय स्त्वान्नेतदुदाहरणं ।
इदंतर्हिउदाहरणं ये यक्ताय पंचशतांसमयु । चरं-
ति । समश्वपणोश्चरंति नोनरः । ग्नाभिरिह । श-
न्वस्त्वष्टाग्नाभि रिहशृणोतु । ग्नाभिरितिकस्मात् ।
अधाते अग्नेकिमिहावदन्ति । इन्वमि वृषा यज्ञी-
यमिन्वमि वृषाहवः । रण्यसि । उक्थेवा यस्यरण्य-
मि समिंदुभिः । धाव । अव्योवारिपरिधावमधुप्रियं । वि-

(१) रक्षाणोअग्ने ।

(२) इत्येतानिच षष्ठं अष्टमदशमं अष्टाक्षरेचपकादशद्वाद-
शेचनप्लवंते ।

द्विषुणः । वयंते वयइन्द्रविद्विषुणः । विद्वीतिकस्मात् ।
 दुभिर्हितो जरिमासूनो अस्तु । अभिषतः । महोविश्वो
 अभिषतः । सतइतिकस्मात् । तंदुरोषमभीनरः सुवि-
 ताय । इन्द्रायाहि सुविताय महेनः । त्वासमिधान ।
 मर्त्तोसस्त्वासामिधा नह्वामहे । दधीमहि । प्रतिस्तोमं
 दधीमहि तुराणां । देव । कृधीनोअक्रयो देवसवितः ।

जामिषजासुचिकेत किरासि स्म-
 स्युपपात्यसि सोमशतस्य । आ-
 युषिचेतति विष्टपि मास्वप्रो-
 श्मसि मूर्धनि स द्यवरंत ॥४५॥

जामिषु । जासु । चिकेत् । किरासि । स्मसि ।
 उप । पाति । असि । सोम शतस्य । आयुषि । चेतति ।
 विष्टपि । मास्व । प्र । उश्मसि । सद्य । वरंत । इत्ये-
 तानिचणकादग्निद्वाद्गिनां रष्टकेचन प्लवंते । जामिषु ।
 गर्भं दधासि जामिषु विवर्त्तसे । जासु । अनमीवोरुद्र-
 जासुनोभव । चि केत । अयं ध्रुवोरयोणां चिकेतयत् ।
 किरामि । आयथामंदमानः । किरासनः । स्मसि । यु-
 प्यैद्गहा अपिष्ठासि सजात्ये । उप । इमामुषु सोमसुति
 सुपनः । पाति जातोबृहन्नभि पातितृतीयं । असि । पु-
 रुषोदग्धासिवना । साम । अनुहिचा सुतं सोमम-
 दामसि । शतस्य । अधि निधिहिशतस्य नृणां ।
 आयुषि । पिप्रीषति स्वआयुषिदुरोगे । चेतति । सो-
 मांजैवस्य चेतति यथाविदे । विष्टपि । समुद्रस्याधि-

विष्टपि मनौषिणः । मास्व । नूनोरयि सुपमास्वनृतं ।
प्र । अभिसथ्येन प्रमृश । उश्मसि । तावांवास्तून्यश्मसि
गमथ्ये । मूर्धनि । निपर्वतस्य मूर्धनि सदंता । सद्ग ।
नक्षत्रोता परिसङ्गमितायन् । वरंत । माङ्गिः शरद्भिर्दु-
रोवरंतवः ।

प्रदिविवरुणतमसि तिरसि घृ-
तमिवदिवि ममहिनुविशः । उ-
षसि पृथिविरजसि वहसि हन-
ति पितरि विविहिनि मधु ॥४६॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाक्षरेच नल्लवंते ।
प्रदिवि । इन्द्रं सोमासः प्रदिविसुतासः । वरुण । अवते हेलो
वरुणनमोभिः । तमसि । योऽपाचीनेतममिमदंती ।
तिरसि । प्रवेधसश्चित्तिरसिमनौषां । घृतमिव । मधुशु-
तंघृतमिवसुपृतम् । दिवि । श्येनाद्वेदधिदिविनिषे-
द । मम । अधाक्रामा इमेममविवोमदे । हि । यू-
पादमुंचोऽशमिष्टहिषः । नुविशः । नृणां स्वन्दस्य
नुविशः । विशदितकम्पात् । तूर्वन्नयामन्ने तशस्य-
नूरणो । उषसि । तमिद्दोषा तमुषसि यविष्ठं ।
पृथिवि । तदृतं पृथिवि दृहत् । रजसि । अमूर्त्तं मूर्त्तं
रजसिनिषत्ते । वहसि । अतंदो हव्यावर्हसि हविष्कृतः ।
हनति । पुह्वचष्टवाहनति निदस्यून । पितरि । का-
मं कृगवानेपितरि युवत्वां । वि । उ भेऽप्रा रोदसौ
विषभावः । विहि । यजस्ववीर प्रविहि मनायतः ।

नि । पराजितासो अपनिलयन्ताम् । मधु । आन्नोवायो
मधुपिव ।

सहस्राणि श्रोमतेना सनामक्का-
यामिवेषण्यसि सस्तुपाहि । गो-
पीथ्याय पवमानोवसन्ता न्तस-
ख्यायवोचेमहि मानुषस्य ॥ ४७ ॥

इत्येतानिच एकादशद्वादशिनो रथाक्षरेच न स्रवन्ते ।
सहस्राणि । त्वंपुरुसहस्राणि शतानिच । श्रोमतेन ।
केनोनुकं श्रोमतेन नशुश्रुवे । असनाम । रथंयुक्तं म-
सनाम सुषामणि । क्कायामिव । उपक्कायामिवष्टणेः । इ-
षण्यसि । कंनश्चित्रमिषण्यसिचिकित्वात् । सस्तु । म-
स्तुमाता सस्तुपिता । पाहिपाहिइन्द्रत्वंरधिरः पा-
हिनोरिषः । गोपीथ्याय । जज्ञिषइत्या गोपीथ्या-
यहि । पवमानः । सोमजहिपवमानदुराध्यः । उ-
वसन्तान् । शतमुवसन्तान् । वसन्तानिर्ति कस्मात् । पर-
क्तएकं । सख्याय । मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ।
वोचेमहि । वयं श्रुवोचेमहि समर्थे । मानुषस्य । अप-
द्रुहो मानुषस्य दुरावः ।

आव्यभूमेतिपादांतौ व्यंजनेषु ॥ ४८ ॥

आव्य । भूम । इत्येतौपादांतौ व्यंजनेषुस्रवन्ते ।
आव्य । अयाधियामनवे श्रुष्टिमाव्यासाकं । भूम । सं-
विव्यइंद्रोष्टजनन् भूमाभर्ति । तपन्ति शत्रूंस्व १ र्गभूमा

महासेनासः । अंजनाधिकारेषु पुनर्यंजनग्रहणां लघा-
वित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

शुधी हवं ॥ ४६ ॥

शुधीत्ययं पादांता हवमित्येतस्मिन् प्लवते । शुधी-
हवं । इमस्मेवरुणाशुधीहवं । हवमितिकस्मात् । उत्त-
रेष्वप्येवं योजना ।

सद्माहोता स्मासनेमिधर्मासं-
भूषतारथः ॥ ५० ॥

इत्येते च पादांताः यथाग्रहीतं प्लवन्ते । । सद्माहो-
ता । सदूतो विश्वेदभिवष्टि सद्माहोता । स्मासनेमि । कृ-
तं चिद्धि स्मासनेमि । धर्मासं । समिध्यमानः प्रथमानु ध-
र्मासं । भूषतारथः । अभूदिदं वयुनर्माषु भूषतारथः ।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मानं-
दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटक-
ते प्रातिशाख्यभाष्ये
अष्टमपटलं समाप्तम् ।

सर्वत्र पूर्वपदांताः प्लवन्ते वसुम-
घयोः परयोः ॥ १ ॥

इत्येतयोः परयोः सतोः । वसु । पुरुवसु-
 र्हिमघवन् । वसुं । विश्वावसुं सोमगंधर्वमापः । अश्वाम-
 मघागोमघावांज्जवेम । तुविदेष्णांतुवीमघं । सर्वत्रग्रहणं
 पादांताधिकारनिवृत्त्यर्थं । नैतदस्ति प्रयोजनं । पूर्वपदां-
 ता इत्येव सिद्धं । नहि पूर्वपदांतस्य पादांतेसंभवोस्ति ।
 वक्ष्यतिहि । पदामेदेन पादानां विभागइति । त-
 स्मान्नार्थः सर्वत्रग्रहणेन यदिक्रियेतपादांतेवर्त्तमानयोरे-
 ववसुमघयोः पूर्वपदांताः भवन्ते । इतिविज्ञायेततदा इ-
 हैवस्यात् । त्वावतः पुरुवसो । तुविदेष्णांतुवीमघमिति ।
 इह नस्यात् । पुरुवसुर्हि मघवन् । अश्वामघागोमघेति ।
 नैषदोषः । नैवांहिशब्दंविज्ञातुं प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पा-
 दांतग्रहणस्य अंतःपादाधिकारनिवृत्त्यर्थं तर्हि सर्वत्र-
 ग्रहणं क्रियते । ननुचएतदपि पूर्वपदांतइत्येवसिद्धं ।
 नहिपूर्वपदांता अंतःपादंसंभवन्ति । नसिध्यति । नहि-
 पादादिस्थस्य अंतःपादकार्याणिदृश्यन्ते । कस्मात् । य-
 दयं दधिमादिषु यथोदयेषु स्ववशब्दस्य पाठेसति ।
 शृणुधि शृणुत अंतं यत्कृतस्तवेतिपादादिप्लुत्यर्थंश-
 तेचपठतितत् ज्ञापयति नपादादिस्थस्य अंतःपाद-
 कार्याणि भवन्तीति । यद्येतत् ज्ञाप्यते । पूर्वस्मिन्नंतः-
 पादाधिकारे महाइंद्रःपरस्वतिनकारस्यलोपोनप्राप्नो-
 ति । नैषदोषः । नात्रपदंगृहीत्वा कार्यमुच्यते किंतर्हि-
 नकारं । नकारः पुनरंतःपादंभवति । यत्रतर्हि पदंगृ-
 हीत्वा कार्यमुच्यते । तत्रदोषोभवत्येव यथावास्तोरित्ये-
 तत् पति शब्दउत्तरइति । वास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मा-
 निति । पादादिस्थस्य नस्यात् । अमीवहावास्तोष्पत
 इत्येतत्पादांतस्थस्येवस्यात् । तथा शवसोमहः सहसइडा-

थाः पात्वित्येकंयुत्रशब्दे पराणीतिइहैवस्यात् । पिपर्षि
येत्सहसस्पुत्रदेवानिति । इहनस्यात् । सहसस्पुत्रो अ-
द्भुतइति । एवंतर्हिदीर्घभाष एवैतत् । ज्ञापकं भवि-
ष्यतीति प्रकरणात् । अन्यत्रतुअंतःपादाधिकारेवर्त्तमाने
प्रत्वसत्त्वयोर्वर्णविशेषणत्वात् । वास्तोष्यतेप्रतिजानी-
ह्यस्मान् । सहसस्पुत्रोअद्भुतइतिसिद्धंभविष्यति तत्ज्ञा-
पकादिहैवस्यात् । वाजेषु प्रासहमित्यादिषु इहन-
स्यात् । प्रासहासस्माडित्येवमादिषु तस्मात्सर्वत्रग्रहणं
क्रियते । वसुमघयोरितिकस्मात् । हरीविपक्षसारथे ।

रवेतुवि ॥ २ ॥

रवेप्रत्यये तुविद्वत्येवंपूर्वपदांताः प्लवन्ते । सद्ब्रह्मासंतु-
वीरवंपतिर्दन् । कथाकविस्तुवीरवान् । रवइतिक्स्मा-
त् । तुविदेशात् ।

विश्वविभ्व धन्व रथर्ति शत्रु दु- म्न यज्ञेति सहतौ ॥ ३ ॥

विश्व । विभ्व । धन्व । रथ । ऋति । शत्रु । दुम्न ।
यज्ञ । इत्येतेपूर्वपदांताःसहतौप्रत्यये प्लवन्ते । विश्व ।
विश्वासाहमवसे नूतनाय । विभ्व । होतर्विभ्वासहंर-
थिं । धन्व । धन्वासहोनायते । रथ । युद्धाहि त्वंर-
थासह । ऋति । तंवादस्म मृतीषहं । शत्रु । शत्रूषा-
हःस्वग्नयः । दुम्न । दुम्नासाह मभियोधानउत्सं । यज्ञ ।
यज्ञासाहं दुवद्वेषे ।

प्रचाप्लुते ।

प्रद्वत्ययंचपूर्वपदांताःप्लवते अलुतेसृजतौ प्रत्यये । प्र-
चेति । प्रासहस्यतिस्तुविष्णान् । अलुतद्वतकस्मा-
त् । मत्सरासोज्झर्षंतप्रसाहं ।

सहप्रवादा उदयास्तमांताः॥४॥

वसु । मघ । रव । सहति । वृति । वर्त्त । यवस ।
तम । इत्येतेतमांताःउदयाः सहप्रवादावेदितव्याः ।
एतेषामाद्यानांचतुर्णां सहप्रवादानामुक्तान्युदाहरणानि
अवशिष्टानामुत्तरवोदाहरिष्यामः ।

पर्यभ्यपापीतिवृताव्वर्णे ॥ ५ ॥

परि । अभि । अप । अपि । इत्येतेषांचपूर्वपदांताः
प्लवंते । वृताव्वर्णेप्रत्यये । परि । अपोविभ्रतं तम-
सापरोवृतं । अभि । वृतेनद्यावापृथिवीअभौवृते । अभौ-
वृतंकृशनैर्विश्वरूपम् । अप । राधोविश्वायु शवसेअपावृ-
तं । अपि । अपौवृतो अधयन्मातुह्वयः । ऋवर्णद्वतिक-
स्मात् । उतब्रजमपवर्तासिगोनां ।

अभौवर्त्तःसूयवसोरथीतमःपुरु- तमीनंतरर्धर्चउत्तमः ॥ ६ ॥

अभौवर्त्तः । सूयवसं । रथीतमः । पुरुतमः । इत्येते-
षांच पूर्वपदांताःप्लवंते । उत्तमस्तु पुरुतमद्वत्यर्धर्चस्यादौ
अंतेचवर्त्तमानः प्लवते । अभौवर्त्तः । अभौवर्तेन हविषा ।
अभौवर्त्तो यथाससि । सूयवसं । प्रजावतौः सूयवसंरि-
शंतीः । धिनुंनत्वा सूयवसे दुदुक्षन् । रथीनां । रथीतमं

रथीनां । पवमानोरथीतमः । पुरुतमं । पुरुतमंपुरुषां ।
अध्वराणांपुरुतमंम् । अबतरर्धर्चइतिकस्मात् । मरुतां-
पुरुतममपूर्य्यं ।

कवर्द्धान्यमिथुचर्षणिस्तनपि-
वेति सर्वत्रयथोदयंच ॥ ७ ॥

कव । कट्ठ । धान्य । मिथु । चर्षणि । स्तन । पिब ।
इत्येतेषांचपूर्वपदांताः प्लवंतेयथोदयंच । कव । तनूशु-
भंमघवायः कवासखः । कट्ठ । कट्ठूपेचिट्ठूवधा ।
धान्य । वयंतोवीजमिव धान्याकृतः । मिथु । निष्वा-
पया मिथूदृशा । चर्षणि । गांनचर्षणीसहम् । चर्षणी-
धृत मघवानसुच्यम् । स्तन । स्तनाभुजोअशिष्वीः ।
पिब । पिबापिवेद्रिन्द्रशूरसोमं । सर्वत्रग्रहण्य मनंत-
रर्धर्च इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

त्विष्युक्थेत्येता उदयेमकारे ॥ ८ ॥

त्विषि । उक्थ । इत्येतेपूर्वपदांतौ प्लवते मकारे
उदये । त्विषि । त्विषीमंतो अध्वरस्येवदिद्युत् । उक्थ ।
वृहस्पति रुक्थामदानिशंसिषत् । मकारइतिकस्मात् ।
उक्थभृतं सामभृतं ।

पर्युर्वक्षे त्यमकारेनुनासिके ॥ ९ ॥

परि । उरु । अक्ष । इत्येतेपूर्वपदांताः प्लवंते । अ-
नुनामिकेप्रत्यये मकारंबर्जयित्वा । परि । चक्राणामः प-
रीणाहंपृथिव्याः । उरु । उरुणसावसुतृपाउदुंबलौ ।

अक्ष । अक्षानहो नक्षतनोतसोम्याः । अमकारद्वितिक-
स्मात् । विप्रासःपरिमाण्युः ।

पित्रमाहिनाक्लषिभंगुराश्ववि-
श्वदेव्यभेषजतुग्रापस्त्य । सुम्न-
त्तरातीत्युदयेवकारे ॥ १० ॥

पितृ । माहिन । अक्लषि । भंगुर । अश्व । विश्व-
देव्य । भेषज । तुग्रा । पस्त्य । सुम्न । ऋत । अराति । इ-
त्येतेपूर्वपदांताः प्लवंते वकारेप्रत्यये । पित्र्य । योषिव-
पित्यावती । माहिन । त्यनीकः पत्यते माहिनावान् ।
अक्लषि । बह्वन्नामक्लषी बलम् । भंगुर । अपहतरक्षसो
भंगुरावतः । अश्व । अश्वावतीसोमावतीम् । विश्वदेव्य ।
विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता । भेषज । भेषजावान् ।
तुग्रा । मंदंतुग्राष्टवः । पस्त्य । मर्योदेवधन्वपस्त्या-
वान् । सुम्न । सुम्नावरी सूनृताः । ऋत । ऋतावायस्य
रोदसी । अराति । अरातीवामानस्तारीत् । वकार-
द्वितिकस्मात् । येअश्वदाउत ।

वैभ्वादयश्च ॥ ११ ॥

वैभ्वादयश्च पूर्वपदांताःप्लवंते वकारेप्रत्यये । वैभ्वा-
दीनुत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

पृशनादयस्तु यकारे ॥ १२ ॥

पृशनादयस्तु पूर्वपदांताः प्लवंते यकारेप्रत्यये । पृ-
शनादींश्चोत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

अरातिकविसुक्रतुश्रुधिपितुसुम्न-
रय्युताश्चेति चैते ॥ १३ ॥

(१) अराति । अरातीयतो निदहाति वेदः । कवि । कवीयमा-
नः कइह । सुक्रतु । वियोममेरजसौ सुक्रतूयथा । श्रुधि ।
श्रुधीयतश्चिद्यतो महित्वा । पितु । प्रवते अग्नेजनिमा
पितूयतः । सुम्न । सुम्नायव ईमहे देवयन्तः । रयि । अयमुवां-
पुरुतमो रयीयन् । ऋत । ऋतायिनी मायिनी । अश्व ।
अश्वायन्तो गव्यन्तः । यकार इति कस्मात् । ये अश्वदा उत ।

नत्वश्वसुम्नर्तवृषेतिपद्याएकाक्ष-
रा दाउदयेयकारि ॥ १४ ॥

नतुखलुप्तवन्ते । अश्व । सुम्न । ऋत । वृष । इत्येते-
पद्या एकाक्षरादौ प्रत्यये यकारि । अश्व । अश्वयुर्गव्यूरथ
युर्वसूयुः । सुम्न । तंवः शर्द्धिमासतं सुम्नयुः । ऋत । त्वं न इन्द्र
ऋतयुः । वृष । अत्योनयूथे वृषयुः कानि क्रदत् । एकाक्षरा-
दाविति कस्मात् । अश्वायन्तो गव्यन्तः । सुम्नायव ईम-
हे देवयन्तः । ऋतायिनी मायिनी । वृषायमाणो वृणीत ।
यकार इति कस्मात् । ऋतावायस्य रोदसौ ।

पृथनाजिरजुर्मधुपुत्रिजनिक्रतु-
बल्लगुबंधुरब्रंकांकुदम । वृजिना-
ध्वरीषुवृषमध्यसखिस्तभुदच्छुना-

(१) इत्येते च पूर्वपदांताः लुप्ततेयकारिप्रत्यये ।

घयविशतुवसु ॥ १५ ॥

इतीमेपृशनादयः । येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । पृशन । ता
 अस्यपृशनायवः । अजिर । स्तोममिंद्रा जिरायते ।
 ऋजु । ऋजूयंतमनुव्रतं । मधु । शमूषुवांमधूयुवा । पुत्रि ।
 पुत्रीयंतःसुदानवः । जनि । जनीयंतो न्वग्रवः ।
 क्रतु । क्रतूयंति क्रतवः । वल्गु । वल्गूयति वं-
 दतेपूर्वभाजं । वंधुर । यःसूर्यावहति वंधुरायुः ।
 वृक् । वृकायुरा दिदेशति । अंकु । यमंकूयंत मान-
 यन् । दम । शृण्वेवौर उग्रसुग्रंदमायन् । वृजिन । स-
 त्थधृतं वृजिनायंत माभुं । अध्वरि । जामयोअध्वरीय-
 तां । इषु । क्रत्वावेधा इषूयते । वृष । वृषायमाणो वृ-
 णीतसोम । मध्य । मध्यायुवउपशिक्षंतियज्ञैः । सखि ।
 विश्वश्रुष्टिः सखीयते । स्तभु । स्तभूयमानं वहतोवह-
 न्ति । दुक्नुन । किमस्मान्दुक्नुनायसे । अघ । अघायते
 जातवेदः । यवि । सधर्ताजज्ञे सहसायवीयुत् । शत्रु ।
 शत्रूयंतो अभि । वसु । अश्वयुर्गयूरथयुर्वसूयः ।

वैभुक्कादनिपुष्टपर्वताहुतिशुभ्र-
 हृदयामतिसहवृष्णयशक्ति । स-
 त्तिस्वधितिक्रशनवयुनर्णष्टृणिहि-
 तधितविषुसुतर्चिर्वयनीथ ॥ १६ ॥

इतीमेवैभ्वादयः । येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । वैभु । वैभूव-
 सोमूर्ध्वन्यघ्न्यायाः । क्कादनि । अब्दयाधिन्मुक्कराक्का-

दुनोदृतः । पुष्ट । पुष्टावन्तो यथापशुं । पर्वत । चरंतः
 पर्वतादृधः । आहुति । युवानमाहुतीदृधं । शुभ्र । अं-
 तःशुभावतापथा । हृदय । उतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ।
 समति । नमेस्तोतामतीवा । सह । सहावां इंद्रसान-
 सिः । दृश्य । यःपत्यते दृषभोदृष्यावान् । शक्ति । शक्ती
 वोयद्विभरारोदसी उभे । समि । सप्तौवंता सपर्यवः ।
 स्वधिति । रुक्मोनचिद्वस्वधितौवान् । कृशन । मदच्युत-
 कृशनावतः । वयुन । विहोवादधे वयुनाविदेकद्वत् ।
 ऋण । ऋणाबाविभ्यजनमिच्छमानः । दृग् । दृग्गीवा ज्ञेत
 ति त्मना । हित । विपन्यामहे विपणिर्हितावान् ।
 धित । श्रुष्टौवानंधितावानं । विषु । विषूदृदिंद्रो अ-
 मतेरुत । सुत । सुतावंतस्त्वावयं । ऋत्विय । इयंतऋ-
 त्विया वती । नौथ । नौथाविदोजरितारः ।

नर्त्तवाकेनाश्ववित्सुम्नयंतावसु-
 वसुप्रसहानोभिवाहते । परिबृ-
 तंनाभिवृत्य ॥ १७ ॥

इत्येते पूर्वपदांताः पूर्वलक्षणाप्राप्ता नप्लवंते । ऋतवाके-
 नाऋतवाकेनसत्येन । अश्ववित् । परिबृ अश्वमश्ववित्-
 सुम्नयंता । गौर्भिर्मिवावरुणासुम्नयंता । वसुवसु । व-
 सुवसुवः पार्थिवासुम्नंते । प्रसहानः । सप्तनीलेभिः प्र-
 सहानः । प्रचाप्लुतइतिप्राप्ते । अभिवाहते । येनेंद्रोअभि-
 वाहते । पर्यभ्यपापीतिदृतादृवर्यं इति वृत्तौतुक्वर्णोप्रत्यये
 इति प्राप्ते । अत्रोच्यते । वक्तारेण व्यवधानात्प्राप्तिरेव-

नास्ति । तस्मान्नार्थः प्रतिषेधनिपातनेन । एवंसिद्धेति यन्निपातनं करोति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः । व्यवहितेपि निमित्तेकचित्कार्यं भविष्यतीति । किमेतस्यज्ञापनेन प्रयोजनं । उदात्तपूर्वस्वरितमनुदात्तपदेक्षरमिति । इन्द्रइत्यत्र नकारदकाररेफव्यवहितस्यापि स्वरितस्य अकारस्य अनुदात्तत्वंभवतीति स्यान्मतम् वचनाद्भविष्यतीति । अस्तिवचनस्यावकाशः । प्रउगमिति । परिहृतं न । अपाठधिपरिहृतन्नराधः । नेतिकस्मात् । अपोबिभ्रतं तमसापरीहृतं । अभिवृत्त्य । अभिवृत्त्यसपत्नान् ।

अश्ववच्चपादांते ॥ १८ ॥

अश्ववदित्येतस्मिन्पूर्वपादांतः पादांते नतुल्लवंते । अश्ववत् । दधानोगोमदश्ववत् । पादांतइतिकस्मात् । अश्ववद्गोमदवमत् ।

सर्वत्रपरिमघस्य ॥ १९ ॥

मघ इति षष्ठ्यांतेपरिमति वसुमघयोरितिप्राप्ते नल्लवते । मघस्य । प्रार्यस्तुषेतुविमघस्यदानं । षष्ठ्यांतादन्यत्र लवते । श्रुधिविद्वामघेह्वं । सर्वत्रगृह्यं पादांताधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

अश्वयपायाश्वयुजोश्वयोगाःसह-
वाहःसुमयंतर्त्तयंत । सहवसुं-
सहवत्सर्त्तयुक्तिंसहवीरंवयुन-
वच्चकार ॥ २० ॥

इत्येतेषांच पूर्वपदांताः पूर्वलक्षणाप्राप्ता नल्लवन्ते ।
अश्वयूपाय । चषालंये अश्वयूपाय तक्षति । अश्वयुजः ।
वयोवृधो अश्वयुजः परिचयः । अश्वयोगाः । उत्तन
ईमातयोश्वयोगाः । सहवाहः । बृहस्पतिं सहवाहो व-
हति । सुम्नयंता । गौर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयंता । ऋत-
यंत । कदुस्तुवंत ऋतयंत । सहवसुं । योनार्मरंसहवसुं ।
सहवत्सा । दानुः शयेसहवत्सानधेनुः । ऋतयुक्ति । ऋतं-
वदंत ऋतयुक्तिमगमन् । सहवीरं । धातारयिं सहवीरं
तुरासः । वयुनवच्चकार । सूर्येण वयुनवच्चकार । च-
कारेति कस्मात् । ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्यात् ।

सुम्नायुर्जुह्वं ऋताय नृतायुमु-
ग्रादेवंदक्षिणावानृतायोः । वृ-
षारवायसूमयंशतावन्नपीजुवा-
परीवृतीनपावृत् ॥ २१ ॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताः लवन्ते । सुम्नायुः । सुम्नायुर्जुह्वे-
अध्वरे । जुह्वइतिकस्मात् । देवांजिगातिमुम्नयुः ।
ऋतायन् । सर्गोनसृष्टोऽर्वातीऋतायन् । ऋतायुं ।
उदीमृतायुमीरयत् । एतेषां त्रयाणामेकाक्षरादा उ-
दयेयकार इति प्रतिषेधेप्राप्ते निपातनं । उग्रादेव-
म । उग्रादेवंहवामहे । दक्षिणा वान् । हस्तेदधे-
दक्षिणे दक्षिणावान् । ऋतायोः । प्रणेतारः कस्य-
चिदृतायोः । अस्यापिप्रतिषेधेप्राप्ते निपातनं । वृ-
षारवाय । वृषारवायवदते । सूमयं । तुविच्छन्तेसुहृत्सू-

मयंधनुः । शतावन् । वहिष्ठयोः शतावन्मश्वयोरा । अ
पौजुवा । उषासानक्ता जगतामपौजुवा । अपरीवृतः ।
अपरीवृतो वसतिप्रचेताः । अनपावृत् । इत्यासृजाना
अनपावृदर्थं ।

इन्द्रावतः सोमावती मवायती
दीर्घाधियो मित्रायुधो रथीतरः
। अन्नावधं विश्वापुषं वसूजुवं-
विश्वाभुवे यज्ञायते घृतावृधा ॥ २२ ॥

इन्द्रावतः । सोमावतीम् । अवायती । दीर्घाधियः ।
अमित्रायुधः । रथीतरः । अन्नावधं । विश्वापुषम् । वसू-
जुवं । विश्वाभुवे । यज्ञायते । घृतावृधा । इत्येतेषांपूर्वप-
दांताः स्रवंते । इन्द्रावतः । ऋजिथर्द्धमिन्द्रावतो नभुज्युं । सो-
मावतीं । अशवावतीं सोमावतीं । अवायती । कन्यारवा-
रवायती । दीर्घाधियः । दीर्घाधियोरक्षमाणा असुर्यं ।
अमित्रा युधः । अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः । रथीत-
रः । नकिष्टद्रथीतरः । अन्नावधं । अन्नावधं प्रतिचरंत्यन्त्रैः ।
विश्वोपुषं । पुत्रांउतविश्वोपुषंरयि । वसूजुवं । वस-
वानं वसूजुवं । विश्वाभुवे । अर्चोविश्वानराय वि-
श्वाभुवे । यज्ञायते । यज्ञायते वापशुषोन । घृतावृधा ।
घृतश्रियाघृतपृचाघृतावृधा ।

सुमायन्निमित्रायुव ऋषीवोदे-
वावान्दिवः । एवावदस्य च-

त्रासा मृताब्ने सदनासदे ॥ २३ ॥

सुम्नायन्नित् । मित्रायुवः । ऋषीवः । देवावान्दिवः ।
 एवावदस्य । क्षेत्रासाम् । ऋताब्ने । सदनासदे । इत्ये-
 तेषां पूर्वपदांताः प्लवन्ते । सुम्नायन्नित् । सुम्नायन्निद्वि-
 शो अस्माकम् । इदितिकस्मात् । अर्चामि समुयन्न-
 हं । मित्रायुवः । मित्रायुवो न पूर्यतिसुशिष्टौ । ऋ-
 षीवः । शिप्रिन्नृषीवः शचीवः । देवावान्दिवः । सोमंभ-
 रद्वाद्वाणो देवावान्दिवः । दिवद्वितिकस्मात् । सगृ-
 णानो अग्निर्देवानिति । एवावदस्य । एवावदस्य यजत-
 स्यसधेः । क्षेत्रासां । क्षेत्रासां ददधुर्बरासाम् । ऋता-
 ब्ने । ऋताब्नेवृहते शुक्रशोचिषे । सदनासदे । दे-
 वायसदनासदे ।

पदेष्वन्तरनिंग्येषुप्लतिः पदेषु- चोत्तरा ॥ २४ ॥

अनिंग्येषुपदेषु अंतःपदेषु च उत्तराप्लतिर्भवि-
 ष्यति । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । उत्तरत्रो-
 दाहरिष्यामः ।

वृषस्व वंथ वृध्वांसंवाता वातु
 र्वनोवृतुः । वृतेवृषाणा वृषाणो
 वृजे वंधि मृजु मृशुः । मृजेमृजी-
 त वानैषां वमेतिसदृशादिषु ॥ २५ ॥

वृषस्व । वंथ । वृध्वांसं । वाता । वातुः । वनः । व-
 तुः । वृते । वृषाणाः । वृषाणः । वृजे । वंधि । मृजु ।
 मृशुः । मृजे । मृजीत । वान । इत्येतेषामुदयानां सदृ-
 शादिषूदयेषु वकारमकारौ भवेते । वृषस्व । उद्वावृ-
 षस्वमभवन् । वंथ । यद्वावंथ पुरुष्टुत । वृध्वांसमिहग्रह-
 णमनर्थकं । श्रावयादिषु पठितत्वात् । द्रावयदावृहवावृ-
 धेतिपाठात् । नार्थकं श्रावयादिषु वावृधस्येति धकारां-
 तस्येतिग्रहणं । इह तु दूधकारांतग्रहणं । सोष्मातुपूर्व्येण स-
 होच्यते सकृत्स्वेनेतिदकारभावात् । वृध्वांसं । वावृ-
 ध्वांसं चिदद्विवः । वाता । उपब्रध्वावातावृषणा । वा-
 तुः । वावातुः सख्यरागहि । वनः । विश्वेभि र्यद्वावनः ।
 वतुः । विश्वाचक्री वनावृतुः । वृते । येनेन्द्रो अभिवावृते ।
 वृषाणाः । महोवाजस्यसातौ वावृषाणाः । वृषाणः । उ-
 द्वावृषाणो राधसे । वृजे । प्रवावृजेसुप्रयाः । वंधि । वा-
 वंधियज्यंरुततेषु धेहि । मृजुः । देवासस्तन्वी र निमा-
 मृजुः । मृशुः । विप्रासःपरिमामृशुः । मृजे । निमा-
 मृजे पुरइंद्रः सुसर्वाः । मृजीत । विसातयेतन्वं मामृ-
 जीत । वान । यद्वावानपुरुतमंपुराषाट् । पदेष्वंतरिति
 पूर्वपदांताधिकारनिवृत्त्यर्थः । अंतरनिग्येष्वितिकस्मात् ।
 संतेशस्तिदेववाताजरेत । सदृशादिष्विति कस्मात् । व-
 कारस्यमकादिषुमाभूत् ।

सहेत्यादिःपूर्वपदोपधःसन्नका-
 चरंचर्षणिधन्ववर्जं ॥ २६ ॥

सहेत्यादिःपूर्वपदोपधःसन् भवते । एकाचरंच पूर्व-

पदं चर्षणिधन्वद्वयेतेच वर्जयित्वा । सह । विश्वासाह-
मवसे नूतनाय । शत्रूषाहः स्वग्नयः । पूर्वपदोपधः स-
न्नितिकस्मात् । अषाह्णायसहमानायवेधसे । ए-
काक्षरंचर्षणिधन्ववर्जं मिति कस्मात् । एकाक्षरं । प्रा-
सहासमाट् सहुरिंसहंतं । चर्षणि । गांनचर्षणीसहसं ।
धन्व । धन्वासहा नायते । सहेत्यादिरिति धातुग्रहणा-
त् चतुःसहस्रमित्यत्रनभवति ।

नतु पादस्याष्टिनोतंगतस्य ॥२७॥

नतुखल्वस्याष्टाक्षरस्य पादस्यांतंगतस्य सहेत्यादिः प्र-
वते । तदोदस्मसृतीषहं । अष्टिनइतिकस्मात् । सहस्र-
वाजमभि मातिषाहं । अंतंगतस्येति कस्मात् । यज्ञा-
साहंदुवद्वेषे ।

नद्वादशिनोऽनभिमातिपूर्वः ॥२८॥

नतुखलु द्वादशाक्षरस्य पादस्यांतैवर्त्तमानस्य उत्तरपदस्य
सहतेरादिः अनभिमातिपूर्वः सन्प्रवर्तते । सत्रासाहो जन-
भक्षोजनंसहः । द्वादशिनइतिकस्मात् । सतोवीराउर-
वोव्रातसाहाः । अंतंगतस्येति कस्मात् । सत्रासाहेनञ
इंद्रायवोचतम् । अनभिमातिपूर्वइतिकस्मात् । श्रुतकृ-
षिमुग्रमभि मातिषाहं ।

अभिमातिनृपृतनोपधस्तुसर्वच- परेप्लवतेयकारे ॥ २९ ॥

अभिमाति । नृ । पृतना । इत्येवमुपधस्तु सहतेरा-

दिः सर्वव्यङ्ग्यकारेपरे प्लवते । अभिमाति । अभिमाति-
 प्रांशे । नृ । नृषाञ्छेसासङ्घां अभिचान् । अस्मभ्यं-
 तद्विरीहिंसं नृषाञ्छे । पृतना । पृतनाषाञ्छायच । कि-
 मर्थसहतेयकारे पुनरेवविधौयते । ननु पूर्वणैवसिद्ध
 न्नसिध्यति । कथं । शेषेचापठितेसतीत्यधिकारात्
 पूर्वणसंयोगे नप्राप्नोति तस्मात्संयोगपरार्थं पुनविधौ-
 यते । यकारइतिकस्मात् । तमसेष्टतनाषङ् । सर्ववेति-
 कस्मात् । अष्टिहादशिनोः पादांतगतस्येत्यधिकारात् ।
 नृषाञ्छेसासङ्घां अभिचान् । पृतनाषाञ्छायच । इत्य-
 त्वनस्यादिति ।

आवयादीनामुदयास्त्रिवर्णाः प-
 दैकदेशाद्वतितान्प्रतीयात् ॥ ३० ॥

आवयद्वत्येवमादीनां प्लुतानामुदयास्त्रिवर्णा एव वे-
 दितव्याः । आकारउद्वारणाच्योद्विष्टव्यः । पदानामेकदेश
 इति ताञ्ज्वाविथादी न्प्रतीयात् । तस्माच्छ्रावयइति-
 गृहीते आश्रावयंत इत्यत्रापि भवति तानुत्तरत्रोदा-
 हरिष्यामः ।

आवय यावय च्यावययामय रा-
 मयमामहवावस । द्रावयदाहह-
 वावधताहृषसासहरारय । आ-
 द्यक्षरं प्लुतं तेषां ॥ ३१ ॥

आवय । यावय । च्यावय । यामय । रामय । मा-

मह । वावस । द्रावय । दाहृह । वावध । ताहृष ।
 सामह । रारय । द्रुत्येते श्रावयादयः । तेषामाद्याक्षरं-
 भूतं भवति । श्रावय । आश्रावयतइव श्रावयावाचम ।
 यावय । यावयावृक्यं १ वृकं । च्यावय । आच्याव-
 यसूतये । यामय । आनः सुम्नेषुयावय । रामय । निरा-
 मयजरितः सोमे । मामह । तन्नोमिवोवरुणोमामहं-
 तां । कोन्वत्वमरुतोमामहेवः । वावस । वावसाना-
 विवस्त्रति । वावसे । सव्यामनुस्फिग्यंवावसेष्टषा । द्राव-
 य । अध्वर्योद्रावयात्वं । द्रावयित्वः । सूर्यस्वेवरश्मयो
 द्रावयित्वः । दाहृह । दाहृहाणो वज्रमिंद्रोगमस्थोः ।
 वावध । वावधानाशुभस्पती । वावधौथा अहांभिरि-
 वद्यौः । ताहृष । तीर्थेनाक्षाता हृषाणामोकः । य-
 स्ताहृषाणउभयायजन्मने । सामह । येनासमतसु सा-
 महः । सुप्रक्तेभिःसासहिः । शरय । शोविषारारथी-
 तिमित्रमहाः ।

अनन्वित्यस्यमध्यम ॥ ३२ ॥

अनन्वित्येतस्य मध्यममक्षरंभूतं भवति । अननु ।
 अनानुदोष्टमोजग्मिः ।

द्विवर्णःप्रत्ययोन्त्यस्य ॥ ३३ ॥

तेषांश्रावयादीनां अन्त्यस्यरारयद्रुत्येतस्य द्विवर्णएव-
 प्रत्ययोवेदितव्यः । सोमरारंधिनोहृदि ।

प्रवादाः षडितः परे ॥ ३४ ॥

परेये वक्ष्यन्ते । तेप्रवादाइति षट्वेदितव्याः । तानु-

त्तरवोदाहरिष्यामः ।

दूणाशं ॥ ३५ ॥

दूणाशमित्ययं भवते । दूणाशं । दूणाशंसख्यंतव । दूणाशेयं दक्षिणापार्थवानां ।

उक्थशासश्च ॥ ३६ ॥

उक्थशास इत्ययं भवते । उक्थशासः । असुहृप उक्थशासश्चरन्ति । यज्ञं न्यंसामगा मुक्थशासं ।

इकारांतश्च दाधृषिः ॥ ३७ ॥

दाधृषिरित्ययं भवते इकारांतः सन् । दाधृषिः । ब्रह्मणा यामिसवनेषु दाधृषिः । सत्वाह्व्यं दाधृषिं । इकारांत इति कस्मात् । वाजेषु दधृषं कवे ।

पादांतेऽपद्यः सादनं ॥ ३८ ॥

पादांतेवर्तमानः अपद्यः सन्मादन इत्ययं भवते । सादनम् । धाराकृतस्य सादने । द्युर्धमित्रस्य सादनं । पादांत इति कस्मात् । योनिष्टद्वंद्वसादने अकारि । अपद्य इति कस्मात् । रत्नानरो नृषदने ।

अर्धर्चांतेतु पुरुषः ॥ ३९ ॥

पुरुष इत्ययं तु अर्धर्चांतेवर्तमानः भवते । पुरुषः । विराजोऽधिपुरुषः । आत्मानंतव पुरुषः । अर्धर्चांत इति कस्मात् । सहस्रशीर्षा पुरुषः ।

दोषामस्मैराजतोऽक्रन्वनस्पती- •

न्महीयमानांकतितुभ्यमेभ्यः ।

उषासमित्युत्तरं सर्वदेश्यम् ॥४०॥

दोषां । अस्मै । राजतः । अक्रन् । वनस्पतीन् । मही-
यमानां । कति । तुभ्यं । एभ्य उत्तरमुषसमिति लवते ।
सर्वदेश्यं सर्वत्रेत्यर्थः । दोषाम् । दोषामुषासमीमहे । अस्मै ।
अस्माउषास आतिरं । राजतः । अधिश्रियाविराजतः
उषासावेहसौदतां । अक्रन् । अक्रन्नुषासो वयुनानि ।
वनस्पतीन् । आपशुंगासि पृथिवीवनस्पतीनुषासा । म-
हीयमानां । महा न्महीयमानां उषासमिन्द्र संपिण-
क् । कति । कत्युषा सः कत्युस्त्रिदापः । तुभ्यं । तुभ्य-
मुषासः शुचयः परावति । सर्वदेश्यं ग्रहणमधर्चांताधि-
कारनिवृत्त्यर्थं । सर्वत्रेति सिद्धे सर्वदेश्यग्रहणं नानार्धच-
त्वादि निमित्तात्प्राप्त्यर्थं ।

पादस्यचैकादशिनोयदन्ते ॥४१॥

एकादशिनोक्षरस्यपादस्यान्तेवक्तमानं यदुषासमिति
तच्चलवते । रेवदुक्तं तु सुदिना उषासः । एकादशिनद्व-
तिकस्मात् । अग्नेविवस्वदुषसः । अंत इति कस्मात् ।
अग्रे दृष्ट्वानुषसामूर्ध्वः । इति षट्प्रवादाः समाप्ताः ।

यवयुररमयः ससाहिषेववृधंतो-
रमया गिराररभ्म । यवयसि-

• तट्षाणमोषतिश्रवयंतोददृहं- ततेनृषह्ये ॥ ४२ ॥

यवयुः । अरमयः । ससाहिषे । बहधंतः । रमयागिरा ।
ररभम । यवयसि । तट्षाणमोषति । श्रवयंतः । अददृ-
हंत । तेनृषह्ये । इत्येतानिचपूर्वलक्षणीक्तानि प्राप्तानि
नल्लवन्ते । यवयुः । त्वामिद्वययुर्मम । अरमयः । अरमयः
सरपसस्तरायकं । ससाहिषे । प्रसमाहिषे पुरुहूतश-
चून् । बहधंतः । शुचन्तोअग्निंवहधंतइंद्रं । रमयागि-
रा । नमस्यारमयागिरा । गिरेतिकस्मात् । निरामय-
जरितः । ररभम । ररभमाशवसस्पते । यवयसि । सत्या-
वानायवयसि । तट्षाणं । दक्षन्विश्वंतट्षाणमोष-
ति । ओ षतौतिकस्मात् । तीर्थेनाक्षाताट्षाणमोकः ।
श्रवयंतः । अगोह्यं यद्वययंत एतन । अददृहंत । यदे-
दंता अददृहंत पूर्वे । तेनृषह्यइतिअभिमातिनृपृतनो-
पधस्तुतइतिप्राप्ते तेनृषह्ये । इंद्रदेवेभिरनुतेनृषह्ये ।
तेइतिकस्मात् । नृषाह्ये सासह्यांअमित्रान् ।

श्रवयतंवाजसातौनृषह्येविभ्वा-
सहंदूणशारोचनानि । नतट-
षाणोयमयोररप्तेपुरुषीणांयव-
यंत्विंदवश्च ॥ ४३ ॥

श्रवयतं । वाजसातौ नृषह्ये । विभ्वासहं दूणसा-
रोचनानि । नतट्षाणो यमयो ररप्ते पुरुषीणां । यवयं-

विन्दवः । इत्येतानि पूर्वलक्षणप्राप्तानि न लभन्ते । श्रवयन् ।
 चानोज्जेश्रवयन् युवाना । वाजसातौ नृषह्यइत्यभिमा-
 तिनृष्टनोपधस्तु इति प्राप्ते । परिश्रववाजसातौ नृषह्ये ।
 वाजसाताविति कस्मात् । नृषाह्ये सासह्यां अमित्रान् ।
 विभ्वासहमिति सहेत्यादिरिति प्राप्ते । विभ्वासहं । होतर्वि-
 भ्वासहंरयिं । पलितः परे इति प्राप्ते दूणाशारोचनानि ।
 त्रिरुत्तमादूणाशारोचनानि । रोचनानीतिकस्मात् ।
 दूणाशेयंदक्षिणा पाथवानां । नतटषाणः । आयोष्टणे-
 नतटषाणो अजरः । नेतिकस्मात् । यस्ताटषाण उभ-
 यायजन्मने । यमयोः । यमयोश्चिन्तसमावीर्याणि । र-
 रश्चे । वियोररश्चे ऋषिभिर्नवेभिः । पुरुषीणामिति
 अधचांते तुपुरुषइति प्राप्ते । पुरुषीणाम् । पजन्यः पु-
 रुषीणां । यवयं त्विन्दवः । इन्दवइतिकस्मात् । ते-
 विश्वास्मद्विरितायावयन्तु ।

ररक्षयवयस्तेनंससाहेयवयाव-
 धं । परमयाद्वययंतश्रवयन्नूर-
 तेचन ॥ ४४ ॥

ररक्ष । यवयस्तेनं । ससाहे । यवयावृधं । परमया ।
 इवयन्त । श्रवयन् । ररते । इत्येतानि पूर्वलक्षणप्राप्तानि
 न लभन्ते । ररक्ष । ररक्षतात्सुकृतो विश्ववेदाः । यव-
 यस्तेनम् । यवयस्तेनमृम्ये । स्तेनमिति कस्मात् । यावया-
 वृक्यं १ वृकं । ससाहे । (१) ससाहिशक्रः पृथनाश्रमिष्टिः ।
 यवयावृधं । वरीयोयवयावृधं । वधमिति किं । यावया-

(१) इहस्पतिनायुजेन्द्रः ससाहे उदाहरणान्तरं सपुस्तके ।

दृक्कृष्टकं । परमया । तंवोधिषां परमया पुराजं । इव-
यन्त । ऊमिर्ननिम्नै द्रवयंतवक्त्राः । श्रवयन् । प्रांधंश्रोणं
श्रवयन् । ररते । चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

साह्वांसोवः सत्रासाहंसदन्यंस-
त्यंतातान । नानामश्रूयाः शु-
श्रूया रौषंतं गातूयतीव ॥ ४५ ॥

साह्वासः । वः सत्रासाहम् । सदन्यं । सत्यंतातान ।
नानाम । श्रूयाः । शुश्रूयाः । रौषंतं । गातूयतीव । इत्येता-
नि लब्धंते । साह्वासः । साह्वासो दस्युमत्रयं । वः सत्रासा-
हमिति ननु पादस्याष्टिन इति प्राप्ते । त्यसुवः सत्रासा-
हं । सादन्यं । सादन्यं विदध्यं सभेयं । सत्यंतातान ।
सत्यंतातानसूयः । सत्यमितिकस्मात् । आयस्ततान-
रोदसी । नानाम । प्रतिनानाम रुद्रोपयंतं । श्रूयाः ।
श्रूया अग्निश्चित्रभानुहवंसे । शुश्रूयाः । यकुश्रूया इमंहवं ।
रौषंतं । दृष्टेरौषंतं परिधिहिराजन् । गातूयतीव । ये-
स्मापुरागातूयं तीवदेवाः ।

वावर्तयेषां रीषतोदकारे सांत्य-
भि नृषाहमपुरुषघ्नः । सांतिगु-
हातन्वं रीरिषीष्ठजानुपूर्व्याभीष्ट-
तेव श्रथाय ॥ ४६ ॥

वावर्तयेषां । रीषतोदकारे । सांत्यभि । नृषाहं ।

अपूरुषघ्नः । सांतिगुहा । तन्वंरौरिषीष्ट । जानिपूर्यः ।
 अभीष्टतेव । अथाय । इत्येतानि प्लवंते । वावर्त्तयेषां ।
 वावर्त्तयेषांराया । येषामितिकस्मात् । कोअध्वरेमस्त-
 आववर्त्त । रौषतोऽदकारे । पाहिरौषतउतवा । अद-
 कारइतिकस्मात् । प्रतिष्परिषतोदह । सांत्यभि । विश्वा-
 निसांत्यभ्यस्तुमन्हा । अभीतिकस्मात् । संतिकामासो-
 हरिवः । नृषाहमित्येकाक्षरञ्चर्षणिधन्ववर्जमितिनिषे-
 धप्राप्तीनृषाहं । नरंनृषाहंमहिष्ठं । अपूरुषघ्नः । अपूरु-
 षघ्नोअप्रतीत । सांतिगुहा । आविःसांतिगुहापरः । गुहे-
 तिकस्मात् । संतिकामासोहरिवः । तन्वंरौरिषीष्ट । ख-
 यंरिपुस्तन्वं रौरिषीष्ट । तन्वमितिकस्मात् । स्वैःषग्वै-
 रिरिषीष्टयुः । जानिपूर्यः । अग्निर्हिजानिपूर्यः । पूर्य
 इतिकस्मात् । देवस्य भर्गः सहसोयतोजनि । अभीष्ट-
 तेव । अभीष्टतेवता महापदेन । अथाय । विमच्छ्रथाय
 रथनामिवागः ।

साहंतसाहा जह्मंषंतप्रसाहं न-
 क्तोषासा सूर्यमुषासमग्निं । प-
 रिरायः सूनृतेजारयंती शुश्रूया-
 तंयूयुविः सादनाते ॥ ४७ ॥

साहन् । साहाः जह्मं षंतप्रसाहं । नक्तोषासा । सूर्यमुषा-
 समग्निं । परिरायः । सूनृतेजारयंती । शुश्रूयातं । यूयुविः ।
 सादनाते । इत्येतानिप्लवंते । साहन् । जयंछवृरमिवा

नृपुंसुसाहन् । साहाः । साहायेसन्ति सुष्टिहेवाजहृषंत-
 प्रसाहं । एकाक्षरं चर्षणीति प्राप्ते । मत्सरासोजहृषंतप्र-
 साहं । जहृषंतप्रसाहमितिकस्मात् । वाजेषु प्रासहंयुजं ।
 नक्तोषासा । नक्तोषासा सुपेशसा । सूर्यमुषासमग्निम् ।
 जनयंतामूर्यमुषासमग्निं । सूर्यमितिकस्मात् । दधि-
 क्राव्याः प्रथममश्विनोष समग्निं । अग्निमितिकस्मात् ।
 येभिः सूर्यमुषसं मंदमामःपरिगायः । बृहस्पतेविपरि-
 राओषहंयति । सूनृतेजारयन्ती । रेवस्तोत्रेमनृतेजार-
 यन्ती । सूनृतइति किं । जरयन्तीबृजनं पद्वत् । शुश्रूयातम् ।
 शुश्रूयातमिमं हवं । ययुविः । द्विषोयुयोतु ययुविः । मा-
 दनाते । अवायमःसादनाते मिनोतु । तइति किं । देवा-
 यमदनासदे ।

करन्तमुषाहा घृतवान्ति साह्वा
 नृजूयेव सूयवसा वृषाय । उषा-
 सानक्ता पृथुजाघने चराथ्येभी-
 रौरिषत ग्लापयन्ति ॥ ४८ ॥

करन्तमुषाहा । घृतवांति । साह्वान् । नृजूयेव । सू-
 यवसात् । वृषाय । उषासानक्ता । पृथुजाघने । राथ्येभिः ।
 रौरिषत । ग्लापयन्ति । एतेच श्वन्ते । करन्तमुषाहेति
 एकाक्षरं चर्षणीधन्ववर्जमिति निषेधे प्राप्ते करन्तमुषाहा ।
 करन्तमुषाहाविथुरं नशवः । करन्नितिकस्मात् । सुषहा-
 सोमतानिते । घृतवांति । अवद्राणानि घृतवांतिसौद ।
 साह्वान् । साह्वान्विष्वाअभियुजः । नृजूयेव । दिशंन-

दिष्टा मृजुयेवयता । सूयवसात् । सूयवसाद्भग-
वतीहिभूयाः । वृषाय । विपर्जन्यं शतनवेवृषाय ।
उषासानक्ता । उषासानक्ता वृहतीमुपेशसा । पृथु-
जाघने । पृथुष्टो पृथुजाघने । चकारः समुञ्चयार्थः ।
राध्येभिः । अथोहस्थोरथ्या २ राध्येभिः । रौरिषत ।
मानोमध्यारौरिषतायुर्गतोः । ग्लापयन्ति । उर्व्वस्तस्थौ-
नेमवग्लापयन्ति ।

अध्वानयद्दौरिषत्प्रावणेभी रथी-
यन्ती वादमायः ससाहे । सा-
साहयूयुधिरिवाश्रयायः पूरुष-
घं रौरिषः पूरुषादः ॥ ४६ ॥

अध्वानयत् । रौरिषत् । प्रावणेभिः । रथीयन्तीव ।
वादमायः । ससाहे । सासाह । यूयुधिरिव । अश्र-
यायः । पूरुषघ्नं । रौरिषः । पूरुषादः । इत्येतानि-
प्लवन्ते । अध्वानयत् । अध्वानयद्दौरिषतादं भयच्च । रौ-
रिषत् । साचहामाचरौरिषत् । प्रावणेभिः । प्रावणे-
भिः सजोषसः । रथीयन्तीव । रथीयन्तीव प्रजिहीत-
षोषधिः । वादमायः । त्वंहनुत्यददमायोदसून् । ससा-
हेइतिससाहे यवयां वधमित्यवेहचक्षिः कस्मात् निपा-
त्यते आवशादिप्लवतेः प्रतिषेधानर्थन्तत्र । द्वितीयस्य
प्लुतिविधानार्थमिह । ससाहे । ससाहेशक्रः पृतना-
भिमिष्टिः । सासाह । सासाहवीयुधानभिः । यूयुधि-

रिव । गावद्वयसंयुयधिरिवाश्वान् । अश्वथायः । स-
तीनरुन्युरश्वथायो अद्रिं । पूरुषघ्नं । आरेतैगोग्न्य मुत-
पूरुषघ्नं । रौरिषः । मानोगोषुमानो अश्वेषुरौरिषः ।
पूरुषादः । ततोवयः प्रपतान्पूरुषादः ।

अपूरुषं जाह्नपाणेन रीषत ऋ-
तायुभीरथीनां साहिषीमहि ।
पवीतारः क्रियात्येपूरुषत्वत ऋ-
तावरीरिव हव्यानिगामय ॥५०॥

अपूरुषं । जाह्नपाणेन । रीषते । ऋतायुभिः । रथी-
नां । साहिषीमहि । पवीतारः । क्रियात्या । ईपुरुषत्व-
ता । ऋतावरीरिव । हव्यानिगामय । इत्येतानिव स्म-
रते । अपूरुषं । सिंधोः पारिअपूरुषं । जाह्नपाणेन । यो-
यंसंजाह्नपाणेन । रीषते । मारीषतेसहसावन् । ऋता-
युभिः । पवमानऋतायुभिः । रथीनां । रथीतमं र-
थीनां । साहिषीमहि । वीलुचिःसाहिषीमहि । प-
वीतारः । पवीतारः पुनीतन । क्रियात्या । अह-
रहर्थात्यक्तुरपांक्रियात्या । एषआकारः प्रत्युदाहर-
णार्थः । यदन्यदस्ति कियतीति क्खान्तम् । अथनास्ति
ततोविशेषणार्थः । कियतीयोषेत्येतदपि आकारेअ-
क्रियमाणेसांशयिकं स्यात् । ईकारादिहिपरतः प्रतीक-
ग्रहणंचभवति । ईपूरुषत्वता । दीनैर्द्वैः प्रभूती पूरुष-
त्वता । ईकारोपधग्रहणं किमर्थं । नतस्यविद्म पूरुषत्व-
तावयं । ऋतावरीरिव । ऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

हव्यानिगामय । तत्र हव्यानिगामय । हव्यानीतिक-
स्मात् । अधरंगमयातमः ।

वृषायस्वप्रसवीताससाहिषे ता-
टपाणा ताटपिं सादनस्पृशः ।
साह्यामेयांति पशुमान्ति जागृ-
धुः पवीतारं सूर्यमुषासमीमहे ॥५१॥

वृषायस्व । प्रसवीता । ससाहिषे । ताटपाणा ।
ताटपिं । सादनस्पृशः । साह्याम । इयान्ति । पशुमा-
न्ति । जागृधुः । पवीतारं । सूर्यमुषासमीमहे । इत्येतानि-
चप्लवंते । वृषायस्व । वृषायस्वापूयावाङ्म्यां । प्रसवीता ।
उवेतिप्रसवीता जनानां । ससाहिषे इत्यस्याप्युभयचनिपा-
तने प्रयोजनं पूर्ववद्दृष्टव्यं । ससाहिषे । प्रससाहिषे
पुरुहूत । ताटपाणा । तादेवेदंताटपाणाच । ताटपिं ।
पिवावृषस्व ताटपिं । सादनस्पृशः । मानोनिर्भाग्वसुनः
सादनस्पृशः । साह्याम । साह्याम दासमार्यम् । इयांति ।
गतेयांतिसवनाहरिभ्यां । पशुमांति । परिसङ्घेव पशुमांति-
होता । जागृधुः । निरामिणोरिपवोन्नेषु जागृधुः । प-
वीतारं । अवंत्यस्य पवीतारमाश्वः । सूर्यमुषासमीमहे ।
अनागास्त्वंसूर्यमुषासमीमहे । सूर्यमिति किं । दधिक्रां-
वः प्रथममश्विनोषसं । ईमह इति कस्मात् । येभिः-
सूर्यमुषसं मंदसानः ।

इति श्री पार्षदव्याख्यायामानं-

दपुरवास्तव्यवजृटसुतीव्वटं
कृते प्रातिशाख्यभाष्ये
नवमंपटलम् ।

क्रमः ॥ १ ॥

क्रमइत्यधिकारोवेदितव्यः । यदितउर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः ।

द्वाभ्या मभिक्रम्य प्रत्यादायोत्तरं-
तयोः । उत्तरेणोपसंदध्यात्तथा-
र्द्धैर्च्चसमापयेत् ॥ २ ॥

द्वाभ्यांपदाभ्यामतिक्रम्यारभ्येत्यर्थः । तयोर्द्वयोरभि-
क्रांतयो रत्तरंपदं प्रत्यादायसंगृह्यताभ्यामुत्तरेण
पदेनोपसंदध्यात् । एतेनक्रमेणार्द्धैर्च्च समापयेत् । पर्जन्यायप्र । प्रगायत । गायतदिवः । दिवस्सुत्राय । पुत्रा-
यमौदुषे । नक्षत्राय । अग्न्याय । दिव्यभ्युदयाय । शीघ्राय ।

एकवर्णं मनोकारं नतेसुस्मेति-
नःपरे । पदेनचव्यवेतंयत्पदंत-
च्चव्यवायिच । द्वौ^(१)लुप्तान्तग्लु-
तादीनि स्कंभनेनेतिलुप्तवत् ।
इतोषिञ्चतावर्त्तमः पूर्वैषैपदयो-

ईयोः । स्वसारमस्कृतेत्युभे परं-
वीरासएतन । अतीत्यैतान्य-
वस्यन्ति ॥ ३ ॥

एकवर्णपदमेकाक्षरमित्यर्थः । ओकारं वर्जयित्वा । आ-
जं इति । इत्येतेपदे अतीत्यावस्यन्ति । आमंद्रम । मन्द्रमा-
वरेण्यं । उद्देति । उदुत्थं । ऊं इत्थुम् । तयंजातवेदसम् । अ-
नोकारमितिकस्मात् । अभूदो । ओते । त्योइत्यो । नते-
सुप्तेतिनः परे । नतेषत्वभूते सुप्तेत्येतेनः परे अतीत्याव-
स्यन्ति । मोषुणः । आसुष्माणः । नतेइतिकस्मात् । प्रसू-
नआयुर्जीवसे । इंद्रसूरीन् कृणुहि स्नानां चर्चं । नः परे-
इतिकस्मात् । मोषुत्वावावनश्चन । चर्वं हिष्माच्यावय न्न-
च्युतानि ॥ पदेनचव्यवेतं यत्पदंतच्चव्यवायिच ॥ पदेन-
चव्यवेतंपदं यच्चव्यवैतिते उभे अतीत्यावस्यन्ति । ईयतेनराच
शंसंदैव्यः ॥ ईं लुप्तांताम् । ईमित्येतत्पदं लुप्तांता मती-
त्यावस्यन्ति । यमौगभं । लुप्तांतमितिकस्मात् । समीरे-
भासः । प्लुतादौनि । प्लुतादौनिपदानिचातीत्यावस्यं-
ति । यानिमारिगप । कुरुअवण मावृणिराजानं ॥ स्कं-
भनेनेति लुप्तवत् ॥ स्कंभनेनेत्येतत्पदं लुप्तवत् अतीत्या-
वस्यन्ति । चित्कंभनेन स्कभीयान् । लुप्तवदिति कस्मात् ।
अयंमहान्महतास्कन्मनेन ॥ इतोषिंचतावर्तमः पूर्वेपदे-
योर्द्वयोः ॥ इतोषिंचत । आवर्तमः । इत्येतयोर्द्वेपदयोः-
पूर्वे पदे अतीत्यावस्यन्ति । इतोषिंचत । परीतोषिंचत ।
आवर्तमः । उषाआवर्तमः ॥ स्वसारमस्कृतइत्युभे ॥ स्व-
सारं । अस्कृत । इत्युभे एतेपदे अतीत्यावस्यन्ति । निरु-

स्वसारमस्कृतोषसं । परं वीरास एतन । वीरासः । एतन ।
 इत्येतस्य द्वैपदस्य परम्यदमतीत्यावस्यंति । वीरास ए-
 तन । परं वीरास एतन मर्यासः । प्लुतादिप्रभृतीनि च
 तानि अतीत्य अवस्यंति । शुनश्चिह्नं निदितं । न-
 रावाशंसं पूषणं । किमर्थमिदमुच्यते । ननु पदे-
 न च व्यवेतं यत्पदं तच्च व्यवायिचेत्येव सिद्धं । न सिध्य-
 ति कथं । क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्येति प्राप्ताववसानानि-
 हि एकवर्णमनोकारमित्येवमादीनि अवसानादपो-
 ह्यन्ते । तस्माद्यत्र उभे व्यवायिव्यवेते पदे प्राप्ताव-
 सानेतत्रैव स्यात् । इत्येतेन राचशंसं दीव्यं इति अ-
 न्यत्र न स्यात् एवमर्थमिदमुच्यते । एवमेकवर्णयंति ।
 अपरे पुनः पदेन च व्यवेतं यत्पदमित्येव सर्वेषु सिद्धं इति म-
 न्यमाना अन्यथा वर्णयंति प्लुतादिप्रभृतीनि चेति चका-
 रं वा शब्दस्यार्थं वर्णयंति । प्लुतादिप्रभृतीनि वा अती-
 त्यावस्यंति । योनिभारैक् । चित्कंभनेन । वीरास एतन ।
 परीतोषिञ्चत । प्लुतादिप्रभृतीति । प्रभृतिशब्दः प्रका-
 रार्थो द्रष्टव्यः । प्लुतादिप्रकाराणीति किं कृतं भवति ।
 वक्ष्यति हेतौ अनवसानेयेषु केषु केषुचित् । अभिक्रमं-
 पूर्वनिमित्तमानि न इति तदिहापि दर्शितं भवति ।

पूर्वोत्तरकृतरूपप्रत्यादानावसा-
 नयोः । न ब्रूयात् ॥ ४ ॥

पूर्वकृतरूपं प्रत्यादानेन ब्रूयात् । उत्तरकृतरूपं म-
 वसानेन ब्रूयात् । पूर्वकृतरूपं । यच्छकरीषु । शक-
 रीषु दृष्टता । मांषु । (सोऽस्तिमो) । सुत्वा ॥ प्रणः ।

नद्रुहो । उत्तरकृतं रूपं । घनेष्वज्जिन् । घनेष्वेति घना-
ऽइव । वञ्चिञ्चुर्थिहि । अग्नेञ्च । अक्षावद ।

सर्वमेवान्यदथासंहितमाचरेत् ॥५॥

पूर्वकृताद्वृत्तादुत्तरकृताच्च यदन्यत्तत्सर्वं यथासंहितं
आचरेत् । यथासंहिता विधानेन विहितं तथैवाचरेदित्य-
र्थः । वाजेषु सासहिः । सासहिर्भव ।

**अवगृह्याण्यतिक्रम्य सहेतिक-
रणानि च । धक्षि धुक्षि प्रवादौ च
विकृतादीप्तादि च । अन्तः प-
दं च येषां स्या द्विकारो न न्यका-
रितः । एतानि परिगृह्णीयात् ॥६॥**

अवगृह्याणि द्विखंडानि पूर्वोत्तरपदद्वयाणि पदानि-
अतीत्य परिगृह्णीयात् । ऋषिभिरीडः । ऋषिभिरित्यपि-
ऽभिः । सहेति करणानि च । इतिकरणसहितानि च
पदानि अतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । इन्द्राग्नी अपात् ।
इन्द्राग्नी इतोद्वाग्नी । धक्षि धुक्षि इत्येतौ च प्रवा-
दौ च विकृतादीसंतौ अतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । अनु-
दक्षि दक्षिदावने । धक्षीति धक्षि । मंदिमंदुक्षन् । दुक्ष-
गृधे । धुक्षन्मिति धुक्षन् । विकृतादौ इतिकं । नीचात्
तंधक्षि । धक्ष्यंतं । मिधुक्षन् । धुक्षन्वक्षणाभ्यः । एतु-
तादि च पदमतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । आरैवपथां ।
आरैगित्यरैक् । आयुर्वक्षातामेष्विना । आयुर्वक्षातामित्ययु-

क्षातां । अंतर्मध्येषांपदानां विकारः अनन्यकारितः
आत्मकारितद्वयर्थः । तानिच अतिक्रम्य परिगृह्णीया-
त् । सुषुमायातं । सुषुमेति सुषुम । वावृधानाशुभः । व-
वृधानेतिववृधाना । अनन्यकारितद्वयार्थः । शक्रणं ।

बहुमध्यगतानिच ॥ ७ ॥

बहूनांपदानां मध्यगतानिचयानिपदानि तानिच-
अतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । ईयते नरावशंसदैव्यं । न-
राशंसमिति नराशंसं । चेतिच । शुनश्चिच्छेपमिदितं ।
शुनःशेपमिति शुनःशेपं । चिदिति चित् । नरावाशंसं पू-
षणं । नराशंसमिति नराशंसं । वेतिवा । मोषुणः । मोह-
तिमो । स्विति सु ।

अर्द्धचात्यंच ॥ ८ ॥

अर्द्धचातेवर्त्तमानंच अतीत्यपरिगृह्णीयात् । पुत्राय-
मीह्लुषे । मीह्लुषद्वयमिति मीह्लुषे ।

नाकारं प्रागतोऽननुनासिकं ॥ ९ ॥

अनुनासिकरहितमाकारं अर्द्धचात्यात्प्राक् नप-
रिगृह्णीयात् । आमन्द्रम । मन्द्रमावरेण्यं । आवरेण्यम ।
प्रागतद्वयार्थः । तनुष्या । एत्या । अननुनासिकमि-
ति । गभीरआउग्रपुत्रे । एत्या ।

प्रत्यादायैवतं ब्रूयादुत्तरेण पुनः
सह ॥ १० ॥

प्रत्यादाय तममनुनासिकं चाकारं पुनरुत्तरेणैव स-
ङ्गुयात् । मंद्रमावरेण्यं । आवरेण्यं ।

उपस्थितं सेतिकरणं ॥ ११ ॥

इतिकरणसहितं पदं तदुपस्थितमंज्ञं वेदितव्यं । बाहू-
इति । उपस्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम् । व्ययवध्युपस्थितइति ।

केवलंतु पदं स्थितं ॥ १२ ॥

केवलंतुपदं इतिकरणरहितं स्थितमंज्ञं वेदितव्यं । अ-
ग्निं । स्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम् । स्थितस्थितोपस्थितयो-
श्च दृश्यते पदं यथावदिति ।

तत् स्थितोपस्थितं नाम यत्रो- भे आह संहिते ॥ १३ ॥

तत्पदं नाम स्थितोपस्थितं वेदितव्यं । कतरन्तुतत् ।
उभे स्थितोपस्थिते यत्राह संहिते वक्ता । विभावसो इति वि-
भावसो । स्थितोपस्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम् । स्थित-
स्थितोपस्थितयोश्च दृश्यते पदं यथावदिति ।

अदृष्टवर्णे प्रथमे चोदकः स्यात्प्र- दर्शकः । एतदिष्टं ॥ १४ ॥

प्रथमे द्वेपदे पूर्वपदस्यांतेवर्णे अदृष्टे तस्य प्रदर्शकः । चोद-
कः इत्यात् । चोदकः करिग्रहः इत्यनयोतरं । तन्नः । तदि-
तितत् । नोमिन्नः । तन्नः । तमितितं । तांत्वां । नोद्या-
वापृथिवी । तामितितां । एतत्प्रदर्शनमिष्टं । कस्मादिति

तपठ्यते । इष्टवचनादेवतस्यानित्यत्वंगस्यते ।

समासांस्तु पुनर्वचनद्वङ्गयेत् ॥ १५ ॥

समासांस्त्ववगृह्याणि पदानि तानि च पुनर्वचने परि-
ग्रहस्य द्वितीयेव चने द्वङ्गयेत् । अवसानङ्गुलीयात् । पुरो-
जितौधः । पुरोजितौ इति पुरः ऽजितौ ।

**इति पूर्वेषु संधानं पूर्वैः स्वः स्याद-
संहितं । तदवग्रहवद्ब्रूयात् ॥ १६ ॥**

इति पूर्वेषु पदेषु परिग्रहे क्रियमाणेय इति पूर्वस्तेषु इ-
ति नासंधानं भवेत् । पूर्वैराचार्यैः इष्टं अस्माकमपि स्वरितौ द-
म्पदमसंहितं स्यात् । आचार्यग्रहणं पूजार्थं । असंहित-
मिति यथेति करणांतो निघातं न प्राप्नुयात् । स्वरिति प्र-
त्यये, तदवग्रहवद्ब्रूयात् । अवग्रहवदिति यथामात्रा-
कालान्तरं स्यात् । स्वरिति स्वः ।

संधिर्नार्द्धचर्यो भवेत् ॥ १७ ॥

अस्मिन् क्रमविधाने अर्द्धचर्योः संधिर्न भवेत् । केन प्रा-
स्तावयं प्रतिषेध आरभ्यते । इष्टक्रमत्वात् तसमयात् तसन्द-
ध्यात् सर्वशः क्रम इति प्राप्ते ।

**दृष्टक्रमत्वात् तसमयात् तसंदध्या-
त् सर्वशः क्रमे । पदेन च प्रदाभ्यां च
प्रागवस्येदतीत्यच ॥ १८ ॥**

दृष्टक्रमत्वाच्चेतोः समयात्संदध्यात् । सर्वशः^१क्रमेपदे-
नच । समयंप्राप्य पदेनावस्येत् । समयमतीत्यपदाभ्या
सवस्येत् । प्रग्रवः । प्रप्रेतिप्रऽप्र । वसिष्ठुभिमिषं मंदही-
रायेंदवे । योनिष्टदंद्रसदने अकारि । अकारितमानृ-
भिः पुंरुद्धत । दृष्टक्रमत्वादिति हेतुसामान्यसत्त्वपि ।
अनेवयं प्रथमस्यामृतानामित्थेवमादौतामनुदृष्टानां
सर्वशःसंदध्यादिति यदेतत्तन्नापपद्यते । कश्चात् । सम-
यसंज्ञायाअभावात् ।

नकारस्योष्मवद्भुत्तं^१ स्तुतोपाच-
रितेनतिः^२ । प्रगृह्यस्यप्रगृह्यस्य
प्रकृत्यास्यःपरिग्रहे ॥ १६ ॥

नकारस्ययदूष्मात्तद्वद्भुत्तं^१, स्तुतश्च^२ उपाचरितश्च^३ नतिश्च^४,
प्रगृह्यस्य^५ प्रगृह्यस्यः ॥ एतानिसर्वाणि प्रकृत्याभवन्ति प-
रिग्रहेक्रियमाणे । नकारस्योष्मवद्भुत्तं^१ अस्मा^१अस्मा^१इत् ।
अस्मानस्मानित्यस्मान्^२अस्मान् । अभीशू^३रिवसारथिः ।
अभीशूनिवेत्यभीशून्^४इव । साक्षांश्चिकित्त्वान् । साक्षा-
नितिसा^५स्मान् । विभाजमानाश्चमसान् । विभाजमा-
नानिति वि^६भाजमानान् । आवदंस्त्वम् । आवदन्नि-
त्या^७वदन् । स्वतर्वाः पायुः । स्वतवानितिस्व^८तवा-
न् । स्तुतः सक्षुसक्षुकृणुहि । सक्षुमस्त्वितिमक्षु^९म-
क्षु । उपाचरितः वयोतिष्कृदसि । जगोतिःकृदिति-
जगोतिः^{१०}कृत् । नतिःसुषुमायातं । सुषुमेति सु^{११}सुम ।
पिष्टयाणंदुमत् । पिष्टयानसिति पिष्ट^{१२}यानं । प्रगृह्यस्य-
प्रगृह्यः । दम्पतीवक्रतुषिदा । दंपती^{१३}इवेति दंपती^{१४}इव ।

प्रगृह्यस्येति किं । प्रवधौवयः । प्रवधौवेति प्रवधौव ।

शौद्धाक्षरा गमोऽपैति ॥ २० ॥

शौद्धाक्षराणां संधीनां आगमोयउक्तः सचपैतिपरि-
ग्रहे क्रियमाणे । पुरुश्चंद्रं यजतं । पुरुचंद्रमिति पुरु-
ऽचंद्रं । वनर्षदो वायवः । वनसदइति वनऽसदः ।

**न्यायंयांत्युत्तरेचयः । रिफिता-
न्यूष्मणोघोषेदूभावःस्वधितौवच॥२१॥**

न्यायंयांतिप्रकृतिंगच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरे त्रयः संधयः
परिग्रहेक्रियमाणे रिफितानिचक्षणाणोयान्यघोषे प्र-
त्यये/दूभावः स्वधितौवेतिच पदं । अघोषेरिफितानि ।
स्वर्चक्षारयिनः । स्वश्चक्षाइतिस्वः ऽ चक्षाः । धूर्षदं
वनर्षदं । धूःसदमितिधूः सदं । स्वर्पतियत् । स्वःप-
तिमिति स्वःऽपतिं । दूभावः । दूणाशंसख्यं । दुर्नश-
मिति दुःऽनशं । जनस्यदूढ्यः । दुर्ध्यं १ इतिदुःऽध्यः ।
दूलभैरथः । दुर्दभइति दुःऽदभः । स्वधितौवरीयते ।
स्वधितिरिवेतिस्वधितिःऽइव । अघोषइति किं । स्व-
र्जितमहि । स्वर्जितमितिस्वःऽर्जितं । अपरे इदं सूचं यो-
गविभागेन वर्णयति । न्यायंयांत्युत्तरेचयः ॥ शौद्धाक्षरा-
गमा वुत्तरेत्रयः संधयः प्रकृतिंयांति परिग्रहेक्रियमाणे ।
कतरेचयः १ जुगुक्षतइति धक्षिधुक्षि प्रकादौच, वजुगु-
क्षतः । जुघुक्षतइतिजुघुक्षतः । अनुदक्षि । दक्षिदावने ।
धक्षीतिधक्षि । दुक्षन्वधे । धुक्षन्निधि धुक्षन् । योगवि-
भागाद्वतेपरिग्रहे एतेषांप्रकृतिभाषा नैतिध्यति । यो-

गविभागे ह्यसति । उत्तरेवय इतिगृहणमनर्थकंभवति ।
रिफितान्यूपगोषोषे दूभावः स्वधितौवचिति यथोक्त-
मेवेति ।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मानंद-
पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृते
प्रातिशाख्यभाष्ये क्रमपट-
लंदशमंसमाप्तम् ।

अथाप्यलीपेन यदाह सक्रमः
समानकालं पदसंहितं द्वयोः ॥१॥

अथाप्याः संहितायाः अलीपेन द्वयोः पदसंहितं (ते-
षपदे तयोश्चसंहिता) समानकालं तुल्यकालं यदाह-
षत्तासंक्रमोधिकृतोवेदितव्यः । अग्निमीले । ईलेपुरो-
हितम् । समानकालंपदसंहितद्वयोरिति विधिः स्वराणु-
स्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिः सक्रमइतिमा-
भूदिति ।

अथोबहूनामविलोपकारणात्प-
रैरवस्यंत्यतिगम्यकानिचित् ॥२॥

अपिचेहहूनांप्रदानां आख्यायविकोपाथं क्रमोभवती-
तिवेदितव्यः । सक्रपरैःपदै रवस्यन्ति । अतिगम्यकानि-
चित्प्रदानि । तानिपदान्युत्तरबोदाहरिष्यामः ।

अपृक्तमेकाक्षरं मद्द्वियोनि यत्त-
दानुनासिक्यभयादतीयते ॥३॥

अपृक्तं मध्यंजनमेकाक्षरमद्द्वियोन्यसंध्यक्षरं यत्तत्पद-
मनुनासिक्यभयादतीयते । "अष्टावाद्यानवसाने प्रगृह्या-
नाचार्या आहुरनुनासिकां न्तस्वरानिति तन्माभूदिति ।
मंद्रमावरेण्यं । उह्वेति । अपृक्तमितिकिं । दुहितुराः ।
एकाक्षरगृहणं पदविशेषणं । अपृक्तमेकाक्षरं पदमव-
सानीयमिति । इतरथाह्वक्षरं विशिष्यते । अपृक्तमद्दि-
यानि यदक्षरं तदंतमनवसानीयमिति । अत्रकोटोषः ।
शमौध्वमग्निगा उह्वेति । अवसानं न स्यात् । शमौगाव-
ह्वेति तु वृत्तौ । अद्वियोनीतिकिं । अभूदो ।

नतंचपूर्वेण परस्यकारणं नतेः
परस्योभयं हेतुसंग्रहात् ॥ ४ ॥

नतंचपूर्वेण पदेन परस्य च नतयत्कारणं तत्पदमनव-
सानीयं भवति । किं कारणं परस्य पदस्य उभयहेतुसंग्रहार्थ-
म् । मोषुण्डइत्यत्र "स्वच्छक्षरेणेति" नामिनिमित्तं षत्वम् । मो-
षुण्डइत्यत्र नतं सुषुण्डइति षत्वं निमित्तं णत्वं । नाम्यभावे षत्वम्
न स्यात् । षत्वाभावे णत्वं च न स्यात् । सविलोपः । अत उ-
भयहेतुसंग्रहार्थं अतीयते । मोषुण्डः आसुषुण्डः ।

परीत इत्युत्तरमेतयोर्द्वयोः प-
रं हि पूर्वं न मतीत्यतीयते ॥ ५ ॥

परि दूतः इत्येतयोर्वयोः पदयोः परम्पदं अनव-
सानीयं भवति । किंकारणं । अनवसानीयात्परं सिं-
चतेतिपदं व्यवहितमपिपूर्वंपरीतिपदं नमयतीति ।
परीतोऽपिचत ।

ततोऽपरे संध्यमवेक्ष्यकारणं त-
दर्थजं द्विक्रममत्र कुर्वते ॥ ६ ॥

ततः तेभ्यः अपरआचार्याः अस्यामागेऽवस्थायां सं-
धिजंकारणमवेक्ष्य (किंकारणं । दूतोऽपिचतेत्योत्पनि-
पातनं) तदर्थमेव (षत्वार्थमेव) ओत्वं मन्यमानाः द्विक्रम-
मत्र कुर्वते । परीतः । दूतोऽपिचत ।

तमः परं रेफनिमित्तसंशयात्त-
थावरित्येतदपोद्यतेपदम् ॥ ७ ॥

तमः परं आवरित्येतत्पदं तथा (यथा पूर्वोक्तं) अवसा-
नादपोद्यते अपनोयते । किंकारणं रेफनिमित्तं संश-
यात् । न हि विज्ञायते, पूर्वेण पदांतेन उत्तरेण वा पदादि-
ना रेफो भवतीति । अत उभयहेतुमंग्रहार्थं अपनोय-
ते । उषा आवर्त्तमः ।

अदोपितो सोचिदुषर्वसूयवो न-
धच्छिधुक्षीत्यपिचातियंति किम् ॥ ८ ॥

यदि आवरित्येतत्पदं रेफनिमित्तसंशया दनवसा-
नीयं भवति । सांघिकनिमित्तानि । अदोपितो । सो-

चित् । उपर्वसूयवः । इतीमानिपदानि घञ्निघञ्चौत्ये-
तौच प्रवादौ किंकारणं नातिर्यंति ? इमान्यपि हि
तेन तुल्यानि । अतः । क्रमशास्त्रे अनवसानौये अन-
नुगृहीतानि इमानि तस्मान्नातिर्यंति । तत्रगृहीताना-
मिह हेतुरुच्यते ।

स्वसारमित्येतदपोद्यतेपदं परः
सकारोपज^(१)नोऽकृतेतिच । नि-
रस्कृतेतिह्युपसर्गकारित स्तद-
न्वयादाचरितंतुपंचभिः ॥ ६ ॥

स्वसारमित्येतत्पदं अवसानादपोद्यते । अकृतेतिच
परंपदं मपोद्यते । किंकारणं । परःसकारोह्युपजनः ।
सकारागमद्वयर्थः । निरस्कृतेत्युपसर्गकारितः तदन्व-
यात् उपसर्गान्वयात् । पंचभिरेवपदैराचरितं क्रमंविद्यात्
आचार्यैः । निरुस्वसारमस्कृतोपसं ।

सहेतिचेमेतिचरक्तसंहितं, गु-
णागमादेतनभाविचेतन । पदं-
चचास्कंभचिदित्यतः परं प्लु-
तादिचैतानिनिमित्तसंशयात् ॥ १० ॥

सहेतिचेम् इति करणयुक्तं ईमित्येतत्पदं, लुप्तम-
कारमनवसानौयं भवति । किंकारणं ? निमित्तसं-

शयात् । नहि विज्ञायते पूर्वेष्वपदास्तेन उत्तरेष्वपदा-
दिनामकारस्य लोपो भवतीत्यत उभयहेतुसंग्रहार्थमतीय-
ते । यमौगमः । एतिचरक्तसंहितं आदृत्येतत्पदं रक्तसंहितं
यत्तत् अनवसानीयं भवति । किं कारणमिति आकारस्य-
रागोभवतीति । अत उभयगतहेतुसंग्रहार्थः । अम्ब्रान्म-
प्रोवृणाना विततीति । गुणागमादेतन् भाविचेतन । गु-
णागमादेकारागमादेतन्भूतं इतन् इत्येतत्पदं अ-
नवसानीयं भवति । किं कारणमिति गुणागमोभव-
तीति अत उभयगतसंशयः । वीरास एतन्मर्यासः ।
पदञ्च चास्त्वं भविदित्यतः परं । चास्त्वं भविदित्यस्माद् द्वैपदा-
त्यरं स्त्वं भवेनेति च पदं अनवसानीयं । किं कारणं तेन-
निमित्तेन सकारस्य लोपो भवतीत्युभयगतः संशयः ।
चित्त्वं भवेनेन स्तुभीयान् । स्तुतादिच । स्तुतादिच पदं यो-
निमारैगित्येवमादि अनवसानीयं भवति । स्तुतादिप्र-
भृतीनि चेत् यच्च यतो योनिमारैगप । अत्राकारागमः पूर्व-
वत्संशयितः ।

इति क्रमपूर्वनिमित्तमानि न स्त्रिपुत्तमेष्वहुरनंतरंहितत् ॥११॥

इति पदाभ्यां मभिक्रम्य गच्छति । उत्तमेषु त्रिषु निमि-
त्तसंशयेषु अनवसानीयं तत्पूर्वपदं निमित्तमन्यते । किंका-
रणं । अनंतरंहितत् पूर्वपदं गुणागमः सकारलोपश्च दी-
र्घत्वं च व्याख्या भवतीति । वीरास एतन् । चित्त्वं भ-
वेन । योनिमारैकः ।

अनन्तरंतवेवचतुर्थषष्ठयोः परं,
कथंतच्चनद्वाभिक्रमं ॥ १२ ॥

अनन्तरन्तु पुनश्चतुर्थषष्ठयो रनवसानीययोः । उ-
पाधावर्त्तमः । यमौगर्भमित्येतयोः परंपदं निमित्तभ-
वितुमर्हति । पूर्वनिमित्तमानिनां हेतुसामान्यात् । कथं
तवचते पूर्वनिमित्तमानिनः द्वाभिक्रमं न कुर्वन्त्येवंस्थितेपि
यदिचतुर्थषष्ठयो द्व्यभिक्रमं न कुर्वन्ति त्रिषूत्तमेष्वपि न-
कर्त्तव्यं । अथउत्तमेषु कुर्वन्ति चतुर्थषष्ठयोः कर्त्तव्यं उ-
भयत्रापि द्विविकारहेतुरानंत्युमेव ।

अनानुपूर्व्ये पदसंध्यदर्शना त्प-
दव्यवेतं च पदव्यवायिच ॥ १३ ॥

अनानुपूर्व्येसंहिते क्रमेक्रियमाणे पदेनयव्यवेतं
यच्चव्यवेतिते उभे अनवसानीये भवतः । किंकारणं प-
दसंध्यदर्शनात् । शुनःशेषं चिदित्येतयोः पदयो रन्यो-
न्येनसह संधिरदृष्टो भवति । शुनश्चिच्छेषंनिदितं ।

ततोपरेद्विक्रममाहुराश्रया त्कृ-
ताविलुप्तात्रहि वर्णसंहिता ॥ १४ ॥

ततोपरेषाचार्याः अस्यामवस्थायां द्विक्रममिच्छ-
न्ति । किंकारणं आश्रयाल्लक्षणात् । कृताश्च अत्रअवि-
क्षोपेनवर्णानां वर्णैः सहसंहिताभवतीति । शुनइत्यल-
विसर्जनोपः चितिप्रत्ययेष्वोषरेष्वरेफोचोषाणं स्थानं

उत्तरद्वृतिशकारमापन्नः । चिदित्यत्र तकारः श्रिपप्रत्यये
तालव्येषोषउदये, चकारमापन्नः । सर्वैः प्रथमैरुपधीय-
मानः शकारः शाकल्यपितुः कृकारमिति कृकारमापन्नः ।
शुनश्चिच्छेपमित्यत्र मकारः, पदान्ते वर्तमानः, नकारे प्रत्य-
ये । विस्थाने स्पर्शउदये मकारः । सर्वेषामेषोदयस्योत्तमः-
स्वमिति नकारमापन्नः । शुनश्चिच्छेपन्निदितं ।

पदानुपूर्व्येण सपूर्वभासत स्त- तोव्यवेतंचसहव्यवायिच ॥ १५ ॥

पदानामानुपूर्व्येण सपूर्वे विद्यमानपूर्वे, अनानुपू-
र्व्ये संहिते अर्द्धचस्य पूर्वद्वैपदशः क्रमो वक्तव्यः भासत
अवानुपूर्वसंहिताया । हाजना । जनायातयन् यात-
यन्नन्तः । अंतरीयते । किमर्थमिदमुच्यते । ननु क्रमो हा-
स्यामभिक्रम्येत्येव सिद्धं । न सिध्यति । ईयते इत्येतस्य
नरा इत्येतेन पदैकदेशेन सह संधिर्दृष्टः । नराशंसमित्ये-
तेन पदेन सह संधिरदृष्टः । तदापदसंध्यदर्शनात् ईय-
ते इत्येतस्य पदस्य अनवसानौयता प्राप्नोति । सामा-
भूदित्युच्यते । ततोव्यवेतञ्चपदं यच्च व्यवेति ते उभे सह-
वक्तव्ये । केन सह वक्तव्यमित्येताभ्यां सह । ईयते नराचशं-
सदैव्यम् । एवमेके । अपरे पुनरन्यथा । ईयत इत्येतस्य अन-
वसानौयता नैव प्राप्नोति । कथं पदैकदेशेन वा, कृ-
त्स्नेन वा, तदसंधिर्दृष्टो भवति । किमर्थं तर्हि इदमुच्यते ।
ततोव्यवेतंचसहव्यवायिचित्येवमाद्यपूर्वविधिः । स चानुक्तः
पुनरुच्यते । ॥

ततो निराहेतरयोश्च तेपदे, ततो-
व्यवेतेन परस्य संहिता ॥ १६ ॥

ततः अस्मामवस्थायां निराहवक्ता परिग्रहेण योजय-
तीत्यर्थः । तेपदे कृतसंहिता^१ व्यवेतं च यच्च व्यवेति^२ नराशं-
मिति नराशंसं । चेति च । इतरयोश्च कतरयोः^३ अविद्यमा-
नपूर्वयोः । तेपदे निराह । शुनश्चिर्च्छेपं निदितं । शुनः शेप-
मिति शुनः शेपम् चिदिति चित् । नरावाशंसं पृषणं ।
नराशंसमिति नराशंसं । वेति वा । ततः अव्यवेते-
नपदेन परस्य संहिता कर्त्तव्या । दैव्यञ्च निदितं सह-
स्रात् पृषणमगो ह्यम् । असंदिग्धार्थमिदमाचार्येण
विस्तरेणोक्तं ।

अनंतरे चिक्रमकारणे यदि त्रिभि-
श्च गार्ग्यः पुनरेव च त्रिभिः ॥ १७ ॥

अनंतरे व्यवहिते चिक्रमयोः कारणे निमित्तेय-
दि भवतः ५ तदा प्रथमतः त्रिभिः पदैः क्रमं ब्रूयात् ।
पुनः त्रयाणां मध्यमपदं प्रत्यादाय पुनरेव च त्रिभिः
किंकारणमेव सपिनिमित्तिनाम विलोपो भवतीति गार्-
ग्यो मन्यते । उदूषु । ऊषुणः ।

त्रिसङ्क्रमेपञ्चभि राष्यनुग्रहः ॥ १८ ॥

अस्मिन्निमित्तनैमित्तिनां त्रयाणां नामिषत्वणत्वा-
नां सङ्क्रमेपञ्चक्रमेण आर्ष्याः विलोपो भवतीति मन्यन्ते
एकेषां चार्थाः । किंकारणमुक्तं हि उदूषुण इत्यञ्च नामि-

निमित्तं षत्वं षत्वा निमित्तं णत्वं । नास्यभावे षत्वं न स्यात् ।
षत्वाभावे णत्वं न स्यात् । सविलोप इति न इत्येतस्यान-
वसानोयत्वं कक्षात् । नकारस्योत्तरपदेन प्रत्यादाने
णोवसो इति सह संधिरदृष्टो भवतीति । उदूषणोवसो ।

चतुःक्रमस्त्वाचरितोत्रशाकलैः ॥ १९ ॥

एवं पक्षान्तरगमनेष्वस्मिन्स्त्रिसंगमे शाकलाश्चतुः
क्रममाचरन्ति । तदुक्तं पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः । उदूषणः ।

**अलोपभावादपरेवहुक्रमं प्रति-
स्वमार्षीति न कुर्वते क्वचित् ॥ २० ॥**

अलोपभावा दार्ष्ट्या अलोपस्य भावात् अपरेश्चा-
चार्यावहुक्रमं क्वचिदपि न कुर्वते । यदि बहुक्रमो न क्रियते
निमित्तनैमित्तिकयोगे कथमार्ष्या अलोपो भवति ।
पदांतस्य पदादिना सन्धौ क्रियमाणे लोपागमविकाराः
प्रतिस्वम्भवति । द्वयोर्द्वयोः पदयोरादर्ष्या अलोपो भवति ।
प्रतिस्वमार्षी भवतीति । मोषु । सुनः ।

**असर्वशस्त्रप्रभृतिष्वनेकशः स्म-
रन्ति संख्या नियमेन शाकलं ॥ २१ ॥**

प्रतिस्वमार्षीति यदुक्तं तदसर्वशः । न सर्वत्र युज्यत
इत्यर्थः । कथं यच्च पदांतपदाद्यो रन्योन्यं प्रति निमित्तत्वं
तत्र युक्तं । तन्त्रः । नोमित्रः इत्यादौ । यच्चतुपदाभ्यां
पूर्वपदं विकारस्य निमित्तं भवति तत्र न युक्तं, त्रिप्रभृतिषु प-
देषु । मोषु इत्यत्र नामि निमित्तं षत्वं स्यात् । यथा-

पदं संधिमपेतहेतुषु इतिबध्यमाणात्वात् । सविलोपद्व-
त्युक्तं । तस्मादनेकशः बहवःस्वरंति । इहंत्याचार्याः ।
संस्थानियमेन विक्रमचतुः क्रमपञ्चक्रमा इति । एतेन
संस्थानियमेन शाकलविधानं । मोषुणः । उदूषुणः ।
निरुखसार मस्कृतोषसं ।

अयावनेपूर्वविधानमाचरेत् ॥ २२ ॥

अयावने अभिश्रणे । किमुक्तंभवति । यथाक्रम-
मप्राप्ताभ्यां पदाभ्यां पूर्वपदंनिमित्तंनभवति तत्रेत्युक्तंभ-
वति । पूर्वविधानमाचरेदितिद्वाभ्यांक्रममाचरेदित्य-
र्थः । अग्निमीले । ईलेपुरोहितं । यत्रयत्र यावनं तत्र-
तत्र बज्रक्रममाचरेत् । मोषुणइति ।

यथापदं संधिमपेतहेतुषु ॥ २३ ॥

यथापदंसंधिकुर्यात् । अपेतहेतुषु । प्रणः । न इन्द्रो ।
प्रशब्दोणत्वहेतुः । स्तस्यापाये उत्तरेणसहप्रत्यादाने क्रिय-
माणेनत्व विलोपसंशयनिवृत्त्यर्थं ग्रहणं नइन्द्रो ।

**अथोपदाभ्यां समयंपदेनच कृ-
मेष्टववस्येदतिगम्यसंदधत् ॥ २४ ॥**

अथोपदाभ्यां समयमतिक्रम्यावस्येत् । संदधत्तथास-
मयंपदेन । किंपुनः कारणं । समयातिक्रमणे दृष्टक्रम-
त्वादित्युक्तं क्रमशास्त्रेएव । किमर्थंपुनर्द्वाभ्यामतिक्र-
म्यावसानं । षट्ष्टक्रमत्वादितिप्रक्तव्यं । एकेनकस्मा-

त्संदधदवस्यति । संध्येमेमिति वक्तव्यं । त्वांङ् । इ-
त्यदिन्द्रार्णसातौ स्वर्मीहे । क्रमेण्विति गृहणात्पाद-
व्यवस्थायां समयोत्तरपदद्वयांते, वसानं न स्यात् । त्वां-
इत्यदिन्द्रार्णसातावित्यादिषु । यच्चिद्विसत्यसोमपा इत्या-
दिषु समयोत्तरे, पदद्वयांते, वसानं स्यादेव । पादलक्षण-
वशात् ।

सहेतिकाराणि समासमेतभा
ग्वहुक्रमे मध्यगतानि यानिच ।
तृतीयतांगच्छतियस्य सोष्मवा-
ननन्ययोगं विवृणुतादिषु । अ-
तीत्यतेषां पदतां प्रदर्शयेत् ॥२५॥

सहेतिकाराणि = इति करणयुक्तानि । समासं
षवगृह्याणि । अंतभाक् अर्धचान्तं यत्पदं भजते । बहुक्रमे-
मध्यगतानि यानिच, विक्रमप्रभृतिषु बहुक्रमेषु यानि मध्य-
गतानि पदानि यानिच । तृतीयतांगच्छतियस्य सोष्मवान् ।
जुगुक्षतोदुदुक्षन्नित्येवमादितेषु सोष्माधकारश्चतुर्थः । सच-
वर्गं तृतीयतांदकारमापद्यते । तत् । अनन्ययोगं विवृणुतां-
नन्यकृतो यस्य विकारः आत्मकारित इत्यर्थः । प्लुतादौ-
निचपदानि योनिमारैगित्येवमादीनि । तेषां पदानां उ-
त्तरेण सह प्रत्यादानं कृत्वा यापदे प्रकृतिर्दृष्टातां दर्श-
येत् । केन परिगृहेण । किं कारणं ? स्तइतिष्ठः । स्वि-
तिष्ठ । सुइत्यत्र युग्मान्तस्थादंतमूलोपपूर्वरिति परिगृ-

इत्यद्वितीयेषत्वप्रसंगः । समाभूदिति । समासइति ।
 दुर्हनोइतिदुः ऽहनो । इत्यत्र षट्काररेफषकारानका-
 रमिति परिग्रहस्यपूर्ववचने, यात्वप्रसंगः । समाभूदिति । अं-
 तभाक् । महान्धिषः । सदृतिसः । इत्यत्रयुग्मान्तस्थेति पू-
 र्ववत् । बहुक्रमेसध्यगतानियानि । मोषुणः इत्यत्रपूर्ववत् ।
 तृतीयतांगकृति यस्य सोष्मवान् । जुघुक्षतइति जुघुक्ष-
 तइत्यत्र परिग्रहस्यसंहितावत्पूर्ववचनं पदवदुत्तरमिति
 परिग्रहस्यपूर्ववचने तृतीयत्वप्रसंगः । समाभूदिति । अ-
 नन्ययोगविकृतं । सुसुमेतिसुसुम । इत्यत्रपरिग्रहस्य सं-
 हितावत्पूर्ववचनेषत्वप्रसङ्गः । समाभूदिति । भुतादि ।
 योनिमारैगित्येवमादिषु । अरैगित्यरैगित्यत्रपूर्ववचनेदो-
 र्वत्वप्रसंगः । समाभूदिति । अस्यैवापरायोजना । अतीत्य-
 तेषांपदतां प्रदर्शयेदिति । सहेतिकाराख्यौत्येवमादीन्य-
 तिक्रम्य परिग्रहेण तेषांपदानांपदतां प्रदर्शयेत् । किंकार-
 णं । नहिपरिग्रहादृते तेषांपदतादृश्यते । सहेतिकारे-
 षु तावदुस्थितांतत्प्रदर्शनार्थं च । इन्द्राग्नीतपंति । इन्द्रा-
 ग्नीदतीन्द्राग्नौ । प्रगृह्यप्रदर्शनार्थं च । प्रातःसोमं । प्रा-
 तरितिप्रातः । रेफप्रदर्शनार्थं च । समासेष्ववग्रहप्रदर्शनार्थं
 च । पुरोहितं यज्ञस्य । पुरोहितमितिपुरः ऽहितं ।
 अंतभागत्त्वर्द्धचातस्थापनार्थं । अर्णाचिवरथावधौः । अ-
 वधौरित्यवधौः । पदादिप्रदर्शनार्थं च । बहुक्रमेषुमध्य-
 यतेषु पदवद्भाग प्रदर्शनार्थं । निरुस्वसार मस्कृतोष-
 सं । ऊँ इत्थं । स्वसारमितिस्वसारं । अकृतेत्यकृत ।
 तृतीयतांगकृति यस्यसोष्मवानिति पृथग्यज्ञस्य सनर्थ-
 कं । अनन्ययोगं विकृतमित्येवमेवसिद्धत्वात् । नानर्थ

नं । परिग्रहस्य उभयोरपि वचनयोः पदत्वप्रदर्शनार्थं ।
 दक्षुषः कृष्णजं हसः । धक्षुषद्विधक्षुषः । किमुच्यते उभयो-
 रपि वचनयोः पदत्वप्रदर्शनार्थं पृथग्रहणमिति । अन्ये-
 ष्वप्यनन्ययोगविकृतेषु उभयोरपि वचनयोः पदत्वप्रदृ-
 श्यते । सत्यं । नकारलापोऽक्षरभावमानयेदित्येवमादि
 वचनात् यच्चयत्रवचनं नास्ति तत्रतत्रपरिग्रहस्य पूर्वव-
 चने विकारो भवत्येव । यथारजेषितमितिरजः । इषि-
 तं । अनन्ययोगविकृतेषु प्रकारः पदत्वप्रदर्शनार्थमेव । सुषु-
 मायातं । सुसुमेतिसुसुम । प्लुतादिषु पदत्वप्रदर्शना-
 र्थमेव । चारैक्पंथां । अरैगित्यरैक् ।

कृतेतुगार्ग्यस्य पुनस्त्राभिक्रमे ॥ २६ ॥

गार्ग्यस्याचार्यस्य पक्षे त्रिभिश्चगार्ग्यः पुनरेवच त्रिभि-
 रिति पुनः सत्यभिक्रमे कृते एवं पदतां प्रदर्शयेत् । उदूषु ।
 जषुणः । जं इत्युं । स्वितिसु ।

**अदृष्टवर्णे प्रथमे प्रदर्शनं स्मरन्ति-
 तत्त्वत्वनिराहचोदकः ॥ २७ ॥**

प्रथमे द्वैपदे पूर्वपदस्यांत्यवर्णे अदृष्टस्य प्रदर्शनमा-
 चार्याः स्मरन्ति दृच्छन्ति । तत्त्वप्रदर्शनं निराहिति प्रवद-
 ति चोदकः परिग्रहः । किंकारणम् । पदांतसंशयनिवृत्त्य-
 र्थं । तान्त्वामित्यत्र अर्धर्चादि द्वैपदे नञ्चायते नकारा-
 तंवा पदमकारांतंवा तस्मात्परिगृह्णन्ति । तावन्न ।
 तामिति तां ।

पदं यदा केवलमाह सा स्थितिः ॥ २८ ॥

पदं केवलमनितिकरणं यदाऽऽहवक्ता सा स्थितिरिति-
वेदितव्या । संज्ञाकरणं स्थित्यभिक्रमार्थं । तान्नः । ता-
मितिताम् ।

यदेतिकारांत उपस्थितं तदा ॥ २९ ॥

इतिकरणांतं यत्पदं आहवक्ता तत्पदमुपस्थितसंज्ञं
वेदितव्यं । संज्ञाकरणं उपस्थितेनाभिक्रमार्थं । इन्द्रा-
ग्नीइति । तामिति ।

**अथोविपर्यस्य समस्य चाहते य-
दा स्थितोपस्थितमाचरंत्युत ॥ ३० ॥**

अथोतेपदे स्थित्युपस्थिते विषयस्थिते विपर्यस्योपस्थितं
तत्पूर्ववत्त्वास्थितं पश्चात् समस्य च यदाऽऽहवक्ता तत्प-
दं स्थितोपस्थितं संज्ञं वेदितव्यम् । संज्ञाकरणं स्थितोप-
स्थितेनाभिक्रमार्थं । विभावसोइति विभाऽवसो । तान्नः ।
तामितितां । आचरंत्युत । एवं स्थित्युपस्थितस्थितोप-
स्थितानां अन्यतमेन पदप्रदर्शनमाचरंति ।

पुनर्ब्रुवं स्तत्र समासमिङ्गयेत् ॥ ३१ ॥

तत्र स्थितोपस्थिते क्रियमाणे पुनर्ब्रुवन्वक्ता समा-
समवगृह्णीयात् । पुरोहितमिति पुरः ऽहितं । अतौ-
त्यतेषां पदतां प्रदर्शयेत् इत्येवं सिद्धे इदं वचनं परिगृह्य
पूर्ववचने अवग्रहप्रतिषेधार्थम् ।

स्वरित्यतो न्येषु तु संधिमाचरेत् ।
अवग्रहस्येव हि कालधारणा प-
रिग्रहे स्तीत्युपधेत्यनुस्मृता ॥ ३२ ॥

तस्मिन्नेव च स्थितोपस्थिते स्वरित्येतत्पदं वर्जयित्वा
न्येषु पदेषु इतिकरणात्पदेषु सत्सु इति नातेषां यथोक्तं सं-
धिकुर्यात् । और्वभृगुवदित्यौर्वभृगुऽवत् । इन्दाग्नौ इती-
न्द्राग्नौ । स्वरित्यतो न्येष्वतिकस्मात् । स्वरित्येतस्य हि
पदस्य अवग्रहस्येव हि मात्राकालः । कालधारणा परिग्रहे
इत्युपधास्तीति पूर्वाशाकलैः अनुस्मृता । आचार्यग्रहणं
पूजार्थं । स्वरिति स्वः । क्रमशास्त्र एव हेतु रक्तः । इति
पूर्वेषु संधानं पूर्वैरिति

अभिक्रमेतोभयतोनुसंहितं त-
तोस्य पश्चात्पदतां प्रदर्शयेत् ।
यथापदं वान्यतरेण संदध त्रिषू-
त्तमेष्वेतदलोपसंभवात् ॥ ३३ ॥

अलोपसंभवदर्शनात् अथवा अभिक्रमं कुर्यादुभयतः
पूर्वेण च परेण अनुसंहितं ततः पश्चादस्य पदस्य पदतां प्र-
दर्शयेत् । क्वचित् त्रिषूत्तमेषु निमित्तसंश्रयेषु निमित्तहे-
तोः एवमप्यलोपः संभवति । वीरास एतन् । एतन्मर्यासः ।
इतनेतीतन् । चित्कम्भनेन । स्कम्भेन स्कम्भीयान् । स्कं-

भनेनेतिस्कांभनेन । योनिमारैक् । आरैगप । अरैगित्थरैक् । यथापदं वान्यतरेण पदेन पूर्वेण परेण च सह-
संदधत् क्रमं ब्रूयात् । वीरास एतन । एतनमर्यासः ।
इतनेतीतन । चित्स्कांभनेन । स्कांभनेन स्काभीयान् । स्कां-
भनेनेतिस्कांभनेन । योनिमारैक् । आरैगप । ए-
वमप्यलोपः संभवति । द्वाविमौपक्षौ । उभयतोनुसंहित-
मिति च । यथापदं वान्यतरेणेति च । पदयोः कोभिप्रा-
यः । अज्ञायमाने विकारनिमित्ते अन्यतरयोगे विकारी-
भवतीति पूर्वस्याभिप्रायः । अन्यतरवचनादन्यतरनि-
मित्तं भवितुमर्हतीति परस्य एवमेकैव ग्राह्यंति । अ-
परे पुनः निवृत्तत्वात् निमित्तसंशयाधिकारस्य त्रिषूक्त-
मेष्विति प्रकृतानामेव सहेति काराण्यौत्येतेषां त्रिषूक्तमेषु-
तृतीयतांगकृतियस्य सोष्मानित्येवमादिषु वर्णयति । प-
त्नन्दक्षुषः । दक्षुषः कृष्णजंहसः । धक्षुष इति धक्षुषः । व-
रुणो मामहंता । मामहंतामदितिः । समहंतामिति
समहंता । योनिमारैक् । आरैगप । अरैगित्थरै-
क् । पक्षयोः पूर्वोत्तरयोः अतीत्यतेषां पदतां प्रद-
र्शयेत् । इत्येवं सिद्धत्वादिह्यहणमनर्थकं । नानर्थकं ।
यथापदं वा अन्यतरेण संदधदित्यपूर्वार्थविधिः । स उ-
क्तोऽर्थः पुनः कीर्त्यते । पत्नन्दक्षुषः । धक्षुषः
कृष्णजंहसः । वरुणो मामहंताम् । मामहंतामदितिः ।
योनिमारैक् । आरैगप । यद्वशिष्टं तत्पूर्ववत् द्रष्टव्यम् ।

अरक्तसंध्येत्यपवादिते पदं पुन-
स्तदुक्त्वाध्यवसायपूर्ववत् ॥ ३४ ॥

अरक्तसंधिश्चादृत्येतत्पदमपवादते । कस्मात् । परि-
ग्रहात् । कस्यहेतोः । वज्रक्रमे मध्यगतानि यानि-
चेति परिग्रहोऽस्यमाभूदिति । कथं तर्हि वक्तव्यं । पुन-
स्तत्पदं उक्त्वा । कतरत् । आदृत्येतत्पूर्ववत्परेण पदे-
नाध्यवसानं कृत्वा क्रमेण । मंदमावरेण्य । अर-
क्तसंधीति कस्मात् । अभ्युपपत्तिः ।

तथा यदृच्छोपनते बहुक्रमे क्रमेत-

दस्यैकपदानि निःसृजेत् ॥ ३५ ॥

तथा कथं । यथा आकारस्य पदप्रदर्शनार्थं म्रत्यादा-
नमुक्तं । पूर्ववदध्यवसानं । यदृच्छोपनते बहुक्रमे तस्य व-
ज्रक्रमस्यैकं पदं निःसृजेत् । अपनयश्रुत्वा क्रमेत । क-
स्यहेतो र्यथा सर्वपदांताः स्वराद्यसार्थदृष्टाः स्वरिति ।
आत्वेतानि । श्रुते । एत । इतानि । निमित्त-
नैमित्तिकप्रसङ्गेन यो बहुक्रमः क्रमशास्त्रेषु नाम्नातः
स यदृच्छोपनतः । यथा आत्वेतानि इत्यवतु इति द्वाभ्या-
मवसाने क्रियमाणे नकारस्य द्वित्वाभावात्तदनवसानीयं
भवति । अनुनासिकमथात्तु तृतीयं । दीर्घभावा र्थचतुर्थम् ।

नकारलोपोष्मरभावमानये दपे-

तरागांप्रकृतिं परिग्रहे ॥ ३६ ॥

नकारस्य खलु लोपभावं च ज्ञप्स्यभावं च । अपेतरा-
गां रागवर्जितां प्रकृतिमानयेत् । परिग्रहे क्रियमाणे । क-
स्यहेतोः । पदप्रदर्शनार्थं । दृष्टादिलोपोष्मरभावः । द्वैप-

दाभिक्रमणोभवन्ति । तस्मात्स्वांप्रकृतिमानयेत् । लोपभा-
वः । अच्चाँअच्चाँइत् । अस्मानस्मानित्यस्मान् ऽप-
स्मान् । ऊष्मभावः । स्वतवाँः पायुः । स्वतवानिति
स्वऽतवान् । नैतदुदाहरणं युक्तं । कथं । स्वतवाँःपायु-
रिति पायुशब्देहि नकारस्य विसर्जनीयसंबन्धः । इदं-
तर्हिउदाहरणं । नूँःपात्रमिति नृन्पात्रम् । विभ्राज-
मानांश्चमसान् । विभ्राजमानानितिविऽभ्राजमानान् ।
अभीशूँरिवसारथिः । अभीशूनिवेत्य अभीशून्ऽइव ।
अतीत्येषांपदतां प्रदर्शयेदित्येवं सिद्धेकिमर्थं नका-
रलोपादीनां सहितानां परिग्रहे पुनर्निवृत्तिरुच्य-
ते । परिग्रहस्योभयो वचनयो विकारनिवृत्त्यर्थं ।
तेनहि उत्तरस्मिन्नेवस्यात् । नैषदोषः । तेनाप्युभयो-
र्भवतीति द्वापकं ब्रूमः । यदयं पुनर्ब्रुवंस्तत्रसमासमि-
गयेदिति पूर्वस्मिन्वचने अवग्रहप्रतिषेधार्थं कुर्वतत्
द्वापयति । अन्यत्रोभयोरपिवचनयोः पदतयाप्रदर्शनंभ-
वतीति । एवंचेत् अतीत्येषां पदतांप्रशयेत् इत्येवंसिद्धे
नकारस्यलोपोष्मभावमानयेदित्येवमादीनां नियमा-
र्थमनुक्रमणं । अनुक्रांतानां विकारणानां परिग्रहस्यपू-
र्ववचनेनिवृत्तिर्न भवति । यथा । धनर्चमिति धनऽअर्चम् ।
ककुद्भानिति ककुत् ऽमान् । अहोभिरित्यहः ऽभिः ।
दशोणिमिति दशऽपोणिम् ।

नतिम् ॥ ३७ ॥

नतिं च प्रकृतिमानयेत् परिग्रहेक्रियमाणे । क-
स्यहेतोः । पदप्रदर्शनार्थं । सुषुमायातम् । सुषुमेति

सुसुम । दुर्हणो । दुर्हनोइतिदुःऽहनो ।

सुतोपाचरितेच ॥ ३८ ॥

सुतंचउपाचरितंचसुतोपाचरितेएते प्रकृतिमानयेत्
परिग्रहेक्रियमाणे । कस्यहेतोः । समानहेतुःपूर्वेषामुतः ।
मक्षुमक्षुक्रणुहि । मक्षुमक्ष्वितिमक्षुऽमक्षु । उपाचरितः ।
ज्योतिष्कृदसि । ज्योतिःकृदितिज्योतिःऽकृत् ।

**यत्रचप्रगृह्यमेकीभवतिस्वरोद-
यम् ॥ ३९ ॥**

यत्रयस्मिन्समुदायेस्वरोदयं प्रगृह्यपदमेकीभावंगच्छ-
ति । यथा । व्यञ्जरांतास्तुनेवेइतिप्रकृतिभावेप्रतिषिद्धे-
तत्रप्रकृतिमानयेत् परिग्रहेक्रियमाणे कस्यहेतोःप्रगृह्य-
प्रकृतिभावप्रदर्शनार्थं । दंपतीवक्रतुविदा । दंपतीइवे-
तिदंपतीऽइव ।

प्रवादिनोदूणाशदूढादूलभान् ॥ ४० ॥

प्रवादान्दूढ्यदूणाशदूलभइत्येतांश्चप्रकृतिमानयेत् प-
रिग्रहेक्रियमाणेकस्यहेतोःपदप्रकृतिदर्शनार्थं । दूणा-
शंसख्यं । दुर्नशमितिदुःऽनशं । जनस्यदूढ्यः । दुर्ध्यं १
इतिदुःऽध्यः । दूलभोरथः । दुर्दभइतिदुःऽदभः ।

परेऽवघोषेषुचरेफमूष्मणः ॥ ४१ ॥

अवघोषेषुचपरेषुऊष्मणःरेफःक्रियते । तंचप्रकृतिमानये-

त् । परिग्रहेक्रियमाणे । कस्यहेतोःपदप्रकृतिदर्शनार्थं ।
काव्येनास्वर्चनाः । स्वध्वनाद्वृत्तिः । चनाः । धूर्षदंवनर्ष-
दं । धूःसदमितिधूःसदं । पूर्पतिंसुशिष्टौ । पूःपतिसि-
तिपूःपतिं ।

महाप्रदेशंस्वधित्वेवचानयेत्॥४२॥

महाप्रदेशंस्वधित्वेवेत्येतच्च पदंप्रकृतिमानयेत्परिग्र-
हेक्रियमाणे । महान् अयंप्रदेशःयत्प्रतिकंठं चास्यग्र-
ज्जगत्सर्वाणिहिंसास्त्राणिप्रतिकंठमुपदिश्यते । सर्वशास्त्रा-
र्थंप्रतिकंठं मुक्तं । प्रतिकंठं चास्यविधिं रक्तोनादोद्बुद्धःस्व-
धित्वेवेति । स्वधित्वेतिरेवेति स्वधित्वेतिःऽइव । रेफस्यलो-
पोदीर्घत्वंचपुराप्रतिपादितं । तस्मात्समहाप्रदेशः प्रकृति-
मानयेत् ।

नुटेचशौडाक्षरसंध्यमागमं ॥४३॥

नुदेत्शौडाक्षरसंधिं वभागमं प्रकृतिमानयेत् क्रिय-
माणेपरिग्रहे । कस्यहेतोःपदप्रकृतिदर्शनार्थं । सुष्ट-
दक्ष । सुचंद्रेतिमुऽचन्द्र । परिष्कृण्वन्निष्कृतम् । प-
रिक्तृण्वन्नितिपरिऽक्तृण्वन् । धूर्षदंवनर्षदं धूःसदमिति
धूःसदम् । वनसदमिति वन । सदम् ।

अभिक्रमेपूर्वविधानमाचरेत्पुन-
र्ब्रुवंस्तूत्तरकारितंक्रमे । विका-
रमन्यद्यदतीनुसंहितंतदाचरे-
दंतगताद्ययोस्तन ॥ ४४ ॥

क्रमविधावभिक्रमेऽपदस्य प्रथमेव चनेपूर्वविधानमाचरेत् ।
पूर्वप्रयुक्तं विकारंपठेदित्यर्थः यथाप्रणद्धोद्वन्त्यत्रप्रणः ।
पुनर्बुधन् द्वितौयैकवचने उत्तरकारितमाचरेत् । नपु-
र्वकारितं । नद्वन्द्वो । विकारमन्यदितियदतः पूर्वोत्त-
रकृताविकारादन्यत् यत्पदं स्वयं विकृतं तदनुसंहितमा-
चरेत् । क्रमकालेपि उभयवचनेपि यथासंहितंपठेदित्यर्थः ।
अंतगतस्याद्यगस्य स्वयं विकृतस्यापि उभयवचनेपि नाचर-
णं कुर्यात्तयो उभयवचनस्याभावादिति भावः ।

सकृद्यथासंहितमेषुवाचरेत् पुन-
र्विवक्षन्पदमप्यसंदधत् । परि-
ग्रहेसंधिषुकारणान्वयात् ॥ ४५ ॥

अथच सकृद्यथा संहितमेषुवाचरेत् । एषुकृतश्लेषु
नकारलोपोष्मरभावमानयेदिति एवमादिषु । पुनर्द्वि-
तीयं वचनं विवक्षन् वक्तापदमविक्रियते । असंदधत्
संधिमकुर्वन्परिग्रहेक्रियमाणे । कस्यहेतोः संधिषुकार-
णान्वयात् एषुहि नकारलोपादिषुसंधिषु यस्मिन्स्ते न
कारलोपादयोविहिता स्तत्कारणमन्वेतिपरिग्रहस्यपूर्व-
वचने । श्येनाद्देवेति श्वेतान्द्देव । विश्वस्यन्द्रा अ-
मित्रहन् । विश्वस्यन्द्रादिति विश्वस्यन्द्राः ।

अविक्रमं द्वा ष्म सुचोष्मसंधिषु ॥ ४६ ॥

अविक्रममेव कुर्यात् वक्ता । द्वा ष्म सुचोष्मसंधिषु परि-
ग्रहेक्रियमाणे । किमर्थमिदमुच्यते । इह निष्पिध्वरीः ।

स्वर्षातेति च । नतेः रेफस्यचनिवृत्तौ कृतायां पुनर्विच-
 र्जनोयस्यतमेवोष्माणमूष्मणीति नित्यविधिंवाधित्वा-
 क्कष्मणिचानत इतिविभाषाप्राप्नोति । तत्रव्यापत्तिरेवे-
 ष्यतेनविक्रमः । एवमेवार्थं मिदमुच्यते । निष्पिध्वरीस्ते ।
 निःसिध्वरीरितिनिः ऽसिध्वरीः । स्वर्षातायत् । स्वः
 सातेतिस्वःऽसाता । द्रुष्मस्वितिकिं । दिवः पृथिव्यो-
 रित्यब्राह्मणपाचरितस्य निवृत्तौकृतायां प्रथमोत्तमवर्गी-
 येस्पर्शेवेति व्यापत्तिरेवस्यात् । अविक्रममिति परिग्रहे-
 विक्रमस्य प्रतिषेधात् । स्यान्मतं अव्यापत्तिः कख-
 पफेष्टुत्तिरिति उक्तत्वान्नभविष्यतीति । तच्चन प-
 रिग्रहादन्यत्रसावकाशात्तस्य ।

समानकालावसमानकारणा व-
 नंतरोवायदिसंनिगच्छतः । प-
 दस्यदोषावयहेत्वसंग्रहेनियुक्त-
 माष्यान्त्यतरेणलुप्यते ॥ ४७ ॥

समानकालौ एककालौ असमानकारणौ नानानिमि-
 त्तौ अनंतरौवा अव्यवहितौनिमिताद्यवहितौ वा यत्सं-
 निगच्छतः संनिहितौभवतः । पदस्यदोषौ विकारौ-
 कार्यावित्यर्थः । अथास्यामवस्थायां हेत्वसंग्रहेवहुक्रमेण
 निमित्तापरिग्रहेसति । नियुक्तंनियोगतः आर्षीं संहि-
 ताअन्यतरेणवचनेन लुप्यते । पूर्वेषूपरेणवा । प्रश-
 दूत्यवप्रनिमित्तंशतृत्वंउदात्तनिमित्तं अनुदात्तस्यस्वरित-

त्वंचीत्तरेणसहप्रत्यादानेक्रियमाणेलुप्यते । नइंदो ।
व्यवहितेशक्रएणांइत्यत्र रेफनि मितंगात्व मुदात्तनिमित्त
मनुदात्तस्यस्वरितत्वं तदुत्तरेणप्रत्यादानेक्रियमाणेच-
लुप्यते एनंपीपयत् ।

मकारलोपेविकृतस्वरोपधे तृती- यभावेप्रथमस्यचध्रुवं ॥ ४८ ॥

मकारलोपे विकृतस्वरोपधेसति प्रथमस्यतृतीयभा-
वेच । बहुक्रमेर्वाक्रियमाणे ध्रुवमार्षीं लुप्यते । एरि-
णांति । इत्यत्रचैकादेशनिमित्तंगात्वं उदात्तत्वंच तदुत्त-
रेणप्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते ईरिणांति । प्रथम-
स्यतृतीयभावे । इन्द्रस्यविष्टुविहेत्यत्रपकारस्यपरनि-
मित्तं तृतीयत्वंतत्पूर्वेणतुवचनेनलुप्यतेइन्द्रस्यविष्टुविहभ
ागो अन्हः ।

विपर्ययोवेतरथाभ्युपेयुषां ॥ ४९ ॥

अथवा वहुक्रमादृतेपि प्रथमस्यतृतीयभावे विपर्ययः ।
अस्यविपर्ययः । लोपइति प्रकृतं अलोपस्तस्यविपर्ययः ।
इतरथाभ्युपेयुषां । कथं ॥ तच्चादन्यमवसाने तृतीयंगा-
र्ग्यस्पर्शमितिगार्ग्यमतं येभ्युपगच्छंति । तेषांइन्द्रस्यविष्टुप्

अथोभयेषां मनुनासिकोदये ॥ ५० ॥

अथाप्यार्षीं लुप्यतएव । अनुनासिकोदये प्रथमे-
अति उभयेषां गार्ग्यमतं येभ्युपगच्छंति येषशाकटायन-

मत मध्युपगच्छति । त्रिककुम्भिवर्तदित्यत्रुपकारस्यपरनि-
मित्तमत्वं तत्पूर्वेषासहवचनेनलुप्यते । सप्रवर्गेत्रिककुप् ।

अथोनते नोपहिते नुनासिके ॥५१॥

अथोनते नोपहिते अनुनासिकेसति परेणसह
बहुक्रमेषक्रियमाणे आर्षी लुप्यते । मीषुणद्-
त्यत्रप्रत्यनिमित्तंणत्वं तदुत्तरेणसहप्रत्यादानेक्रियमाणे
लुप्यते । नः परापरा ।

ॐ नमः शिवाय

तथाक्षरस्य क्रमएकपातिनः ॥५२॥

अक्षरस्यक्रमः द्विवचनं बहुक्रमे अक्रियमाणे उभयोर्व-
चनयोरुल्लिख्यते एकाक्षरस्यपदस्य । मुंचतावि । व्यंहः ।

**नचात्रपूर्वःस्वरितेनसंहितां ल-
भेततस्मिन्नियतस्वरोदये ॥५३॥**

अत्रएकपातिनः क्रमे तस्मादेकपातिनः पूर्वस्वरः
स्वरितेनसंहितां नलभते । तस्मिन्नियतस्वरोदयेसति ।
इसिनि । न्यत्रिणं ।

**यदाचगच्छत्यनुदात्तमक्षरं व-
शंपदादेरुदयस्यतेनच ॥ ५४ ॥**

यदाच अनुदात्तमक्षरं उदात्तस्यपदादे वशंगच्छ-
ति । स्वरितंच । उदात्तवत्येकीभावउदात्तं सं-
ध्यक्षरमिति तेनोदात्तेनैकीभावे तदाबहुक्रमेषक्रि-

धमागो ध्रुवमार्षीलुप्यते । आतेवद्वत्यत्रते । इत्यनु-
दात्तस्य अवद्वत्युत्तरेणैकादेशे उदात्तत्वम् । तत्पू-
र्वेणसहवचने लुप्यते । आते । त्वांसोमपधमानं स्वाध्या-
न्वित्यत्र स्वाध्याङ्कृतिस्वरितस्योदात्तवत्येकौभाव इत्यु-
त्तरेणैकादेशे उदात्तत्वं तत्पूर्वेणसहपठने लुप्यते । प-
धमानंस्वा ध्यायोनु ।

उदात्तपूर्वनियतस्वरोदये परो- विलोपोनियतोयदावरः ॥ ५५ ॥

उदात्तपूर्वैकादेशे , नियतस्वरोदयेमति परस्वरो-
णसह वचनेद्वत्यर्थः । आर्ष्याविलोपोभवतीत्यनिय-
तो यदावरः यतउदात्तः यदापरोभवत्यनुदात्तश्चपू-
र्वः तदाचवरः पूर्वेणसहवचनेद्वत्यर्थः । आर्ष्याविलो-
पो भवति । यद्येवंपूर्वस्यायं शेषः । इहकस्मादुच्यते ।
उदात्तपूर्वैकादेशे इकारयोश्चप्रश्लेष एवमादौ शाक-
लविधाने पूर्वणापिसहवचने आर्ष्याविलोपोभवति । इ-
तिस्थापनार्थंच उदात्तपूर्व । एन्द्रमानसिमित्यत्र आका-
रेणमहैकादेशनिमित्तमिकारस्योदात्तत्वं तस्यपरेणसह
प्रत्यादानेविलोपः । इन्द्रसानसिं । शाकलविधानस्यो-
दाहरणं तथातेवंत्वित्यत्रतेद्वत्युदात्तस्या वत्वित्यनुदातेन-
सहैकादेशनिमित्तं स्वरितत्वं तस्यपूर्वेणसहवचने वि-
लोपः । भ्रुवंतुतेद्वत्यनियतो यदावरइत्येतस्य पूर्वसूत्रेनि-
दिष्टमेवोदाहरणं ।

स्वरैकादेशंस्वरितस्यचोत्तरं यदा-

निहन्यादनिमित्तमक्षरं ॥ ५६ ॥

स्वरितस्वरस्योत्तरमनुदात्तमेकदेशं तूदात्तस्वरितपरं
संतंनिहन्यात्स्वरः । आण्यो २ रसमिति । तदक्षरं-
यदापूर्वेण सहचनिमित्तंब्रूयात् । आर्षींलुप्यते । सी-
तारओण्योः ।

उदात्तपूर्वोऽप्यनुदात्तसंगमो य- दास्वरौदौलभतेपिवावहन् ॥ ५७ ॥

उदात्तपूर्वः स्वरितः प्रपूर्वोऽपि अनुदात्तानामक्षरा-
णां समवायः यदादौलभते अपिवाहन् स्वरांस्तदाब-
हुक्रमे अक्रियमाणे आर्षीं लुप्यते । उतदेवाश्व-
हितमित्यत्र देवादित्यनुदात्तसंगमस्य पूर्वनिमित्तमाद्यस्य
स्वरितत्वं तदुत्तरैणसहप्रत्यादानेक्रियमाणे लुप्यते ।
तथा परनिमित्तमंतस्यानुदात्तत्वं । तत्पूर्वेणसहवच-
ने लुप्यते । उतदेवाः । देवाश्वहितं । स्वरब-
हुत्वं पुरुपुरुभुजायदित्यत्र पूर्वापायेस्वरितोलुप्यते । स्व-
रितापायेप्रचयाः । पुरुभुजायत् । उत्तरापाये चा-
नुदात्तः । पुरुपुरुभुजा । स्वरितपूर्वः । वदताव-
दङ्गः । इत्यत्रपूर्वापाये प्रचयस्वरौ लुप्येते । वाचंवद-
तेत्यत्र उत्तरापायेनुदात्तः । यथाबहुक्रमेअक्रियमाणे स
मानकालावसमानकारणावित्येवमादिभिर्विहितेषु आ-
र्षींलुप्यते । तस्माद्बहुक्रममिदं त्येकेषाचार्याः ।

यथाप्रकृतेस्वरवर्णसंहिते तयो-

स्तयोरक्षरवर्णयोस्तथा । अद-
र्शनेनार्थविलोपउच्यते क्रमेष्वा-
नार्धब्रुवतेपरेस्वरं ॥ ५८ ॥

यथा येनप्रकारेण प्रकृप्तेविहितेस्वरसंहितावर्णसंहि-
ताचतयोरक्षरवर्णयो रक्षरस्वरस्य संहिता । वर्णानां च
संहिता वर्णसंहिता । तयोः स्वरवर्णसंहितयोरदर्शनेन सति
उच्यते अनार्धविलोपः । नार्धविलोपः अनार्धविलोपः ।
आर्धविलोपइत्यर्थः । कोस्यविग्रहः । विलोपःविनाशः
तस्याऽभावोऽविलोपः ।, आर्धविलोपः आर्धविलो-
पः । नार्धविलोपः अनार्धविलोपः । प्रणइत्यस्मिन्व-
चने णत्वस्वरितयोर्दर्शनादपि अनार्धलोपोभवतीति-
यद्यपि णत्वस्वरितौ तत्रदृष्टौ । नइंदो । इंदोमहे । इ-
त्यत्रइंदोइत्येतस्य मचयस्वरस्य अभावात् लोपएव ।
नैषदोषः । क्रमेषुक्षपरे आचार्याःस्वरमनार्धब्रुवते ।

अदृष्टमार्थायदिदृश्यतेक्रमे वि-
लोपमेवं ब्रुवतेपरेतथा । सका-
रणान्यार्धविलोपविक्रमः क्रमे-
णयुक्तोपिबहूनि संदधत् ॥ ५९ ॥

यद्यप्यन्यतरस्मिन्वचने आर्धदृश्यते पुनरदृष्टसंहि-
तायां यदिक्रमेदृश्यते एवमस्यामवस्थाया मपरे आ-
चार्याविलोपं मन्यन्ते । नन्वादसतः प्रादुर्भावात् । न-

इंदो । तथाकथं । यथा समानकालावसमानकारणा-
विति विहितेषु सक्रमः कः आर्ष्यविलोपविक्रमः आर्ष्य-
विलोपहेतुः क्रमेण युक्तः तं अलोपप्रतिकारणनिमित्तानि
बहुन्यपि पदानि संदधत्पठति । इमं मे गंगेयमुने सरस्व-
तिशतृद्विस्तोमं ।

पदं पदांतश्च यदा न गच्छति, स्वरा
वसानं स तु यो लयुज्यते । तदानु-
रूपं लभते निराकृतं, न चेन्निरा-
होपनिवृत्य तत्पदं ॥ ६० ॥

पदं यदा स्वरं न गच्छति पदांतश्च यदा वसानं न ग-
च्छति तदानु रूपं लभते । निराकृतं विस्मृतमन्येन केन-
चिदाकादितमित्यर्थः । पदकाले स्वरकृतं वर्णकृतं चोभयं-
रूपमिति । अस्यामवस्थायौ स आर्ष्यविलोपेन यस्त्यव-
युज्यते क्रमकः य उपनिवृत्य तत्पदेन चेद्वीति । स्वरक-
तं । तेषदन् । तद्वतिते । अत्र परिग्रहाद्वते उदात्तकृतं रूपं
न लभते । वर्णकृतं । नूत्या । न्विति नु । अत्र ऋक्कृतं
रूपं लभते ।

स्थितस्थितोपस्थितयोश्च ह प्रयते
पदं यथा वद्वा यवदूध्युपस्थिते ।
क्वचित्स्थितौ चैवमतो धिशाक-
लाः क्रमेस्थितोपस्थितमाचरेत् ।

त्युत ॥ ६१ ॥

यदुक्तमधस्तात् स्थितोपस्थितानां मन्यते एमंपद-
प्रदर्शनमाचरंतीति तत्तद्व्ययं वत् । अन्यथुनवदित्य-
र्थः । आरैकपंधां । अरैगिति । एवमुपस्थितेसति-
पदांतस्य पददृष्टं स्वरितत्वं तत्र न दृश्यते तस्माद्यव-
दित्युच्यते । तथा मोषूणा इत्यत्रोपस्थित्युक्ते ऋस्वांतं
न दृश्यते । क्वचित्स्थितावप्येवं यथोपस्थिते तथाध्य-
यवदृश्यते । प्रातःसोमं । प्रातरित्यत्र पदे दृष्टोऽरैकः स-
न दृश्यते । अतोऽयस्माद्धेतोः शाकलाः क्रमेव तर्तमाने स्थि-
तोपस्थितमेवाचरंति । अरैगित्यरैक् । स्विदिति सु । प्रा-
तरिति प्रातः ।

क्रमेण सर्वाणि पदानि निब्रुवन् नि- तिस्मरंति ॥ ६२ ॥

क्रमेण क्रमं ब्रूयात् क्रमकः सर्वाणि पदान्येकैकं पदं निब्रु-
यन् । द्विक्रमेव हुक्रमेवा इति स्मरंति । एवमिदं त्येके-
षाचार्याः । कस्य हेतोः एवं सुखतरमाध्या अपि लो-
पो भवतीति । आमंदं । एत्या । मंदमावरेण्यं ।
मंदमिति मंदं । आवरेण्यं । एत्या । एकं सर्वं ।

आचरितं तु नोत्क्रमेत् । क्रमस्य
वर्त्मस्मृतिसंभवौ ब्रुवन् समा-
धिमस्यान्वितराणि कीर्त्तयेत् ॥ ६३ ॥

पार्षदं यदाचरन्ति पूर्वशास्त्रविहितं । क्रमोद्वाभ्या-
मभिक्रम्येत्येवमादिषु तुनोत्क्रमेत् । नान्यथाकुर्यादि-
त्यर्थः । क्रमस्यवत्त्वं एतच्छ्रुतिसंभवौ हेतूब्रुवन्वक्ता स्मृति-
शास्त्रे दर्शनादिसंभवमुपपत्तिरित्यनर्थान्तरं । अस्यक्र-
मस्य समाधिसंपदमन्वितराणि । अनुगम्य अनुलक्ष्यच
द्वतराणिकतराणि क्रमहेतौ शासनानिकीर्त्तयेत् ।
किसुक्तंभवति । पूर्वस्मिन्क्रमशास्त्रे यासंपदुक्ता तस्या-
अविरोधेन हेतूक्तानिकुर्यादित्यर्थः । अग्निमौले । ईले-
पुरोहितं । हेतौपरिगृह्यमाणो अवापिविक्रमः प्राप्नोति-
अदृष्टमाषर्गं यथादृश्यतेक्रमद्वत्यपरे वर्णयन्ति । समा-
धिमस्यान्वितराणि कीर्त्तयेत् । अस्यक्रमस्य समाधिमा-
वमितराणि क्रमहेतौशासनानि कीर्त्तयेत् । किसुक्तंभ-
वति । पूर्वस्मिन्क्रमशास्त्रे यासंपदुक्ता तस्या अविरोधे-
नहेतावुक्तानि कुर्यादित्यर्थः) यथा अदृष्टवर्गोप्रथमे प्रद-
र्शनंयथाचप्लुतादिप्रभृतीनीत्येवमादीनि ।

यथोपदिष्टंक्रमशास्त्रमादितः पु-

नःपृथक्त्वैर्विविधैर्नसाधुवत् ॥६४॥

यथोपदिष्टंक्रमशास्त्रं आदित स्तदेवसाधुरध्येतव्यः ।
पुनः पृथक्त्वैर्विविधै र्यदुक्तं तदसाधुवद्विद्यात् । किं-
कारणं । सर्वथाभिक्रमेकियमाणो स्वंस्वंपक्षांतरमाश्रित्य
संहितायापविलोप इत्युच्यते ।

इतिप्रबाम्न्यउवाचचक्रमं क-

मप्रवक्ताप्रथमंशशंसच ॥ ६५ ॥

इत्येवंवाभव्यः । वभ्रपुत्रः भगवान्पंचालः कमस्य-
प्रवक्ताशिषोभ्यः क मप्रथमं प्रोवाच । प्रशंशसच । हि-
ताय । कथंज्ञायते हितार्येति । प्रथममधिगम्य क मकाः
कृतसंक माद्व मार्गमाक संतःसुखमाक्रमन्ते । संशयदु-
र्गाणिक्रमन्ते । भवतिचात्रलोकः । क माभिगसभिन्ना-
नि दुर्गाणिसमहात्यपि । विलीयन्तेकभिन्नानि तमां-
सौवनिशात्ययेद्वेति ।

क्रमेणनार्थः पदसंहिताविदः पु-
राप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः । अ-
कृत्स्नसिद्धश्चनचान्यसाधकोन-
चोदयापायकरो नचश्रुतः ॥ ६६ ॥

योयं विहितोविधिः क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्येति तेनना-
र्थः । कस्यहेतोः पदसंहिताविदः पदानिविदुषः संहिता
चोत्तरकालं क्रमविधिरारभ्यते पुरा प्रसिद्धाश्रयपूर्वसि-
द्धिभिः हेतौतृतीया । पुराऽप्रसिद्धः । एवंचास्य कमस्य
पदसंहिता पूर्वमप्रसिद्धेः । आश्रयपूर्वसिद्धिः । पदसंहितं
क्रमस्याश्रय स्तत्पूर्विका स्यात्सिद्धयो भवन्ति । पुराचेन्न-
विधीयते । नचान्यतो विधीयते । तस्मात्पदसंहिता
दनन्योर्यं क्रमोभवति । अविशेषेहि विशेषारंभोनर्थकः ।
अकृत्स्नसिद्धश्च । नकृत्स्नसिद्धः क्रमोयद्यपिचास्यविशे-
षाः सन्ति संहिताया अविलोपार्थः पदसंहिताश्रयत्वात् ।

अकृतस्त्रसिद्धद्वयुच्यते । नचान्यसाधकद्विति नायंक्रमः
 अन्यशास्त्राश्रयादिशेषान् साधयति । अकृतस्त्रसिद्धस्य स्त्र-
 न्यसाधनं नविद्यते । नचोदयापायकरद्विति । नचा-
 यंक्रमो अध्येतुरभ्युदयकरः । नचोपायकरः । नचश्रुतः ।
 नचायंक्रमोष्ठानां ब्राह्मणपथानां मन्यतस्मिन् ब्राह्म-
 णपथेश्रूयते । यथाऋषिकुंदो दैवतयुक्तः स्वाध्याययज्ञ-
 कर्मसु संहिताविधिः यथाचनामाख्यातोपसर्गनिपाताः
 पदमितिपदविधिः एभिः कारणैः क्रमेणानार्थं द्वयुच्य-
 ते । भवतिचात्रश्लोकः । यदिविषयगतो नान्यज्जनय-
 तिगुणान् कृतस्त्रंखलुसमभिकालं प्रपदिर्वंदेदिति ।

असिध्यतःसिद्धि विपर्ययोयदि
 प्रसिध्यतोसिद्धिविपर्ययस्तथा॥६७॥

यदुक्तं पदसंहितापूर्वायं क्रमो न सिध्यति तस्माद-
 स्यप्रसिद्धि विपर्ययद्विति । तन्नास्ति कस्यहेतोः । प्रसिद्ध-
 तः असिद्धत्वस्य विपर्ययस्तथाभविष्यति । प्रसिद्धं हि प-
 दसंहितामाश्रित्य यद्ययं क्रमो वर्तते ततः प्रसिद्ध एव ।
 अन्यस्यायं पदसंहिताक्रमो भवतीति प्रतिज्ञापूर्वोक्ता ।
 एकदेशं हि साधयत्येकदेशौ ।

सहापवादिषुच सत्सुनः क्रमः
 प्रदेशशास्त्रेषु भवत्यनर्थकः ॥६८॥

अपवादनिर्देत्यर्थः । सहापवादिषु प्रदेशशास्त्रेषु स-
 त्सु यैः अर्थाः प्रदिश्यन्ते तानिप्रदेशशास्त्राण्ययथासां-

व्ययोग शास्त्राणां । तेष्वपि अन्यस्मिन्मन्यस्यापवादो
दृश्यते । तेषुशास्त्रेषु सत्सु विद्यमानेष्वित्यर्थः । नार्थ
क्रमोनर्थको भवितुमर्हति ।

विपर्ययाच्छास्त्रसमाधिदर्शना
त्पुराप्रसिद्धे रुभयोरनाश्रयात् ।
समभ्युपेयाद्वहुभिश्चसाधुभिः श्रु-
तेश्चसन्मानकरः क्रमोर्थवान्॥६६॥

विपर्ययादिति क्रमेश्चनार्थः पदसंहिताविद् इत्यु-
क्ताप्रसिध्यतः असिद्धिविपर्ययस्तथेत्युक्तं सविपर्ययः ।
असिद्धा अपिभावाः सिद्धानाश्चित्यसिद्धा भवन्ति । शास्त्र-
समाधिदर्शनाच्चायंक्रमोर्थवान्भवति । शास्त्रसमाधि द-
र्शनादितिक्रमशास्त्रेहि अनेकविधिविशेषाः संहिता-
पदादिपदांतानुग्रहार्थाविधौयन्ते । यथैवानवसानोया-
नौति निमित्तसंशयानौत्येवमादयः । पुराप्रसिद्धेश्चायं
क्रमोर्थवा न्भवति । पुराप्रसिद्धेरिति कथंहिनामपुरा
अप्रसिद्धः सन् अनवसानोयादीन् विशेषानारभेत् । उ-
भयोरनाश्रयात् । उभेअपिपदसंहिते अवाश्चित्यक्रमो
वर्तते तस्मादप्यर्थवान् क्रमः कथमनाश्रयादित्युच्यते ।
व्यतिरिक्तेहि पदसंहिते । विशेषारंभश्च क्रमशास्त्रेदृ-
श्यते । यथैवावगृह्याणां परिग्रहणं समभ्युपेयाद्वहुभि-
श्चसाधुभिः पूर्वाचार्यैः समभ्युपगमनाच्चायं क्रमोर्थ-
वान् भवितुमर्हति । कथंहिनामानर्थकं संतंबहवः सा-

धवः परिगृह्णीयुः । श्रुतेश्च सन्मानकरः क्रमोर्थवान् ।
 श्रुतेश्चायं दृष्टः क्रमः । द्वैपदानांगिरसः प्रोचः । त्रि-
 पदेनवालखिल्या इत्येभिः कारणै रयंक्रमोर्थवान् भ-
 वति । भवतिचावसिद्धोयं । श्रुतितश्चलक्षितोनुमितश्चवि-
 विधेर्गुणैर्विशेषैर्वितत्या संधिनयातिच पदविषये पु-
 नरपिच विक्रतिसुचितां न जहाति ।

**ऋतेनचद्वैपदसंहितास्वरौ प्र-
 सिध्यतः पारणकर्मचोत्तमं कृ-
 मात् ॥ ७० ॥**

इतश्चायं क्रमोर्थवान् भवति । क्रमाद्वैपदसंहिता
 चद्वैपदस्वरश्च नसिध्यति । द्वैपदेहिसिद्धे उत्तरारंभः श-
 क्यतेकर्तुं । पादार्द्धचक्रवसूक्तसिध्यर्थं । पारणकर्मचोत्त-
 ममिति भगवतापंचालेनस्थापितानां पारायणकर्मणां
 क्रमपारायणसूक्तं परंपरयामहिम्नाच । भवति चाव-
 श्लोकः । प्रगाथेपुनरादानं दृष्ट्वायज्ञविधौमुनिः । अ-
 र्थवतुंक्रमं ब्रूयाद्वतायाश्चशास्त्रतः । क्रमोर्थवान् भवति ।

**अतोप्यृग्यजुषांचवंहणं पदैःस्व-
 रैश्चाध्ययनं त्रिभिः ॥ ७१ ॥**

अतोपि अस्मादपिहेतोः क्रमोर्थवान् भवति । क्रमात्
 ऋचांयजुषांच धारणंक्रियते द्वैपदेन । यथापदाध्ययने-
 नचोदात्तानुदात्तस्वरितैः ऋग्यजुषांधारणंक्रियते तथा-
 ध्ययनंत्रिभि रन्योन्यं वर्त्तते । संहितापदक्रमैस्तस्माच्च-
 चा-

यं क्रमोर्थवान् भवति । भवतिचावश्लोकः । शरद्व-
ज्वलो विततिमिरो विभाति भगवान्यथांशुमान् । सत्य-
वचनचित्तमः क्रमकः क्रमतेहि संशयांस्तमस्तथात्म-
वान् इति ।

इति श्रीपार्षदव्याख्याया मानंद-
पुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव्वटकृते
प्रातिशाख्यभाष्ये क्रमहेतुक-
मंकादशं पटलम् । ५

ऊष्मांतस्थसीष्मचकारवर्गा नां-
तं यांत्यन्यत्र विसर्जनीया-
त् ॥ १ ॥

ऊष्माणश्च अंतस्थाश्चकारश्च सोष्माणश्च च-
कारवर्गद्वयेते सप्तविंशतिवर्गाः पदांतं नगच्छन्ति ।
किमविशेषेणनेत्याह । विसर्जनीयं वर्जयित्वा । वि-
सर्जनीयस्तु ऊष्मसुमध्येतिष्ठति तथापि पदांतं गच्छ-
ति । अग्निः । वायुः । परिशेषादन्ये गच्छन्ति । तानुदा-
हरिष्यामः । एव । तथा । न्याभ्यः । अति । देवी । व-
सु । बाहू । अग्ने । मायो । वै । तौ । वाक् । अर्वाङ् ।
विट् । वृषण्वान् । यत् । देवान् । विष्टुप् । इन्द्रम् ।

ऋकारलकारौ परमर्धमूष्मणां

नादितकारादवरेच सप्त ॥ २ ॥

ऋकारः लृकारः ऊष्मणां चोत्तरभागो विसर्जनौ यादि-
क्यते । तकाराच्च पूर्वभकारादयः सप्त । एते वयोद-
शवर्णाः पदादिं न गच्छन्ति । पारिशेष्यानुदाहरिष्यामः ।
अथ । आत् । ऋत् । इदं । ईषत् । उत । ऊचुः । ए-
षः । ओषधीः । ऐत् । औक्षन् । कः । खनमानः । गंगे ।
वृत् । चित्रं । छाया । जगत् । तं । प्रब्रूया । देवं । ध-
नं । नु । परि । फलिनीः । बलं । भयं । मम । या ।
रत्नं । लक्ष्मीः । वायुः । हरिण्या । शतं । षट् । सः ।

नान्योन्येन मध्यमाः स्पर्शवर्गाः संयुज्यन्ते ॥ ३ ॥

मध्यमाये त्वयस्पर्शवर्गा स्तेऽन्योन्येन सह न संयुज्यं-
ते । स्पर्शवर्गीयेस्तु संयुज्यन्ते । अन्यैश्च । यज्ञ नीः । ज-
ज्ञरतौरिव । सुष्ठु । दूष्यः । मंडुकः । रथेव । अध्वन-
यत् । इन्द्रो । ग्धतिग्ध । वध्वः । अर्चति । वज्रं ।
उद्भानां । वर्तनीः । चाध्वं । श्रोतंति । स्तौति । मध्य-
मा इति किं । वाक्पतंगाय धीयते । अन्यैश्च संयुज्यन्ते ।

न लकारेण रेफः ॥ ४ ॥

लकारेण सह रेफो न संयुज्यते । अयं । अर्च-
ति । सर्पिः । वह्निः । वर्षं ।

स्पर्शैर्वकारो न परै रनुत्तमैः ॥ ५ ॥

अनुत्तमैःस्पर्शैः परैर्वेकारो नमयुज्यते । पूर्वैस्तुसंयु-
ज्यते । क्क । ज्वलंतौ । नवग्वाः । अनुत्वं । अनुत्तमैरि-
तिक्किं । दधिक्राग्वाः । सुतपावू ।

तथातेषांघोषिणः सर्वथोष्मभिः॥६॥

तथैवतेषां स्पर्शानां उतभादन्येघोषिणः सर्वथाऊ-
ष्मभिर्नसंयुज्यंते । अघोषास्तु संयुज्यंते । स्कंभथुः । श्वो-
तंति । स्थ । स्पद् । अनुत्तमैरितिक्किं । यक्ष्मः । पृश्निः ।
विष्णुः । तथातेषामिति कक्षात् । ह्वयामि । स्वःस्यात् ।
ऊष्मभिरितिक्किं । तस्यदर्वंतोरंहयंत ।

**नांत्यांतस्थानं प्रथमोष्मभिःप-
रैः ॥७॥**

अंत्या अंतस्थाः प्रथमाचांतस्थाः ऊष्मभिःपरै नमं-
युज्येते । पूर्वैस्तुसंयुज्येते । श्यावाश्वस्य सुन्वतः । स्वा-
हाग्नये वरुणाय । अंत्याप्रथमे इतिक्किं । अदर्श । व-
नस्यते शतवत्शः ।

नरेफो रेफेण ॥ ८ ॥

रेफोरेफेणसह नसंयुज्यते । अन्यैस्तु संयुज्यते । अ-
भावान्नो दाहृतं । अयमा ।

नसोष्मणोष्मवान् ॥ ९ ॥

सोष्मणासह ऊष्मवान्संयुज्यते । तुवथेनाभ्यपिहि-
तं । अमघ्नात् ।

नस्पर्शै रूषमाप्रथमः परःसन् ॥१०॥

स्पर्शैःसह प्रथमोष्मापरः सन्संयुज्यते । पूर्वैस्तुसंयु-
ज्यते । पूर्वाह्ने । अन्हान्नानः । स्पर्शैरितिकिं । बर्हिः ।

नानुत्तमैः सचसोष्माचपूर्वौ ॥११॥

अनुत्तमैःस्पर्शैः सचङ्कारः सोष्माचपूर्वौसंतौ नसं-
युज्येते । उत्तमैस्तु संयुज्येते । ब्रह्म । अङ्गा । दृवन्नः
अमथ्यात् । दध्ना । गृभ्यामि ।

नानुत्तमाघोषिणोघोषिभिःसह

स्पर्शैःस्पर्शाः ॥ १२ ॥

अनुत्तमाघोषिणः स्पर्शाःअघोषैःस्पर्शैः पूर्वैःपरैश्चसह
नसंयुज्यंते । उत्तमास्तुसंयुज्यंते । पलिक्रोः । अमथ्यात् ।
अप्रस्वतीमश्विना । परोदाहरणानि । यद्देङ्स्वयं-
ति । पथ्याम् ।

नोत्तमाजष्मभिःपरैः ॥ १३ ॥

उत्तमाःस्पर्शाः जष्मभिःपरैःसह नसंयुज्यंते । पूर्वै-
स्तु संयुज्यंते । ब्रह्म । विष्णुःस्र । पृथ्विः । उत्तमाङ्गति-
किं । अशु । रण्णी ।

लकारस्पर्शैर्नयकारउत्तरैः ॥१४॥

लकारेणस्पर्शैश्चोत्तरै र्यकारो नयुज्यते । पूर्वैस्तुसु-

ज्यते । विवाह्यं । दूक्यः । सत्यं । पारध्या । लकारस्पर्श-
रिति किं । इन्द्रवायोः ।

ऊष्माणोन्योन्येन च न ॥ १५ ॥

ऊष्माणोन्योन्येन च सह नसंयुज्यते । स्वैस्तु संयुज्यते ।
शुनश्शेपः । निष्पिध्वरीः । निष्पयी । शास्त्रि ।

ऋक्पदेष्विदं ॥ १६ ॥

यदिदमस्मिन्पटले विधानमुक्तं तत् ऋक्पदमध्ये एव-
भवति पदसंधौ न भवतीति । यदुक्तं नान्योन्येन मध्य-
माः स्पर्शवर्गा इति संधौ न भवति । चषट्ते । उपमा षड्-
द्वाद्वा । तथा नलकारेण रेफ इति संधौ न भवति । सुमटं-
शुर्ललामीः । तथानोत्तमा ऊष्मभिः परैरिति न भवति ।
देवान्हुवे । दध्यङ्ह । अर्वाङ्क्वश्वतमं । दशस्यन्प्राष्टं ।
प्रत्यङ्स्विष्वा । शर्मन्स्याम । इदमपि पक्षांतरमिति ।
उदाहरणं भवति ।

**नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्च-
त्वार्याहुः पदजातानि शाब्दाः ॥ १७ ॥**

नाम । आख्यातं । उपसर्गः निपातः इति चत्वारि-
शब्दविदभाजः ।

तन्नामयेनाभिदधाति सत्त्वं ॥ १८ ॥

तन्नामेत्युच्यते येन शब्देनाभिदधाति यक्ता सत्त्वं
द्रव्यमित्यर्थः अग्नइन्द्रवरुण मित्रदेवाः ।

तदाख्यातं येनभावं सधातु ॥१६॥

तदाख्यातमित्युच्यते येनशब्देन सः धातुना अभि-
धातिवक्ता । भावं क्रियामित्यर्थः । इतनुदेधां निशि-
शीतमविणः ।

प्राभ्यापरानिर्दुर्नुव्युपापसंपरि-
प्रतिन्यत्यधिसूदवापि । उपस-
र्गाविंशति रर्थवाचकाः, सहेत-
राभ्यां ॥ २० ॥

• प्र । अभि । आ । परा । निः दुः अनु । वि । उप ।
अप । सं । परि । प्रति । नि । अति । अधि । सु । उत् ।
अव । अपि । इत्येतेविंशतिरुपसर्गाः, अर्थवाचकाः, अ-
र्थवाचिनः सहेतराभ्यां नामाख्याताभ्यां । प्र । प्रयागो-
जातवेदसः । प्रदेवंदेव्याधिया । अभि । अभिष्टनेते
अद्विषः । अभिष्टयामरक्षसः । आ । आयंतारं महिस्त्रिरं ।
मरुद्भिरान आगहि । परा । पराधती मातरमन्ववष्ट ।
पराशृणीहितपसा यातुधानान् । निः त्वष्टुर्देवस्य नि-
ष्कृतं । तिरश्चतापाश्वान्निर्गमाणि । दुः । पुराग्नेदु-
रितेभ्यः । दुर्नियंतुः परिप्रीतः । अनु । अनुनुस्यात्यष्ट-
काभिरूतिभिः तन्त्रक्वमुचानरामनुष्यात् । वि । वि-
राट्संमाट् अपेतवीत । विपाट्कृतुद्वी । उप । यज्ञेयञ्च
उपस्तृता । इंद्रमग्निं सुपस्तुहि । अस्यप्रागादपानती ।
अपेहिमनं सस्यते । सं । प्रसम्याजं चर्षणीनां । सम्या-

जोरवभाष्टयो । परि । विदुर्विषाणं परिपानं । वाजी-
सम्परिणीयते । प्रति । प्रतियंतं चिदेनसः । प्रतिकेतवः
प्रथमाः । नि । अपोनिषिंचन्नसुरः पितानः महांतंको-
शमुद्वानिषिंच । अति । अतिविद्वाविद्युरेण । अति
क्रमिष्टं जुरतं । अधि । ममराष्ट्रस्याधिपत्यं । अभि-
शस्तेरधीहि । सु । सुकृत्सुपाणिः स्ववान् । अश्विना-
स्त्रषेस्तुहि । उत् । उद्यन्नद्यामिवमहः । उभेउदेतिसूर्यः ।
अव । अवस्पतरंरधिवक्तारं । अवाधमं विमध्यमं । अपि
यदीगच्छत्युशतीरपिष्ठितं । देवादेवामामपियंतिपाथः ।

इतरेनिपाताः ॥ २१ ॥

इतरेकतरे । नामाख्यातोप सुर्गेभ्यो न्येनिपातावेदि-
तव्याः । अश्वाश्चान् एतां । उवा । घ । सा । स्यचां ।
आवां । अपां । दूतं । नूनं । शश्वत् । कुवित् । शकृत् ।
अथातः अथ । अथो । अरिष्टतातये । विष्णोर्नुकं ।
अन्यश्चेन्नाभिगच्छति । सहोजाः । ताः स्निग्धं इत्येव-
माद्याः मादयस्त्रेत्येवमादयः ।

विंशतेरुपसर्गाणामुच्चाएकाक्ष- रानव ॥ २२ ॥

प्र आ । निः दुः वि । सं । नि । सु । उत् । इत्येते
उपसर्गाणां नवसंख्या एकाक्षरा उच्चाउदात्ताइत्यर्थः ।

आद्युदात्तादशैतेषां ॥ २३ ॥

एतेषामुपसर्गाणां दशाद्युदात्तावेदितव्याः । परा ।

अनु । उप । अप । परि । प्रति । अति । अधि । अव ।
 अपि । इत्येते । अन्तोदात्तस्त्वभौत्ययं २४ । एतेषामेवोप-
 सर्गाणां मध्ये अभौत्ययं अन्तोदात्तो वेदितव्यः । अभि-
 प्रियाणि पठते च नोद्धितः । "क्रियावाचकमाख्यातमुपस-
 र्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकं नाम, निपातः पादपू-
 रणः । कटञ्चर्यावेतौ ।

निपातानामर्थवशान्निपातना-
 दनर्थकानामितरेचसार्थकाः ।
 नेयंतइत्यपि संख्येहवाङ्मये
 मिताक्षरे चाप्यमिताक्षरेचये ॥२४॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानंद-
 पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वट-
 कृते प्रातिशाख्यभा-
 ष्ये द्वादशपटलं ।

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः

वायुः प्राणः कोष्ठमनुप्रदानं कं-
 ठस्यखेविवृते संवृते वा । आप-
 द्यते श्वासतां नादतां वा वक्-
 त्रीहायां ॥ १ ॥

यद्वमे शारीरा इहपंचवायवो नानाकर्माणि प्राणा-
 पानव्यानोदानसंमानास्तथा प्राणोहि नाभेरपरिष्ठाद्या-
 प्यास्ये व्याचरति । नाभेरधस्तात् पायुमेद्वयोरपानः ।
 प्रसारणाकुचनो क्षेपणावक्षेपणादि कर्माव्यानः । कर्म-
 प्रवृत्तिषु बलमारोपयत्युदानः । सर्वक्रियाणामुपरमणः
 समानः । एवंवाचि वर्त्तमानं प्राणमेके आचार्यामन्यन्ते ।
 उदानमपरे मन्यन्ते । (उपरिष्ठान्मुखादग्रे ऊर्ध्वं यो वर्त्त-
 ते ऽनिलः । ऊर्ध्वकर्मक्रियाः सर्वाः प्राणिनां संप्रवर्तयन् । १ ।
 नाभ्युरोयशिरोभागं गच्छन्करचरणसंयुतः । कंठताल्बो-
 ष्ठदंतानां सप्रयत्नः समीरितः । २ । ऋस्रदीर्घप्लुतान्व-
 र्णां ग्लिग्धान्वुच्चास्त्वनेकधा । उदात्ताननुदात्तांश्च स्व-
 रितान्कांपितानपि ॥ ३ ॥ समान्विकौशांश्चतथा संवृता-
 न्विवृतानपि । देहिनामपिविधार्थं तेनोदानः स उच्य-
 ते ॥ ४ ॥) एवमुभयथाऽचार्यविप्रतिपत्तिं दर्शनाच्छौनकेन
 भगवताप्राणमन्यमानेन शास्त्रमेवंप्रणीतं वायुः प्राणः
 कोष्ठमनुप्रदानमिति । येषुनरुदानमन्यन्ते, तेषामिदं
 न सिध्यति । उदानाभावतस्माच्च सिद्धं ५ कथं ? शारी-
 राणां पंचानामपि प्राणइतिनामसाधारणं । तस्मात्ते-
 ष्वस्मपि वायुः प्राणः कोष्ठमनुप्रदानमिति सिद्धं । प्रा-
 णोवायुः कोष्ठमुदरं । कोष्ठं भवं कोष्ठं अनुप्रदानं । वा-
 युमनुप्रदीयते इत्यनुप्रदानं । किंच तत् । श्वासनादो-
 भयं किं प्रयत्नेन ? किमनुप्रदानमापद्यते । कठम्यग्नौ-
 वायाः खिलस्यविलेष्टिद्रेविहते । विपुले विशाले म-
 हति । संवृते संकुचिते संश्लिष्टेऽल्पे वासति आपद्यते
 श्वासतां श्वास्तत्त्वं । नादतां नादत्त्वं वा । वत्से-

हायां । ईहाचेष्टा वक्तुरीहावक्त्रीहातस्यांवेष्टाहायां ।
सवायुः कंठविलेविष्टतेश्वासत्वमापद्यते । संष्टतेनादत्वं ।

उभयं वांतरोभौ ॥ २ ॥

उभौ विष्टतसंष्टतौ अंतराकंठविलेसमे सत्युभयंश्वास-
सनादावापद्येते ।

तावर्णानां प्रकृतयो भवंति ॥ ३ ॥

ताःखलुएताः सर्ववर्णानां श्वासनादोभयास्तिष्ठः प्र-
कृतयोभवंतीति वेदितव्यं । उक्तेष्वस्मिन्नज्ञायते केषां-
वर्णानां काप्रकृतिर्भवतीति । तत्त्वब्रूमः ।

श्वासो ऽघोषाणां ॥ ४ ॥

अघोषाणां श्वासः प्रकृतिर्भवतीति वेदितव्यं ।

इतरेषांतु नादः ॥ ५ ॥

इतरेषां कतराणां । स्वरणां घोषवतां च नादः-
प्रकृतिर्भवतीति वेदितव्यं ।

**सोष्मोष्मणांघोषिणांश्वासना-
दौ ॥ ६ ॥**

सोष्माणोर्घोषिणः वर्गचतुर्थः । ऊष्मणांचघोषो
हकारस्तेषां वर्णानामेवश्वासनादौ प्रकृतिर्भवतीति-
वेदितव्यं । श्वासानुप्रदानाअघोषाः । हकारचतुर्था-
उभयानुप्रदानाः । अवशिष्टाःसर्वे नादानुप्रदाना-
दिति वेदितव्यं ।

तेषांस्थानप्रतिनादात्तदुक्तं ॥ ७ ॥

तेषां श्वासनादोभयानांस्थानप्रतियद्वक्तव्यं तदंत-
द्याख्यातं नादःपरोभिनिधानाद् ध्रुवं तत्तत्कालस्था-
नमिति । एवंश्रवामाटौनि । वीक्ष्यनुप्रदानानि व-
र्णकालस्थानानि भवन्ति । नाधिकानि नन्यूनस्थानानि ।

तद्विशेषकरणं ॥ ८ ॥

तत्रवर्णात्मगुणतत्त्वज्ञाने करणानामविशिषो वक्ष्यति ।
करणप्रदानं इत्यनर्थांतरमाहुः ।

स्पृष्टमस्थितं ॥ ९ ॥

स्पृष्टं करणं स्पर्शानां । परिशेषात् तत् अस्थितं वेदि-
तव्यं । अस्थितमिति यत्रवर्णस्थानमाश्रित्याजिवहान-
संतिष्ठते तदस्थितमित्युच्यते ।

दुस्पृष्टं तु प्राग्घकाराच्चतुर्णां ॥ १० ॥

दुस्पृष्टं ईषत्स्पृष्टमित्यर्थः । हकारात्प्राक्चतुर्णां
वर्णानां यरलवानां ।

स्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्टंस्थितं ॥ ११ ॥

स्वराणां अनुस्वारसंज्ञकणां चास्पृष्टंस्थितं वेदि-
व्यं । यत्रवर्णस्थानमाश्रित्य जिवहाऽवतिष्ठते तदस्थित-
मित्युच्यते ।

नैकेकंठास्य स्थितमाहु रूष्मणः ॥ १२ ॥

एकेषाचार्याः कंठ्यस्य ऊष्णो हकारस्य विमर्ज-
नीयस्य च अस्पृष्टं करणं न मन्यन्ते । स्पृष्टं दुस्पृष्टं वा एव-
मेके । अपरे अकंठ्यस्येति वर्णयन्ति ।

प्रयोक्तुरीहागुणसंनिपाते व-
र्णीभवन्गुणविशेषयोगात् । ए-
कश्रुतीः कर्मणाप्नोति वञ्हीः ॥ १३ ॥

प्रयोक्तुर्वक्तुरीहा ईहाएवगुणः ईहागुणः तेन संनिपाते-
योगे कंठ्यस्य वायोर्वर्णीभवन्निति वर्णत्वमापद्यमानः एकः
सन् कंठ्यः स वायुः गुणविशेषयोगात् गुणाएव विशेषागु-
णविशेषास्तैर्योगाद्वाः कंठ्यवायुर्वञ्हीः श्रुतीः बह्वृपाणि-
कर्मणा क्रियया प्राप्नोति । केवगुणविशेषाद्यैः संयोगाद्व-
र्णानां श्रुतितो विशेषो भवति । अनुप्रदान । संसर्ग
स्थान करण परिमाणास्तैः सह संयोगाद्वर्णानां रू-
पभेदो भवति । वर्गे वर्गे तुल्यस्थानानां तुल्यप्रयत्नानामपि
प्रथमतः तीयानां अनुप्रदानकृतः श्रुतिविशेषः । कचट-
तपगजडदवा इति । तथा हकारविमर्जनौययोः । संस-
र्गेणेति वक्ष्यति आङ्गर्घीषंघोषवतां मकारमेकेनुस्वार-
मनुनासिकानां । सोष्मतां च सोष्मणामृष्मणामाहुः स-
स्थानेन घोषिणां घोषिण्यैवेति द्वितीयचतुर्थाः ऊष्णसं-
स्पृश्यन्ते । अनुस्वारेण पञ्चमां । तत्तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्र-
दानानामपि प्रथमद्वितीयानां तथा तृतीयचतुर्थानां
तथा तृतीयपञ्चमानां च संसर्गकृतः श्रुतिविशेषः । कच-
टतपखण्डथफ । तथा । गजडदव । तथा । घभट्ठधभ ।

तथा । उज्जणममद्विति । स्थानेनेति । तुल्यप्रयत्नानुप्र-
दानानामपि स्थानकृतः श्रुतिविशेषः । अक्वदूउकच-
उतपयरलव । हशधस । करणेनेति । तुल्यस्थानानुप्रदा-
नानामपि इकारजकारयकाराणां करणकृतः श्रुति-
विशेषः । परिमाणेनेति । तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानयो-
रपि समानाक्षरयोः परिमाणकृतः श्रुतिविशेषस्तथा अ-
अक्वदूउकचद्विति । अपिचश्लोकः । अनुप्रदानात्म-
सर्गात्स्थानात्करणविभ्रमात् । जायतेवर्णवैशेष्यं परि-
माणाच्चपंचमादिति ।

एकेवर्णाच्छाश्वतिका न्नकार्यान्॥१४॥

एकेवाचार्याः अकारादीन्वर्णां छाश्वतिकान् नि-
त्यान्नकार्यान्नकर्त्तव्यान्मन्यन्ते ।

**आहुर्घोषंघोषवतामकारमेके नु-
स्वारमनुनासिकानां ॥ १५ ॥**

घोषवतां वर्णानामकारं घोषमाहुरेकीवाचार्याः ।
किमुक्तंभवति । घोषवत्स्वकारः स्वस्थानादागत्य घोष-
वत्त्वं जनयतीति । गजउदव यरलवहद्विति । तथाते
एवाचार्याः अनुनासिकानां वर्णानामनुस्वारं घोषमा-
हुः । किमुक्तंभवति । अनुस्वारः स्वस्थानादागत्य घो-
षवत्त्वंजनयतीति । उज्जणममद्विति ।

**सोष्मतांच सोष्मणा मूष्मणा-
हुः सस्थानेन ॥ १६ ॥**

सोष्मणां वर्णानं सोष्मत्वं सस्थाने बोष्मणा आहुः ।
 खकारस्य ष्कडृत्येतेन । ककारस्य शडृत्येतेन ठकारस्य ष-
 डृत्येतेन । थकारस्य सडृत्येतेन । फकारस्य थडृत्येतेन । ७

घोषिणां घोषिणैव ॥ १७ ॥

घोषिणां सोष्मणां घोषिणैव बोष्मणा । 'हकारेणेत्यर्थः ।
 सोष्मतामाहुः । षक्तुधमइति ।

अचोत्पन्नावपरे ऊष्मघोषौ ॥ १८ ॥

अत्रैव सोष्मसु घोषवत्सु चोपपद्येते ऊष्मघोषौ इ-
 त्यपरे आचार्या आहुः । यदुक्तो मकारो घोषवतां घोषवत्वं
 जनयतीति । अनुस्वारो नुनासिकानामिति सोष्मणां-
 चोष्मा सोष्मत्वमिति । तन्मस्पष्टं लक्ष्यते । कस्मात् ।
 एवमुच्यमाने सति वर्णानामनित्यत्वं प्रसज्येत । नित्या-
 स्त्ववर्णाः कूटस्थं आविचालिनः ।

शीघ्रतरं सोष्मसु प्राणमेके ॥ १९ ॥

सोष्मसु द्वितीयचतुर्थेषु शीघ्रतरं प्राणमेके आचार्या-
 मन्यन्ते । सर्वेषु वर्णेषु स्थानकरणानुप्रदानानि त्रयो गु-
 णाः समानाः सोष्मसु प्राणोऽधिकः । तत्र गुणवद्भूत्वा
 न्मात्राकालेन शैघ्रादृतेन शक्यमुच्चारयितुमिति तेषु शी-
 घ्रतरं प्राणमन्यन्ते । पदकारेणाप्युक्तम् । प्रथमद्वितीयाः
 प्रवासानुप्रदाना अधोषा एके अत्यप्राणा अपरे महा-
 प्राणा स्तृतीयचतुर्थानां प्रदाना घोषवन्त एके अ-
 परे महाप्राणा इति । सोष्मसु द्वितीया प्राणं विदधत्
 एतमेवार्थमिति ।

रक्तोवचनो मुखनासिकाभ्यां ॥ २० ॥

मुखेन नासिकयाच यदुच्यते सरक्तोवेदितव्यः ।
 उज्ज्वलमद्विति । मच्चन्द्रः । अस्माच्चन्द्रः । अभी-
 शुर्विव । नृः प्रणेवं । किमर्थमिदमुच्यते । ननु रक्तसं-
 ज्ञानुनासिक इत्येवासिद्धं । सत्यं । नहिसंज्ञाक्रियते
 किंतिहि । तत्रानुक्तं मुखनासिकावचनत्वं रक्तस्यविधौ-
 यते । एवमर्थमिदमुच्यते ।

एतद्वर्णात्मगुणशास्त्रमाहुः ॥ २१ ॥

एतद्वायुः प्राणद्वयेवमादियदनुक्रांतं तत्त्वर्णानां
 आत्मगुणशासनं वेदितव्यं । एतावंतो वर्णात्मगुणाः ।
 श्वासता । नादता । उभयता । स्पृष्टता । दुस्पृष्टता ।
 अस्पृष्टता । कंठबिलस्यविहतता । अधोषता । धोषता ।
 सोष्मता । अनुनासिकतेति ।

नपुंसकं यदूष्मांतं तस्य बहुभि-
 धानजः । अनुस्वारो दीर्घपूर्वः
 सिष्यन्तेषु पदेषु सः ॥ २२ ॥

नपुंसकलिङ्गं यच्छब्दस्वरूपं ऊष्मांतं तस्य नपुंसक-
 लिङ्गस्य बहुभिधानजः बहुवचनोत्पन्न इत्यर्थः । दीर्घ-
 पूर्वोन्कारजन्यः पदमध्ये अनुस्वारोवेदितव्यः । सि ।
 षि । इत्येवमन्तेषु पदेषु सचनुस्वारोद्भूतः । भासा-
 सिवस्ते सूर्योन्शुक्रः । चक्षुषीव सूर्येसंचरन्ति । आदे-

व्यावृणोमहे वांसि । व्यर्थं दृढतनुहि श्रवांसि । तपूंषि-
 तश्चै वृजिनानि संतु । वपूंषि जाता मिथुनासचेते ।
 आयस्मिन्मनाहवीष्यनौ । किमर्थमनुस्वारस्य दीर्घपू-
 र्वस्य पदमध्ये वृत्तेमानस्यवज्रभिः श्लोकैर्लक्षणं क्रियते ।
 ननुपाठादेव सिद्धं यथान्येषां वर्णानां । सत्यं । किं-
 तुदुरास्माननिवृत्त्यर्थं अनयोः शिक्षापटलयोर्वह्नावर्णानां
 लक्षणं क्रियते । यथासमापाद्यान्युत्तरे षट्पकारे ।
 शुनः श्रेपो निष्पषी शास्मिनिष्पालविक्रमान् । एयिरि-
 त्येकार मकारमाहु रित्येवमादीनि । कथंपुनर्दुरा-
 स्मानप्रसंगः संतिहि । तौथीषिताः अलसाः अगुणादो-
 षज्ञाः अन्योन्याध्यापकाः । सर्ववर्णान्यत्वजन यितार
 स्तद्दोषानिवृत्त्यर्थं आचार्येण शिष्यहितार्थमिदमारब्धं । अ-
 नुस्वारस्य स्थाने तावत्ङकारं जनयन्ति तस्मात् ङका-
 रात्परं ककारमन्तःपातं जनयन्ति । हवींषि । सपींषि ।
 भासांसि । अवांसीत्येवं तन्निवृत्त्यर्थं मनुस्वारलक्षणं क्रि-
 यते । यद्येवं पदांतेऽप्यनुस्वारस्य तद्वृणं तुल्यम् । त्वां-
 हृत्यादिङ्गानां सातौ । तांसुतकौर्ति मघवन् । तस्माद-
 चापि यत्नः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । रेफोष्मणो रुदययो
 र्मकारानुस्वारमिति विहितमनुस्वारं जानात्यसौ ।
 तत्र पदमध्ये अनुस्वारलक्षणं नास्ति येनानुस्वारं जा-
 नीयात् एवं सति किमर्थं दीर्घपूर्वो गृह्यते । नङ्गस्वपूर्वः ।
 आविंशत्या त्रिंशता । अंसेषु व इत्युभयत्रापि हि ङका-
 रवृणं तुल्यं । तत्र तावदाहुः दीर्घस्य यथाव्यक्तङका-
 रश्रुति न तथाङ्गस्वपूर्वस्य । तस्मान्न गृह्यते । अपरेषां ह
 रनुस्वारस्योपधां ऋस्वांकेचित्द्राघयन्त इव पठन्ति । त-

न्निवृत्त्यर्थं दीर्घपूर्वः परिगृह्यते । एतावानुस्वारो दीर्घादित्येवमन्तः ।

सः सासौ सं पदांतेभ्यः पूर्वो-
नाभ्युपधस्तथा । यकारोवा व-
कारोवा पुरस्ताच्चेदसंधिजः ॥२३॥

सः । सा । सौ । सं । इत्येतेभ्यः पदांतेभ्यः पूर्वोनुस्वारः
अनाभ्युपधः अकाराकारोपधः । तथा । कथं । यथासिर्ष्य-
तेषु दीर्घपूर्व एवमिहापि दीर्घपूर्वोवेदितव्यः । असंधि-
जः यकारोवावकारोवा । यदितस्मादवर्णात्पूर्वोभवति ।
सः । साह्वांसोदभ्युं । सा । शुश्रुवांसचित् । सौ । विद्वां-
सौ । इत् । दुरः । सं । श्रेयांसंदच्चं । वावृध्वांसंचित् ।
यकारोवावकारोवा पुरस्ताच्चेदसंधिज इति कस्मात् ।
योव्यंसं ।

जिघांसन् पांसुरे मांसं पुमांसं
पौंस्यमित्यपि । पदेष्वेवं प्रवा-
देषु ॥ २४ ॥

जिघांसन् । पांसुरे । मांसं । पुमांसं । पौंस्यं । इत्ये-
तेषुच पदप्रवादेष्वनुस्वारः दीर्घपूर्वोवेदितव्यः । द्रुह-
जिघांसंध्वरसं । यत्स्त्रोतारंजिघांससि सहायं । समू-
हमस्यपांसुरे । मांसमेकः प्रीति । येचार्धतोमांसमि-
क्षां । पुमांसं पुत्रमाधेहि । सुषेतदस्यपौंस्यम् । चक्षतेता-
निपौंस्य ।

नामकार उपोत्तमे ॥ २५ ॥

जिघांसादीना मुपोत्तमप्रवादे अमकारेसति अनु-
स्वारोदीर्घपूर्वो नभवति । किंतुऋस्वपूर्व एव भवति ।
पुंसःपुत्राउतविश्वापुषंरयिं ।

प्रश्लिष्टादभि निहितात् ॥ २६ ॥

प्रश्लिष्टादेकौभावात् अभिनिहिताच्च परअनुस्वारः
पदेऋस्वपूर्वः सन् संहितायां दीर्घपूर्वोभवति । प्रश्लि-
ष्टात् । आभूतांशः । अभिनिहितात् । भरेष्विंद्रं सुह-
वंहवामहेहामुचं ।

मांश्चत्वे यां स मित्यपि ॥ २७ ॥

मांश्चत्वे । अयांसं । इत्येतयोश्चानुस्वारो दीर्घपूर्वो-
वेदितव्यः । मांश्चत्वेवापृशने वावधत्ते । अयांसमग्ने सु-
क्षितिं । अयंयोगोऽनर्थकं कथं मांश्चत्वेति नाय मनु-
स्वारः । किंतुर्ह्यादिस्वरश्चोत्तरेषां पदेपीति । अनुना-
सिकः स्वरः । अयांसमिति सः सा सौ सं पदांतेभ्यइ-
त्येवसिद्धं । नानर्थकः शाखांतरे किलमांश्चत्वेसा
नुस्वारं पठन्ति तत्प्रदर्श्यते । यद्येवं मांस्त्वचन्या इतिच
निपातयितव्यं । नैतदस्ति प्रयोजनं जिघांसन्पांसुरेमां-
स मिति मांसप्रवादत्वात्सिद्धं । अयांसमित्येतस्य नि-
पातने प्रयोजनं मृग्यंउदाहरणं ।

एतावानृच्वनुस्वारो दीर्घात् ॥ २८ ॥

नपुंसकं यदूष्मांत मित्येवमादिर्योयमनुस्वारो ऽनु-

क्रांतः एतावानेव ऋक्षपदमध्येदीर्घात्परोवेदितव्यः ।
अत्रैवोदाहृतः ।

इतरथेतरः ॥ २६ ॥

इतरथाकथमुक्ताद्दीर्घपूर्वाद्विषयात् अन्यत्र ऋक्षपद-
मध्येरेफोष्मपरः इतरः कतरः ऋस्वपूर्वानुस्वारो वेदि-
तव्यः । अंह.विंशत्या । अं.सेषु । असंदिग्धान्स्वरानिति ।
उक्तः श्लोकार्थः स्वरपटले । अत्रापि तथैव व्याख्यातव्यः ।

समापाद्यान्युत्तरेषट्पकारे रा-
धोरथोग्नादिवोजाऋतश्च । अं-
जः पादुः प्रेतिचपूर्वं पद्यावनिंग-
यन् विक्रममेषु कुर्यात् ॥ ३० ॥

समापाद्यानि षट्पदानि पकारे उत्तरे । राधः रथ-
ग्नाः दिवः जाः ऋतः इत्येतानि । अंजः । पा । दः प्र इ-
त्येतौ च पूर्वपद्यौ विक्रममेषु कुर्यात् । अनिङ्गयन् अ-
वग्रहमकुर्वन् विक्रमं कुर्यात् इति । विक्रमं उपचारमप-
नीय विसर्जनौयमेषु कुर्यात् । त्वंहिराधस्पते । राधः प-
ते । एष ते देवनेतारथस्पतिः । रथः पतिः । नराशंसो-
ग्नास्पतिर्नः । ग्नाः पतिः । दिवस्पृथिव्योरव आष्टणौ-
महे । दिवः पृथिव्योः । संजास्पत्यं । जाः पत्यं । तव वा-
यवतस्पते । ऋतः पते । यामन्मंजसा इव द्योत् । अंजः
पाः २ इव । दुष्प्राव्योवहंता । दुःप्रसव्यः । पूर्वपद्यौ-
इति किं । इमं मंजसां भये अक्षयत । अंजसामित्य-

त्वावगृह्यत्वात् माताकालो भवतीति । किमिदं समा-
पाद्यमित्यत आह ।

समापाद्यं नाम वदन्ति षट्वं त-
थाणत्वं सामवशांश्च संधीन् ।
उपाचारं लक्षणात् असिद्धमा-
चार्या व्यालिशाकल्पगार्ग्याः ॥ ३१ ॥

समापाद्यं नाम षट्वं वदन्ति । तथाणत्वं । च पुनः
सामवशां त्संधीन् । लक्षणात् सिद्धमुपाचार मपि त-
थावदन्ति केते । आचार्या व्यालिशाकल्पगार्ग्याः । सुषु
मायातं । तदा रभस्वदर्हणो । मच्चूमच्चूकृणुहि । त्वं-
हिराध्यते ।

ऋस्वामर्द्धस्वरभक्त्या समाप्ता म-
नुस्वारस्योपधामाहु रेके । अनु-
स्वारं तावतैवाधिकं च ऋस्वो-
पधं ॥ ३२ ॥

ऋस्वां अनुस्वारोपधां अर्द्धस्वरभक्त्या असमाप्तां पा-
दमात्रया अर्द्धपादमात्रयावान्यनां आहुरेके आचार्या
अनुस्वारं च तावताकालेनाधिकं ऋस्वोपधं । त्वं रा-
जेंद्रयेव । त्वंहत्यत् ।

दीर्घपूर्वं तदूनं ॥ ३३ ॥

दीर्घपूर्वमनुस्वारं तथैवाह्वस्वरभक्त्या न्यूनमाहुः । दी-
र्घसुपधां तावताधिकां च । गवांशता । तांसुतेकौर्तिम् ।

रेफोस्तृकारेच परस्यचाह्वे पू-
र्वङ्गस्वीयांस्तु नवेतरस्मात् । म-
ध्येसः ॥ ३४ ॥

ऋकारेरेफो विद्यते । परस्यऋकारस्यच पूर्वैर्हरे-
फोविद्यते । ऋस्वीयांस्तु ऋस्वतरः सरेफः । इतरच्चाह-
काररेफादल्पतरः । नवाङ्गसीयान् । समएववा । म-
ध्येसः । सरेफस्तस्यऋवर्णस्यमध्ये द्रष्टव्यः । नादी ।
नांत्ये । ऋऋ ।

तस्यैवलकारभावे धातौस्वरः
कल्पयता लृकारः ॥ ३५ ॥

तस्यऋवर्णस्यस्थानेरेफस्तलकारभावे यदामरेफो ल-
कारमापद्यते तदालृकारोभवति स्वरसंज्ञश्च भवति ।
कल्पयतावेवधातौ नान्यत्र । चाक्लृप्रेतेन ऋप्रयोमनु-
ष्याः इत्यत्रस्वरात्ककारस्य द्विर्वचनं नभवति । असंयो-
गादित्वात् । पकारस्यच द्वित्वंभवति स्वरोपधत्वात् ।

अनंतस्थं तमनुस्वार माहुः ॥ ३६ ॥

योसौ पुरस्ताद्विशेषेणानुक्रांतो नुस्वारः एतावाह-
त्वनुस्वारोदीर्घादिति । तमनुस्वारं अनंतस्थपद म-
ध्येवर्तमानमाहुः राचार्याः । किमर्थमिदं सूच्यते । नपुंः
सकं यदूष्मांतमित्येवमाद्यनुक्रमेणैवसिद्धं । सत्यं । किंतु

र्थयोः उकारसुत्तराई भवति एवं शाकटशाचार्यो 'म-
न्यते । अइ । ए । अउ । ओ अई । ऐ । अऊ । औ ।
इति । यद्येवमेकारैकारयोरोकारौकारयोर्वाकथंश्रु-
तिविशेषः ।

मात्रासंसर्गा दवरेपृथक्श्रुती ॥ ४० ॥

अवरेपूर्वे । ऐऔइत्येते मात्रासंसर्गात् । मात्रयोः
समयोऽक्षीरोदकवत् । नञ्जायते कावर्णमात्रा कवेव
र्णोवर्णयो रिति तस्मात्तत्रे अष्टकश्रुतीभवतः । कि-
मिदमपृथक्श्रुतीइति । ऐऔ इत्येतयोरिवर्णोवर्णयोः
पृथक्श्रवणं नविद्यते । क्षीरोदकवत्संप्रयुक्तत्वात् ।
एवंश्रुतिविशेषः । अस्यैवापरायोजना । मात्रासंसर्गा-
दवरेऽपृथक्श्रुती । मात्रयोः क्षीरोदकवत्संप्रयुक्तत्वा
नञ्जायते तस्मादवरे संध्यक्षरे ऐऔ इत्येते, पृथक्श्रुती
भवतः । ऐऔकारा, भ्यामेकारओकारौ पृथक्श्रुयेते इत्य-
र्थः । एवंश्रुतिविशेषोभवति ।

ऋस्वानुस्वारव्यतिषंगवत्परे ॥ ४१ ॥

परेसंध्यक्षरे ऐऔइत्येतौ ऋस्वानुस्वारयो र्यौव्यति-
षंगोऽनुक्रांतः ऋस्वामर्द्धस्वरभक्त्यासमाप्तमिति तद्य-
तिषंगो वेदितव्यः । ऐऔकिसुक्तंभवति । यथा तत्र-
ऋस्वेऽनुस्वारः पादमात्राधिक उपधाचतावतान्यूना ।
एवमिहापि द्रष्टव्यं । इवर्णोवर्णयो भूयसीमात्रा । अ-
ल्पीयसीअवर्णस्य यस्मात्तयोर्वैषम्यान्क्षीरोदकवत्सं-
सर्गोभवति । तस्मात्तयोर्वर्णस्य इवर्णोवर्णयोश्च पृथ-
क्श्रवणं भवति ऐऔ इति ।

त्रीणि मंद्रमध्यममुत्तमं च स्था-
नान्याहुः सप्तयमानि वाचः ॥ ४२ ॥

वाचस्त्रीणिस्थानानि । सप्तयमानि सप्तयमा येषु स्था-
नेषु तानिसप्तयमान्याहु राचार्याः । तेषुमंद्रमुरसि व-
र्त्तते । मध्यमंकंठेवर्त्तते । उत्तमंशिरसि वर्त्तते एतानि-
स्थानानि स्वरविशेषणान्यपिभवन्ति । यथामंद्रेणस्वरे-
णाधीयते । मंद्रयावाचाप्रातः सवनेशंसेत् । उरसा-
धीयतेइति ।

अनंतरश्चात्रयमोऽविशेषः ॥ ४३ ॥

एषुस्थानेष्वनंतरः अव्यवहितोयमः अविशिष्टोभ-
वति । अनंतरेयमे विशेषोनशक्यते दर्शयितुमित्यर्थः ।
केतेयमानाम ।

सप्त स्वरो ये यमास्ते ॥ ४४ ॥

येसप्तस्वराः षड्जऋषभगांधारादयो गांधर्ववेदेस-
माम्नाताः । तथासामसु । ऋष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतु-
र्थमंद्रा तिस्रार्याः इतिते यमानामवेदितव्याः ।

पृथग्वा ॥ ४५ ॥

अथवास्वरेभ्यः पृथग्भूताः अन्येयमाः स्वरेषुवर्त्तते
एतेषांमृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च वेदितव्यं ।

तिस्रोवृत्तीरुपदिशन्ति वाचोवि-
लंवितां मध्यमांचद्रुतां च ॥ ४६ ॥

तिस्रोवृत्तौर्वाङ्ग उपदिशंत्याचार्याः । विलंबितां बालानामध्यापनादिषूपदिशन्ति । मध्यमां व्यवहारादिषूपदिशन्ति । द्रुतां अध्ययनस्य बहुरूपाभ्यासे उपदिशन्ति ।

वृत्यंतरे कर्मविशेषमाहुः ॥ ४७ ॥

वृत्तेरन्यावृत्ति वृत्यंतरं तस्मिन्कर्मविशेषमाहुः प्राचार्याः । विलंबितायां प्रातःसवनं भवति । मध्यमायां माध्यंदिनं सवनं द्रुतायां तृतीयं सवनं इतितेषु सवनेषु एतावृत्तयो भवन्तीत्युक्तमभवति ।

मात्राविशेषः प्रतिवृत्युपैति ॥ ४८ ॥

वृत्तिवृत्तिं प्रतिमात्राविशेषः मात्राधिक्यं उपैति उपगच्छति । द्रुतायां वृत्तौ येवर्णास्ते मध्यमायां त्रिभागाधिका भवन्ति । तथा मध्यमायां येवर्णास्ते विलंबितायां त्रिभागाधिका भवन्ति । चतुर्भागाधिका भवन्तीत्येके इति ।

अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद्वृत्तिं विलंबितां । चापस्तु वदते मात्रां त्रिमात्रां वायसो ब्रवीत् । शिखी त्रिमात्रो विज्ञेय एष मात्रापरिग्रहः । त्रिमात्रां तु

शिखीब्रूते नकुलस्त्वर्द्धमात्रिक-
मिति वापाठः । गतार्थमेतत्
क्षेपकम् ॥ ८६ ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्याया मानं-
दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रीवट-
कृते प्रातिशाख्यभाष्ये
शिखापटलं त्रयो-
दशम् ।

समुद्दिष्टावर्णगुणाः पुरस्तान्नि-
र्दिष्टानां सांहितो यश्च धर्मः ।
तदायापायव्यथनानि दोषास्ता-
न्याख्यास्यामोत्रनिदर्शनाय ॥१॥

पुरस्तान्निर्दिष्टानां वर्णानां वर्णगुणाः समुद्दिष्टाः सां-
हितोयश्चधर्मः समुद्दिष्टोऽनुकांतेषु पटलेषु तदाया-
पायव्यथनानि । तेषां वर्णानां आयोऽपायः व्यथन-
मिति । एतेदोषाः प्रादुर्भवन्ति । आयोनामासतोवर्णस्यो-
पजनः । यथाह्वयामीत्यत्र पुरस्तादनुवादः । अपायो-
नामसतोपकर्षः यथा उनयौरित्यनयौरित्येतस्य व्य-
थनेनामसतोऽन्यथाश्रवणं । यथारथ्यादृत्यत्र चकारस्यस-

कारवच्छ्रवणं दोषानुत्तरवदर्थनार्थं विस्तरेणासौ च-
मुनेति अनुक्रामंतो व्याख्यास्यामः ।

निरस्तं स्थानकरणापकर्षे ॥ २ ॥

निरस्तं नाम दोषउत्पद्यते स्थानकरणाद्यो रपकर्षेण ।
ननु स्थानकरणाद्यो रपकर्षो नोपपद्यते । कथं । स्थान-
करणाभ्यां हि वर्णोऽपकृष्यते । नैष दोषः । यथा स्थाना-
करणाभ्यां वर्णोऽपकृष्टो भवति तथा वर्णोऽपि स्थानक-
रणोऽपकृष्टे भवतः । तस्मात्स दोषः परिहर्तव्यः ।

विहारसंहारयोर्व्यासपीडने ॥ ३ ॥

विहारो विहरणं विस्तारः । संहारः संहरणं । अन्य-
थाकरणं संकोचनं वा । कस्य स्थानकरणाद्यो विहारे
व्यासो नाम दोषो जायते । संहारपीडनं च । व्यासो-
ऽविवेकः । पीडनं हिर्भावः तावपि परिहर्तव्यौ ।

ओष्ठाभ्यामवूकृतमाह्नद्वन्द्वं ॥ ४ ॥

ओष्ठाभ्यामवूकृतं । बहुमित्यर्थः । यदा हवता तद्वृष्टं च-
बूकृतमित्युच्यते । तदपि वर्ज्यम् ।

मुखेन सुषिरेण शूनं ॥ ५ ॥

सुषिरेण विलंबितेन मुखेन वक्ता यदा हतद्वन्द्वं शूनं-
वेदितव्यं ।

संदष्टं तु व्रीडनं आह्वयन्वोः ॥ ६ ॥

व्रीडनेहन्वोः संदष्टं नामदोषो भवति । सवर्ज्यः । व्री-
डनं नाम हन्वोर्ना च भावः ।

प्रकर्षणे तदुविक्लिष्टमाहुः ॥ ७ ॥

हन्वोः प्रकर्षणैव विक्लिष्टं नामदोषो भवति । प्रकर्ष-
णं नाम सर्वतश्चलनं । विक्लिष्टं नामासंयुक्तं

जिह्वामूलनिग्रहेग्रस्तमे तत् ॥ ८ ॥

जिह्वामूलस्य निग्रहेग्रस्तं नामदोषो भवति तं वर्जयेत् ।
निग्रहो नाम स्तंभनं ।

नासिकयोस्त्वनुषंगे नुनासिकं ॥ ९ ॥

नासिकयोर्यदावर्णौ नुषज्यते तदाऽनुनासिकत्वमुत्प-
द्यते सदोषस्तं परिहरेत् ।

अथयामात्रं वचनं स्वराणाम् ॥ १० ॥

यथामात्रां यथामात्रं वचनं स्वराणां ऋस्वदीर्घप्लुतानां
अथयामात्रोच्चारणं दोषो भवति । प्रायेण दीर्घेषु ऋस्वेषु च
रक्तेषु मात्राधिक्यं कुर्वन्ति तदाचार्येण निदर्शनार्थमुत्त-
रत्रोदाहृतं रक्तं ऋस्वं द्राघयंत्युग्रं श्लोक इति ।

संदंशो व्यासः पीडनं निरासः ॥ ११ ॥

संदंशः व्यासः । पीडनं । निरासः । एते च पुरस्ता-
त्कीर्तिताः ते स्वराणां भवन्ति । संदंश इति संदष्टं
व्रीडनमाहुः हन्वोरिति कीर्तिताः व्यासपीडने इत्येतौ वि-

हारसंहारयोरिति कीर्तितौ । निरासङ्गति निरसं स्था-
नकरणापकर्ष इति कीर्तितः ।

ग्रासः कंठायोः ॥ १२ ॥

जिह्वामूलंनिग्रहेग्रस्तमिति यः प्रागुक्तः ग्रासोनाम-
दोषः सकंठयोरकाराकारयोरुत्पद्यतेसर्वर्जयितव्यः ।

**अनुनासिकानांसंदष्टता विषम-
रागतावा ॥ १३ ॥**

अनुनासिकानांवर्णानांसंदष्टतादोषो भवति । स-
व्याख्यातः संदष्टन्तुव्रीडनआहहन्वोरिति । विषमराग-
तावानुनासिकानां भवति । नहिरागं प्रत्याख्यायानु-
नासिकावर्त्तन्ते तस्माद्विषमरागतादोष उच्यते । अकृतं
एमि । अभ्रञ्जामपः ।

सांतस्थानामादिलोपोतलोपौ १४॥

सहांतस्थयावर्त्ततइति सांतस्था स्तेषांसांतस्थानां
वर्णानां क्वचिदादिलोपःक्रियते क्वचिदंतलोपः तौदोषौ-
ज्ञेयौ पिवानिषद्य । इन्द्रवायोः ।

अदेशेवावचनं व्यंजनस्य ॥ १५ ॥

अथवाअदेशे अस्थाने असद्व्यंजनमित्युच्यते सदो-
षोवर्त्यः । यथापस्मान् स्तोमैरभुत्सङ्घि । उत्स्नाय ।
विश्वप्स्वस्य । इत्यवसकारात्परः सकाडुच्यते । यथा-
यच्छांदोषयः । विष्णुः इत्यवसकारात् इकारसुकारौ ।

अन्योन्येन व्यञ्जनानां विरागः॥१६॥

व्यञ्जनानां अन्योन्येनसह विरागः क्रियते सदोषः यथा । उपमाषड्हाद्वेत्यत्र उकारात्परस्य दकारस्यवि-
रागः क्रियते अज्ञातभिः ।

लेशेनवावचनं पीडनं वा ॥१७॥

लेशेनवाव्यञ्जनानांवाचनं क्रियते पीडनंवा । लेशेन-
प्रयत्नशैथिल्येन । पीडनमतिप्रयत्नः तावुभौदोषौसर्वेषुव-
र्जयेत् ॥

**घोषवतामनुनादःपुरस्तात्पदा-
दिस्थानांक्रियतेधारणं वा ॥१८॥**

पदादिस्थानांघोषवतां पुरस्तादनुनादःध्वनिःक्रियते
अथवा तेषांघोषवतां धारणंनामानुपलब्धिः । यथाह-
यामीत्यत्र पुरस्तादधिकःशब्दःक्रियते अथवा तस्यदोष-
स्यपरिहरणार्थं हकारस्यानुपलब्धिःक्रियते । अपरेधा-
रणं द्विवचनंमन्यते । ज्योतिष्कृत् । द्वाधा । द्वादश ।

सोष्मोष्मणामनुनादोऽप्यनादः॥१९॥

सोष्मणामूष्मणामपि पुरस्तात्पदादिस्थानात् अ-
नादोऽशब्दः । अनुनादश्च क्रियते । यथा अभिऽस्थाय ।
छायामिव । स्तोतंति । स्तौति ।

लोमश्रयंच दवेडनमूष्मणां तु॥२०॥

ऊष्मणांत्व घोषाणांलोमश्रयंचद्वेडनंच दोषौभवतः ।

लोमश्वं नामासौ कुमार्थं । स्वेष्टनं नामा(१)धिको वर्णस्य
सहपोध्वनिः ।

वर्गेषु जिह्वाप्रथमं चतुर्थं ॥ २१ ॥

आद्येषु चतुषु वर्गेषु जिह्वाप्रथमं क्रियते सदोषः । जि-
ह्वाप्रथमं नाम विस्तारः ।

ग्रासो मुख्ये ॥ २२ ॥

एतेषां वर्गाणां मुख्ये आद्ये वर्गे ग्रासो नाम दोषो भ-
वति । स व्याख्यातः ।

प्रतिहारश्चतुर्थे ॥ २३ ॥

एतेषामेव चतुर्थे वर्गे प्रतिहार नाम दोषो भवति अ-
तिप्रचलः प्रतिहारः ।

सरेफयोर्मध्यमयोर्निरासः ॥ २४ ॥

सहरेफेण वर्त्तते इति सरेफौ एतेषां चतुर्णां वर्गाणां
योर्मध्यमौ वर्गौ तयोश्चरेफस्य च निरासो नाम दोषो-
भवति स व्याख्यातः ।

विक्षेपस्थाने सकले चतुर्थे ॥ २५ ॥

चतुर्थे वर्गे स्थाने सकले सहकलाभिः सकलं कला-
पवयवाः क्लेकैरणादयः तेषु करणादिषु स्थानेषु वि-
क्षेपो नाम दोषो भवति । विक्षेपो अवैशद्यमित्येकोऽर्थः ।

(१) अधिकः वर्णस्य अस्वरूपो ध्वनिः । पुरस्तादुराहृत-
मिति इति ।

अतिस्पृशोर्बर्बरताचरेफे ॥ २६ ॥

दुस्पृष्टोरेफः सातिस्पृश्यते बर्बरताचोच्यते तौदो-
षोरेफस्यवर्जयेत् । बर्बरताप्यसौकुमार्यमेव ।

जिह्वान्ताभ्याञ्चवचनंलकारे ॥ २७ ॥

जिकाग्रेणवक्तव्यः सलकारः यदाजिह्वायाः अंता-
ग्राभ्यामुच्यते तदासदोषोभवति । पूर्वोक्तौचातिस्पृश-
बर्बरौत्रयोदोषालकारस्यभवन्ति तान्वर्जयेन्नेधावौ ।

श्वासोऽघोषनिभतावाहकारे ॥ २८ ॥

श्वासोवाअधिकः अघोषसदृशत्वं च हकारस्यदो-
षौलक्षयेत् ।

निरासोऽन्येषूष्मसुपीडनं वा ॥ २९ ॥

येन्येहकारा दूष्माणस्तेषु शकारादिषुनिरासः पी-
डनवेतिद्वौदोषौभवत स्तौव्याख्यातौ ।

**स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुर्दीर्घा-
न्निरस्तंतु विसर्जनीयं ॥ ३० ॥**

दीर्घात्स्वरात्परं विसर्जनीयं पूर्वसस्थानं निरस्त-
माहुः उक्तः सदोषः । रथीः । वधूः । अग्नेः । वायोः ।
दीर्घादिति किं उच्यते । ननुऋस्वादपिविसर्जनीयः
पूर्वसस्थानएवसूयते । अग्निः वायुः इति । यद्यपिअवयवं
तुल्यं ततोप्याचार्येण दीर्घग्रहणं कृतं तच्चादीर्घादेव-
पूर्वसस्थानत्वं भवतीति नऋस्वादपिभवतीति संतव्यं ।

अपरेपुनरन्यथावर्णयन्ति अन्यस्थानेदीर्घात्स्वरात्परो वि-
सर्जनोयोदेवै रपि नशक्यते उच्चारयितुमिति विधिं वर्ण-
यन्ति । दीर्घात्स्वरात्परं पूर्वसंस्थानमाहुराचार्या इच्छं-
तीत्यर्थः । तस्मिन्नपिपक्षे दीर्घग्रहणमनर्थकं ऋक्षादपि-
तथैवेच्छन्ति । एवंतर्हि परस्ययोगस्यार्थे दीर्घग्रहणं दृ-
त्तवशेनेहपठितं द्रष्टव्यं । स्वरात्परं पूर्वसंस्थानमाहुर्नि-
रस्तं विसर्जनोयमस्मिन्योगे सत्युभयोरपिपक्षयोः अग्निः
वायुः रथीः वधूः इतिसर्वसिद्धंभवति । किं पुनरन्युक्तं ।
उभयं । कथं । शास्त्रांतरेविधिर्दृश्यते । कंठ्यस्थानौ
हकारविसर्जनीयौ उभयस्वरादिसंस्थानोविसर्जनी-
यइति तेषां विसर्जनीयः पूर्वसंस्थानो भवतीति । त-
स्मात्तदपियुक्तम् । इहदोषसमुच्चय प्रकरणे वचनाद्दोषः
सद्वतिनिश्चयः । कथमेतदध्यवसीयते । आचार्यप्रवृत्ति
र्दृश्यते । यथाअनुनासिकपरादूष्मणः परसंस्थानयमा-
गमो भवत्येकेषां । यथाअसौविष्णुरिति । तदिहास्माकं
प्रतिषिद्धं परं यमंरक्तं परादघोषादिति तस्मादेतद-
ध्यवसीयते ।

कण्ठाद्याथारेफवत स्तथाहुः ॥३१॥

दीर्घात्कंठ्यात्परं विसर्जनीयं यथारेफवतःकारात्परं
जिह्वामूलोयं तथानिरस्तमाहुः सदोषः । देवाः मातृः ।
दीर्घादिति कस्मात् । देवः सोमः । ऋक्षात्कंठात्परोवि-
सर्जनोयो ऋक्संस्थान एव भवति ।

रक्तात्तुनासिक्यमपी तरस्मात् ॥३२॥

रक्तात्कंठाद्दीर्घात्परं विसर्जनीयं इतरच्चादपिपरं ।
कतरच्चात् ऋकारान्तासिक्चमाहुः सदोषः । स्वतवाः
पायुः । नूः पतिभ्यः ।

**संयोगादेरुष्मणः पूर्वमाहुर्वि-
सर्जनीयमधिकं स्वरोपधात् ॥३३॥**

स्वरोपधात्संयोगादे रुष्मणः पूर्वमधिकं विसर्जनी-
यमाहुः सदोषः । पावकतेस्तोकास्रोतंति । अभिष्या-
म । संयोगादेरितिकिं । द्विपदेशं चतुष्पदे । मोषुणः ।
परिसोमः । ऊष्मणइतिकिं तवत्यत् । स्वरोपधा-
दितिकिं । आस्वग्ने ।

परंयमं रक्तपरादघोषात् ॥ ३४ ॥

ऊष्मणोऽघोषा द्रक्तपरात्परंयमं आहुः सदोषः ।
ष्टभिः विष्णुः । स्नात्वा । ४०

ऊष्माणंवाघोषिण स्तत्प्रयत्नं ॥३५॥

घोषिणऊष्मणो रक्तपरात्परं घोषिणं पूर्वतुल्यप्र-
यत्नं ऊष्माणंयमंवाऽऽहुः सदोषः तंवर्जयेत् बुधः । ब्र-
ह्म । पन्था २ ।

**शुनप्रशेपो निषषपीशोस्मिनिषषा-
लविक्रमान्ब्रह्मविष्णुस्मपृश्निनः ॥३६॥**

एतेष्विक्रमाभवन्ति । एतेष्विक्रमोविसर्जनीयः सं-
दोषोवर्जः । शुनप्रशेपो यमब्रह्मभीतः । आनोम-

धेवनिष्पपीपरादाः । प्रपार्कशास्त्रि प्रदिशोविदुष्टरः ।
प्रनांशरहा नृषभोननिष्पाल । अभौ २ दमेकमेको
अस्त्रिनिष्पालभौ । ब्रह्मचते जातवेदो नमश्च । इदं वि-
ष्णुर्विचक्रमे । कूटंस्तृहृदभिमातिमेति । आयंगौः पृ-
श्निरक्रमीत् ।

**स्पर्शोष्मसंधीन् स्पर्शरेफसंधी-
नभिप्रायांश्च परिपातयन्ति ॥३७॥**

चरतिचक्रे इत्येवमादीन् स्पर्शोष्मसंधीन् ईकारो-
कारोपहितोद्वाति च स्पर्शरेफसंधीन् विवृत्यभिप्रायेषु-
चेल्यभिप्रायांश्च परिपातयन्ति । एतेषुचनुस्वारं कुर्वन्तो-
त्यर्थः । सदोषः । तास्तेष्वश्याम । रश्मांरिव । पौलो-
अन्नारयिष्ठः ।

**स्वरौकुर्वंत्योष्ठनिभौसरेफौति-
स्त्रोमातृस्त्रीन्पितृन्यनृभिर्हृ-
न् ॥ ३८ ॥**

सरेफौ ऋऋइत्येतावोष्ठनिभौ उवर्णसदृशौकुर्वन्ति
सदोषः । तिस्त्रोमातृस्त्रीन्पितृन् । कर्हिस्वत्तर्दिदय-
नृभिर्हृन् ।

**दंत्यान्सकारोपनिभानघोषान्व-
ध्यः पृथ्वीपृथिवीत्वापृथीति ॥३९॥**

दंत्यान्घोषान्वसकारोपनिभान् सकारसदृशान् कुर्वन्ति

वन्तिसद्वेषः । रथ्यः । पृथ्वी । पृथिवी न त्वा । पृथ्वी ।
 इत्येवमादिषु । असर्जिरथ्योयथा । उर्वी पृथ्वीवज्जले
 दूरेषन्ते । इदंविचार्यते । पृथिवीत्वेति त्वा ग्रहणं वि-
शेषणार्थं पृथग्रहणंवेति । कुतः संदेहः । प्रायेणथकारे
 सकारोपनिभोदोषः सलक्ष्यते न तकारइति विशेष-
 णार्थं मेकैमन्यते । अपरेथकारस्यैव सदोषः स्यात् ।
 कथं थकारं सकारोपनिभमितिलघ्वीयसासिद्धे यद्-
 न्यग्रहणं करोति तेनपृथग्रहणंमन्यते । अदितिः सिंधुः
 पृथिवीउतद्वीः । यत्वासूर्यस्वर्भानुः । पृथीयद्वावैन्यः
 सादनेषु ।

ऊष्मांतस्थाप्रत्ययं रेफपूर्वं ऋस्व-
 लुंपंत्याहु रथाप्यसंतम् । पुरुषं-
 तिं पुरुवारार्यमाष्ट्रांहरियोज-
 नायहरियूपीयायां ॥ ४० ॥

ऊष्मप्रत्यय मंतस्थाप्रत्ययंचरेफ पूर्वं ऋस्वलुंपंति । ना-
 शयति । अथवा असंतमविद्यमानं ऋस्वरेफात्परमाहु
 कृत्वादयंति तौदोषौवर्जयेत् । एतेषु पुरुषंतिमित्या-
 दिषु षट्सु । यामिर्ध्वसंति पुरुषंतिमावतं । महोरायः
 पुरुवारप्रयंचि । पुरुवीराभि वृषभक्षितौनां । अर्य-
 मायातयज्जनः । आष्ट्रांपदं कृणुते अग्निधाने । अत-
 क्षत्रहृरियोजनाय । वृचीवतोयहरियूपीयायां । अ-
 र्यमा आष्ट्रासित्येतथोरसंतमाहु रन्येषुलुंपंति ।

ऐयेकित्येकारमकारमाहु वैय-

श्वेचक्रमयंतो यकारं ॥ ४१ ॥

ऐयरित्यत्रवैयश्वेचऐकारस्थाने अकारमाहुः परं य-
कारंक्रामयंतः तौदोषौ । हृणीयमानो अपहिमदैयेः ।
वैयश्वस्यस्युतंनरा ।

**तदेवान्येषु विपरीतमाहु स्तेर-
य्यावय्यं हृदय्ययेति च ॥ ४२ ॥**

तद्दोषद्वयमन्यपदेषु विपरीतमाहुः कथं अकारस्था-
ने ऐकारमाहुः परं यकारमक्रामयंतः तौदोषौ । तेर-
य्या । वय्यं । हृदय्यया । इत्येवमादिषु । तेरय्यासंस्तजं-
तुनः । परिप्रयंतं वय्यसुषंसदम् । अहांहृदय्य १ यारूत्या ।

**अकारस्यस्थान ऐकारमाहु लुं-
पंति चसयमीकारमुत्तमं । बहु-
क्षरं द्वाक्षरतां नयंति यथोनयी-
ध्वनयीत्कोशयौरिति ॥ ४३ ॥**

येनसहवर्ततद्वृत्तिसयः तंसयमीकारं अकारस्यस्था-
ने ऐकारमाहुः सयंईकारंलुंपंतिच किञ्चान्यत् वक्ष-
रं संतंद्वाक्षरतां नयंति एतेब्रह्मक्षत्वारोवादोषाभव-
न्ति । जनयीः ध्वनयीत् । कोशयीः । इत्येवमादिषु ।
जरितुः काममृनयीः । मात्वाग्निध्वनयौदुमगंधिः ।
दशकोशयीर्दशवाजिनोदात् । ✓

तदेवचान्यचविपर्ययेण कार्ये-

त्वे सयमीकारमाहुः । धातो-
विभर्तेर्जयतेर्नियश्चाभैष्मचाजै-
ष्मनैष्टेतिचैष ॥ ४४ ॥

तदेवसर्वत्रान्यत्रचान्येषु पदेषु कर्तव्येतिविपर्ययेण
अकारं कृत्वा सयमीकारमक्षरं असंतमाहुः तैतथैव-
दोषा भवन्ति । भिजिनीइत्येतेषां धातूनां प्रयोगे अ-
भैष्म । अजैष्म । नैष्ट । इति । अभैष्मापतदुक्तु । अ-
जैष्माद्यासनामच । दूरं नैष्टपरावतः ।

इकारस्यस्थानञ्चकारमाहुर्ल-
कारंवाचंद्रनिर्णिक्सुशिल्पे ॥ ४५ ॥

इकारस्यस्थाने क्वचिद्वकारमाहुः । चन्द्रनिर्णिगि-
त्येवमादिषु । क्वचित् लृकारमाहुः सुशिल्पे इत्या-
दिषु । तौदोषौ लक्षयेत् । अतः सहस्रनिर्णिजा ।
यतरेववचराचंद्रनिर्णिक् । सुशिल्पे बृहतीमहो ।

अनंतरेतद्विपरीतमाहुस्तालव्ये
शृंगेविभृयाद्विवृताः ॥ ४६ ॥

अनंतरेतालव्येसति ऋकारात्पूर्वावायदिवा ताल-
व्योवर्णोभवति तदातद्विधानं विपरीतमाहुः । यदुक्तं
इकारस्यस्थानेचकारमाहुः । तदिहचकारस्थाने इ-
कारमाहुः । सदोषोक्षेयः । यथाशृङ्गे शिशीतेशृङ्गे
रक्षसीदिनिक्षे । यमीर्वमस्यविभृयाद् जाति । पाशापा-

दिश्वारिपवेविचृताः ।

तालुस्थानोव्यञ्जनादुत्तरश्चेदय-
कारस्तत्रयकारमाहुः । शुनप्रशे-
पः शास्त्रिववर्जुषीणामत्केविर-
पशीतिनिदर्शनानि ॥ ४७ ॥

यकारादन्यत्तालुस्थानो वर्णोव्यञ्जनादुत्तरोभवति ।
तत्राविद्यमानं यकारमाहुः । यथा । शुनप्रशेपोयमह्वद्गृ-
भीतः । प्रपाकंशास्त्रि प्रदिशो विदुष्टरः । विशांववर्जुषी-
णां । आजामिरत्के अव्यत । विरपशीगोमतीमही ।

लुंपंति वासंतमेवं ट्वकारंज्यै-
ष्ठाय सम्भारन्नापृच्छमृभ्वा ॥ ४८ ॥

अथक्चिदेवसंतं कथंसंतं । व्यञ्जनादुत्तरंसंतं यका-
रं वकारं वा लुंपंति । ज्यैष्ठाय । सम्भारन् । अर्धवशेनायं
पादः । वृत्तवशे ननुरेकगः समित्यादिः पादः अयंवृत्त-
वशेन पादैकदेशोद्वेष्टव्यः । आपृच्छम् । ऋभ्वा । इत्ये-
तेषु इदृज्यैष्ठाय सुकृतो । सम्भारन्नकिरस्य मधानि ।
आपृच्छं धरुणं वाज्यर्षति । पुरुहूतोयः पुरुगर्तं ऋभ्वा ।

व्यसंत्यंतर्महतो व्यायतंतं दी-
र्घायुः सूर्योरुशदीर्तज्जर्ज ॥ ४९ ॥

महतः संबो गन्तांतर्भूतं महतो दीर्घात्परं अन्वाक्य-

मष्टयम्भूतं रेफेनसक्तमित्यर्थः । तमन्तर्ह्यस्यन्ति रेफात्पृ-
थक्कुर्वन्ति । केनचित्स्वरेण व्यवदधतीत्यर्थः । दीर्घायुः ।
सूर्यः । रुशदीर्ते । ऊर्जं । इत्यादिषु । दीर्घायुरस्यायः
पतिः । सूर्यो नोदिवस्पातु । पवमानोरुशदीर्तेपयोगोः ।
इषमूर्जं च पितृवसे ।

लुपंत्यंतस्थां क्रमयन्ति चैतां स्व-
रात्तसस्थानादवरां परांवा । स्व-
स्तयेधायि भुवनेयमूवुः ॥ ५० ॥

लुपंत्यंतस्थां अथवा क्रमयन्ति एतांसंस्थानात्स्वरा-
दवरां पूर्वांपरांवा लोपोद्धिर्भावश्चेति । तौदोषौपरिह-
रेत् । स्वस्तये । अधायि । भुवना । इयं । ऊवुः । इत्या-
दिषु । स्वस्तयेवायमुपव्रवामहै । उपप्रागा । त्सुमन्मेधायि
मन्म । भुवना । तंसंप्रभं भुवनायंत्यन्त्या । इयंशुष्मेभिर्वि-
सस्वाद्वारुजत् । ऊवुः । इन्द्रायाकर्महिहत्वऊवुः ।

रक्तंङ्गस्वं द्राघयंत्युग्रंओकः ॥ ५१ ॥

रक्तंङ्गस्वंदीर्घं कुर्वति सदोषः । उग्रं ओकः इति ।
यथाविश्वदहानि तविषीव उग्रंओकः । यथाप्रसूता
सवितुः सवार्यणव ।

हकारसोष्मोपहिता व्यकारा
हकाराद्वा सर्वसोष्मोष्मपूर्वात् ।
तत्तसस्थानं पूर्वमूष्माणमाहस्तु-

ध्यान्दध्या आपृच्छमुभवाब्ह- येऽह्यः ॥ ५२ ॥

ऋकारेणसोष्मभिश्चोपहितात् यकाराहकाराहा स-
वैरुष्मभिः सोष्मभिश्चोपहितात्पूर्वं तेषांसमानस्थानं
ऊष्माणमाहुः । सदोषः । तुध्यान् । दध्याः । आपृ-
च्छं । ऋभ्वा । ह्ये । पृच्छाः । इत्यादिषु । तुध्यान्का-
मान्करतेसिद्धिदानः । पश्चासदध्यायो पचस्यधाता ।
आपृच्छंधरुणं वाज्यर्षति । पुरुहूतोयः पुरुगूर्तं ऋभ्वा ।
तवदेवां उपह्वये । शतचक्रंयो २ ह्योवर्त्तनिः । पश्यो
वसिष्ठ ऋखः ।

पकारवर्गोपहिताच्च रक्तादन्यं यमं तृप्लुताप्राणमौभनात् ॥ ५३ ॥

पकारवर्गेणोपहिता द्रक्तादनुनासिकात्पूर्वं अन्यथ-
ममधिकं आहुः । तृप्लुत । आप्राणंमौभनात् । इत्या-
दिषुदोषोवर्ज्यः । सप्ततृप्लुत ऋभवः । आप्राणंतीर्थं
कद्रुप्रवोचत् । दृह्णान्यौभादुशमानोजः ।

अनुस्वारमुपधांवान्यवर्णां स्वरो- पधारसोष्मयमोदयश्चेत् ॥ तंङ्- त्यञ्ज्मोजङ्गतर्द्धयंतीः सञ्- ज्ञातरूपोथसञ्ज्ञानमिन्द्रः ॥ ५४ ॥

तत्संख्यावं पूर्वमित्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । पकार-

वर्गोपहिताच्चरक्तादित्यतो रक्तपदमनुवर्तते । स्वरूपधाद्र-
क्तात्पूर्वमनुस्वारमाहुः । उपधांवाऽन्यवर्णांतौ दोषौपरिह-
रेत् । रक्तः सः । सोष्मोदयोवायमोदयोवायदिभवति त-
ङ्घ्नन्ति । षञ्जः । जङ्घः । ईङ्घ्यंतौः सञ्ज्ञातरूपः । सञ्-
ज्ञानमिन्द्रः । इत्यादिषु । नकिष्टङ्घ्नन्त्यन्तितो न दूरात् ।
गोभिरङ्घमोमदायकम अनन्यस्तुप्रकृतेरितियमोदयत्वम् ।
पवमानस्यजङ्घतः । ईङ्घ्यंतौ रपस्युवः । सञ्ज्ञातरूपसि-
केतदस्मै । सञ्ज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च । एषाथीजना येरक्ता-
त्पूर्वमनुस्वारं कुर्वन्ति येन कुर्वन्ति ते पूर्वग्रहणं निवर्त्य स्वरूप-
धाद्रक्तात्परमनुस्वारमाहुः । उपधांवाऽन्यवर्णां कुर्वन्ति
इतियोजनाकर्त्तव्या । केचिद्रक्तमेवानुस्वारमाहुः तेरेवं-
योगः परिवर्त्तितव्यः । अनुस्वारमुपधांवाऽन्यवर्णां स्व-
रूपधात्सोष्मयमोदयश्चेदिति । अस्मिन्पक्षे स्वरूपधं र-
क्तमनुस्वारं कुर्वन्तीति योजनकार्या तान्येवोदाहरणानि ।

सांतस्यादौ धारयंतः परक्रमं-
शर्मन्स्यामास्मिन्सुजना ञ्छुधी-
यतः ॥ ५५ ॥

सांतस्यस्य संयोगस्यादौ रक्तंधारयंतः विलंबमानाः
परक्रमं कुर्वन्ति । शर्मन्स्याम । अस्मिन्सुजनाञ्छुधीयतः इ-
तियथा । शर्मन्स्याममरुतामुपस्थे । अस्मिन्स्वे २ तच्छू-
तएनः । संयावप्रस्थे । अपसेवजनाञ्छुधीयतश्चित् ।

रक्तैरागः समवायेस्वराणां ननु-

नन्ट्मणं नृमणानृभिर्नृन् ॥ ५६ ॥

रक्तैः स्वराणां समवाये रागः क्रियते । ननूनं । नृ-
मणम् । नृमणा । नृभिर्नृन् । इत्यादिषु । ननूनमस्ति नो-
प्रवः । नृमणं तद्वतमस्तिना । नृमणा वीरपस्थः । क-
र्हिस्विन्न दिन्द्रयन्नृभिर्नृन् ।

रक्तात्तुसोष्माक्रियते हकारोद-
ध्यङ्हदेवान्हवते महान्हि ॥ ५७ ॥

रक्तात्परोहकारः सोष्माक्रियते । दध्यङ्ह । देवान्ह-
वते । महान्हि । इत्यादिषु । दध्यङ्ह मेजनुषं । देवा-
न्हवतकतये । दक्षसोमहान्हिषः ।

संयोगानां स्वरभक्त्याव्यवायो
विक्रमणंक्रमणंवा यथोक्तं । वि-
पर्ययोवाच्यततिलिवलेज्मन्द्र-
प्सोजुष्प्रन्सार्ज्योष्ट्रां प्रनेष्ट्रा-
त् ॥ ५८ ॥

संयोगानां क्वचिद्विद्यमानया स्वरभक्त्याव्यवा-
यः क्रियतेक्वचिद्विक्रमणं । अविक्रमणं नाम वि-
वचनाभावः । संयोगस्यचमध्ये क्वचित्स्वरसुरपादयती-
त्यर्थः । क्वचिच्चयथोक्तं क्रमणंक्रियते । क्वचिद्विपर्ययः ।
विपर्ययोनाम विद्यमानांस्वरभक्तं नकुर्वन्तीत्यर्थः । इमेच-
त्वारो दोषाः संयोगस्यभवन्ति । तान्वर्जयेत् । व्यतङ्ग-
तु

वविक्रमणं तिल्विले अठमन्निन्येतथोदित्वाभिधानमक-
त्वा अनार्थोपिता उच्चारयन्ति । तत्र स्वरभक्त्या व्यवाय-
इव भवति । इप्से विक्रमणमेव । अजुष्प्रन्नित्यत्र ष-
कारात्परं(१) अकारमिव किञ्चिदुत्पाद्यते । अयथोक्त क्र-
मणंकुर्वन्ति । साञ्जयेत्यत्रविपर्ययः । अष्टां । प्रनेष्टादि-
त्येतषुच विक्रमणमेव । व्यत । शूरो योयुत्सु तन्त्रंपरिव्यत ।
तिल्विले । भद्रे क्षेत्रे निमितातिल्विलेवा । विश्वोवो अठम-
न् भयते वनस्पतिः । द्रप्सः । द्रमस्रस्कंदप्रथमौ अनुदू-
न् । स्वसारः श्यावीमरुषी मजुष्प्रन् । भरद्वाजान्साञ्ज-
यो अभ्ययष्ट । अष्टांपूषाशितिरामुद्धरी वृजत् । प्रदेवं ।
देववीतये । नेष्टासोमं द्रविणोदः पिवच्छतुभिः ।

विवृत्तिषु प्रत्ययादे रदर्शनं य-
थायाऐक्यश्च यञ्चौशिजश्च ॥ ५६ ॥

विवृत्तिषु प्रत्ययादे रदर्शनंलोपः क्रियते सदोषः ।
यथा । याऐक्यः । इमागावः सरमेयाऐक्यः । कक्षीवं-
तंयञ्चौशिजः ।

इउसंधौसंध्यवचनं च कासु-
चित्सद्वदस्ताकस्तउषोयथैते ॥ ६० ॥

इउइत्येतयोः संधौकासुचिद्विवृत्तिषु संध्यक्षरवचनं
प्रत्ययादर्शनंच क्रियते तौदोषौवर्जयेत् । यथा । सद्वद-
स्ता । सद्वदस्तेवप्रतिषादसिष्यन् । सद्वद्वचिञ्चभिः ।
कस्तउषः कधप्रिये । तउपस्त्रायरथिमभिप्रतस्थुः ।

(१) उकारमिवकिञ्चित्पद्यते इत्यपिपाठः ।

समानवर्णासु विपर्ययोवा यथा-
ह्यूती इन्द्रकआसतश्च ॥ ६१ ॥

समानवर्णासु विवृत्तिषु, कासुचिविपर्ययः क्रियते ।
प्रत्ययादेर्वाऽदर्शनं । कोविपर्ययः पूर्ववर्णः परःक्रियते
परश्चपूर्वः सविपर्ययः । तौदोषौलक्षयेत् । ऊतीइन्द्र ।
कआसत इतियथा । आनस्तुत उपवाजेभि ह्यूती-
इन्द्र । अक्यायो गंताना धमानमृतौइत्या । कआसतो
वचसः संति । तआगमंतुतइह ।

अभिव्यादानेच विवृत्तिपूर्वे क-
गठेताआपोवसाएति दीर्घे ॥ ६२ ॥

विवृत्तिः पूर्वा अस्मात्सविवृत्तिपूर्वः । तन्मिन्नि-
वृत्तिपूर्वे कगठेतायेदीर्घेप्रत्ययेइति । यत्र सप्तमीनिर्देश-
शोविज्ञायते कआसतइत्येवमादिष्वभिव्यादानमेवस्या-
त् । सतवविपर्यय उक्तः समानवर्णासु विपर्ययो-
वेति । तस्मात्सप्तमीनिर्देशः कथं । विवृत्तिः पूर्वा
अस्मादक्षराद्विवृत्तिपूर्वमक्षरं विवृत्तेः पूर्वमपिविवृत्ति-
पूर्वं तउमेकगठेदीर्घे यदाभवत् सदा कासुचिवृत्तिष्वभि-
व्यादानंइति । आदानमारंभः विविधविपुलविशा-
लंवा दानं अथवाआदानमेवव्यादानं अथवाकेन-
चिदभिव्याप्तमभिभूतं व्यादानंयस्य तदिदमभिव्यादानं
भवत्यक्षरं । क्विसुक्तमश्नति । पाद मात्माविवृत्ति रिच
समधिकाक्रियते । तयाप्राप्त्यांभोव्याप्यतइत्यर्थः ।

क । तश्चापः । अवसाधा । इत्येवमादिषु । ताषा-
पोद्वी रिहमामवंतु । स्वस्त्यागृहेभ्यः आवसाधाविमो-
चनात् । थाश्चापोद्व्याः । ताषाचरन्ति । तेदोषाः ।
तत्रश्लोकः । अभ्रमध्ये यथाविदुर्दृश्यते मणिसूत्रवत् ।
एषक्रेदोविहृत्तीनां यथाबालिषुकर्त्तरि ।

**नदोषाणां स्वरसंयोगजाना मं-
तोगम्यः संख्ययाथेतरेषां ॥ ६३ ॥**

एषांदोषाणां स्वरसंयोगजानां स्वरेषूच्यमानेषु उ-
त्पद्यन्ते तेषामित्यर्थः । अथेतरेषां स्वरसंयोगजानां सं-
ख्ययागणनया अंतः पारंगंतुमशक्यं । कस्मात् । उ-
च्चावचाः प्रयोक्तारः नानास्थानकरणानुप्रदानस्वरो-
च्चारणाः तथा नानाप्रतिस्वरभावशीलसमाचाराः केषु
वर्णेषु कान् जनयंतौत्यज्ञानात् ।

**शक्यस्तुशास्त्रादधि साधुधर्मोयु-
क्तेन कृत्स्नः प्रतिपत्तु मस्मा-
त् ॥ ६४ ॥**

अस्माच्छास्त्रादधि वर्णानां कृत्स्नोवर्णधर्मः साधु-
युक्तः । साधयताकृत्स्नेनसाधुधर्मयुक्तनप्रतिपत्तुंशक्यः
साधुयुक्तोनाममनो वाग्वुद्ध्युक्तः । तत्त्वार्थशिक्षाकृत्तद्वि-
वित् । जहापोद्वितर्कज्ञः । शास्त्रागमकुशलः । ध्या-
नपरोद्वितथाध्ववसायी ।

अकारस्यकरणावस्थयान्यान्स्व-
रान्ब्रूयात् । अञ्जइउ एवमा-
द्यान्स्वरान्ब्रूयात् ॥ ६५ ॥

तद्विसंपन्नमाहुः । अकारस्यकरणावस्थया अञ्जइ-
उञ्ज इत्येवमाद्यानपिस्वरा ब्रूयात्तद्विसंपन्नं भवति ।

परानकारोदयवद्विवक्षेत् सर्वच-
वर्णानिति संपदेषा ॥ ६६ ॥

परान्ककारादीन्यपि व्यञ्जनानिव्यञ्जनसंज्ञकान्वर्णा-
न् अकारोदयवदकारोदयानितिविवक्षेद्वक्तुमिच्छेत् । सर्व-
वर्णानित्याहुः राचार्याः । ककाकिकीकुक्कूद्विति यथा ।
संपदेषावर्णानां । सासंपदुभाभ्यांपटलाभ्यांव्याख्याता ।

शास्त्रापवादा त्प्रतिपत्ति भेदा-
न्निदंत्यकृत्स्नेतिच वर्णशिद्धां ॥ ६७ ॥

शास्त्राणामपवादाहोषाः संति । पुनरुक्तता अ-
विस्पष्टतार्था कष्ट शब्दतार्था अशक्यार्थतेति । एवमा-
दयः । तेष्वशक्यादिषुदोषेषु अचिच्छास्त्रे संहितमप्ये-
कमक्षरं यथोच्चारयितुं नशक्यं अस्माच्छास्त्रादपवादात् ।
प्रतिपत्तिभेदात् । प्रतिपत्तिभेदाच्च निदंत्यकृत्स्नेतिच
वर्णशिद्धां । किमिति । अकृत्स्नेत्यप्रयोजनेत्यर्थः । प्र-
तिपत्तिभेदोनाम आहुर्विषयोषवतामकारमित्युक्ताः ।

मोत्पन्नावपर ऊष्मवोषाधित्येवमादीनां वर्णप्रतिपत्ति-
भेदो विरुद्धविधानानि ।

**नैतेनशास्त्रेण विशिष्यतेन्यैः क-
तस्नंच वेदांगमनिन्द्यमार्षं ॥६८॥**

यदुच्यते इह यथोक्तं तथावर्णोच्चारणं कर्तुमशक्यं त-
स्मादकृतस्त्रेयं वर्णशिक्षेति तन्न । कथं शिक्षा एतेनै-
वविधानेनान्यैः शास्त्रैर्नविशिष्यते । अन्येष्वपि शास्त्रे-
षुहि यस्तनिरस्त इत्यादयो वर्णानां दोषाविधीयन्ते । ता-
निच शक्यार्थविधानात् । अकृतस्त्रानीतिनोच्यन्ते ता-
निच कृतस्त्रान्येवभवतितस्मादिदमपिशास्त्रंकृतम्संभवि-
तुमर्हति । प्रतिपत्तिभेदश्चन । अन्येष्वपिशास्त्रेषुपुणं
विधाविकल्पाः संति । तस्मादनिंशं षडंगवत् । षट्-
सुवेदांगेषु इदमप्येकं अंगं कल्पोव्याकरणं निरुक्तं शि-
वाकंदोविचितिर्ज्योतिषा मथनं इति । तस्माच्चानिंद्यं
आर्षञ्च वेदांगशास्त्रं । आगमश्च लोकेप्रमाणं भवति ।
तस्माच्चानिंद्यमपि व । अवशलोकाः । (उक्तोदाहरणं-
किंचिद्बहुग्रन्थधरोनरः । आक्षिप्तःशैक्षिकेणेह तृणाग्नि-
रिवशाम्यति ॥ १ ॥ सुबहुज्ञापियोभूत्वा शिक्षांचिन्ना-
धिगच्छति । नराजतिसभायां सशैक्षिकस्यसमीपतः ॥२॥
ब्राह्मणपुंसमेतेषु विद्वत्सुचवहुष्वपि । ब्रह्मौद्योदोपदृत्तेयः
शैक्षिकःसुविराजते) ३ ॥

इतिश्री पार्षदव्याख्याया मामं-

दपुरवास्तव्यवज्रटपुचोव्व-
टकते प्रातिशाख्यभा
ष्ये चतुर्दशंपटलं
समाप्तम् ॥

पारायणंवर्तयेद्ब्रह्मचारी गुरुः-
शिष्येभ्यस्तदनुव्रतेभ्यः । अध्या-
सीनोदिशमेकां प्रशस्तां प्राची-
मुदीची मपराजितां वा ॥ १ ॥

पारायणमध्यापनं । वर्तयेत् कुर्यात् । गुरुत्वा-
ध्यायः ब्रह्मचारीभूत्वातावतंकालं शिष्येभ्यस्तदनुव्रतेभ्य-
गुरौ अध्ययनेचयेभक्ताः तेभ्यः प्रशस्तां एकां दिशं
ध्यासीनः । प्राचीपूर्वां उदीचीसुत्तरां मपराजितां वा
प्रागुदीचीम् ।

एकः श्रोतादक्षिणतो निषीदे-
द्द्वौवा ॥ २ ॥

एकःश्रोताशिष्यः दक्षिणतः निषीदेत् । उपविशेः
दित्यर्थः । यदिद्वौश्रोतारौ स्यातां दक्षिणतएवनिषीदेतां ।

भूयांसस्तुयथावकाशं ॥ ३ ॥

भूयांसः बहवः श्रोतारो यदिस्युः यथावकाशं यत्र-
यत्रावकाशं तत्रतत्रनिषीदयुः ।

तेधीहिभो ३ इत्यभि चोदयन्ति
गुरुंशिष्या उपसंगृह्य सर्वे ॥ ४ ॥

तेसर्वेशिष्याः उपसंगृह्य गुरोः पादौ पाणिभ्यां उप-
पीड्यशिरसिकृत्वा अधीहिभो ३ इत्यनेन गुरुमभिचो-
दयन्ति ।

सञ्चो ३ मितिप्रस्वरति त्रिमात्रः
प्रस्वारस्थाने सभवत्युदात्तः । च-
तुर्मात्रोच्चार्यपूर्वोनुदात्तः षणमा-
त्रोवाभवति द्विःस्वरःसन् ॥ ५ ॥

सगुरुः ओं ३ इति प्रस्वरतिशब्दं करोति । त्रिमा-
त्रः प्रस्वारः सञ्चोकारशब्दः त्रिमात्रः स्थाने भवति ।
उदात्तश्च । किमिदंस्थानमिति । उपांशुस्थानमिति ।
उपांशुस्थानं निषादपञ्चममध्यमतारेषु तेयेनस्थानेन प्रयो-
ज्यंस्यात् तेनैवप्रकारेण प्रणवंकुर्यात् । तान्येतान्युक्तानि
भवन्ति । अथवा चतुर्मात्रः संभवति । अर्द्धपूर्वः अनु-
दात्तोयस्यसञ्चपूर्वोनुदात्तः । अथवाषणमात्रो भवति-
द्विःस्वरःसन् इमेत्रयः प्रणवाः । तेषामाद्योवहुभिः
परिगृहीतः । न मध्यमः । किमिति न ज्ञायते । अच्चा-
भिस्तु उत्तममन्त्यमत्वात्तथापद्यते । .

अध्येतुरध्यापयितुश्च नित्यंस्वर्ग-
द्वारं ब्रह्मवरिष्ठमेतत् सर्वंस्वा-

ध्यायस्य भवेत् ॥ ६ ॥

अध्येतुः शिष्यस्याध्यापयितुश्च सुखं नित्यं प्रणवो भवति । स्वर्गद्वारं वरिष्ठं प्रधानं ब्रह्म इत्येतदक्षरं प्रतीयात् जानीयात् ।

मुखमादौ स्वाध्यायस्य भवेत्तदब्रह्म । न चैतत्संदध्यात् स्वाध्यायगतं परेण ॥ ७ ॥

एतदोङ्कारं स्वाध्यायार्थं प्रयुक्तं परपादेन वार्द्धचेन वा न संदध्यात् । यज्ञकर्मणितु मंधानं भवति चोदितत्वात् ।

प्रचोदितोऽभिक्रमते यथास्यक्रमः परस्ताद्विहितस्तथैव ॥ ८ ॥

तथा शिष्यस्य प्रचोदितो गुरुः ओङ्कारं कृत्वा अभिक्रमते । अध्ययनमुच्चारयति । यथा अस्य क्रमः आनुपूर्व्यमपरस्तादुत्तरत्र विहितं दक्षिणाय प्रथमं प्रश्नमाहेति तथैव ।

सर्वोदात्तं त्विह तस्मिन्नपृक्तमक्षिप्रयुक्तं द्विरुपस्थितं वा ॥ ९ ॥

इह पारायण प्रवचने तस्मिन् अभिक्रमे सर्वोदात्तं च यत्तत्पदं अक्षिप्रयुक्तं वा अपृक्तं वा उपस्थितं वा । शिष्यज्ञापनार्थं गुरुर्विरुच्चारयति । प्र । आ । ओदमीदृति । उभेदृति । यथा । अक्षिप्रयुक्तमिति कस्मात् । उद्वेति । एवमेकेष-

परे उद्गादाकारयोः । अपि सर्वोदात्तमित्येव सिद्धत्वा-
त् । अपृक्तमक्षिप्रयुक्तमित्यनर्थकं भवति । तस्मात्त्वा-
मंतरेण वर्णयन्ति । उद्देति । यथाअपृक्तं सन्नक्षैप्रयुक्तं-
इति । ननु अत्रापि उपस्थितमित्येवसिद्धं । सत्यं ।
नियमार्थमिदमुच्यते । इहमाभूत् । क । उद्देति । उद्-
यदेव इत्येवमादौतु नियमः स्यात् । अथवा उपस्थितंवेति
उपस्थितविभाषाप्राप्ते र्नित्यार्थमस्य ग्रहणं । अपृक्तम-
क्षिप्रयुक्तमिति । १ ।

**अभिक्रांतेद्वैपदेवाधिकेवा पूर्वप-
दंप्रथमः प्राहशिष्यः ॥ १० ॥**

गुरुणाद्वैपदेवाधिकेवा प्रोक्तेपूर्वपदं प्रश्नाद्यपदं प्रा-
हदक्षिणः शिष्यः ततः पश्चादितरे प्राहुः । अस्मि-
न्पठलेयदुक्तं विधानं तेनदक्षिणात्याः पठन्ति तस्मादिष्ट-
ज्ञापनत्वाभिप्रायेणकिंचिदुक्तंमत्वातत्कश्चिच्छिद्यतइति ।

**निर्वाचेतु भो ३ इतिचोदना-
स्या निरुक्तं ओंभो ३ इति-
चाभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥**

शिष्येणनिर्वक्तव्ये गुरोः भोः ३ इतिचोदनास्यात्
तेननिरुक्ते ओंभो ३ इतिचार्थं पुनर्गृहीतमावर्तयितु
मभ्यनुज्ञास्यात् ।

परिपन्नं प्राकृतमूष्मसंधिं नका-

रस्य लोपरेफोष्मभावं । असं-
युक्तं मृपदरेफसंधिं विवृत्तिमि-
त्यत्र निदर्शनानि ॥ १२ ॥

परिपन्नं त्वं राजेद्रेत्यादि । प्राकृतमक्षरं ऊष्मसंधौ ।
अग्निश्चयः । यस्तेमन्योयः शंवरं पर्वतषु । नकारलोप-
भावं । अस्माँ अस्माँ इत् । रेफभावः । रस्माँ रिव । अ-
भीष्माँ रिव । ऊष्मभावः पशून्ताँश्चक्रे । तांस्तेअश्याम ।
नृःपात्रं । असंयुक्तं । तववायवृतस्पते पदं । यन्मृभिन्दृ-
न् । रेफसंधिं । अन्तर्वावत् । अग्नीरक्षांमि । विवृत्तिं
मईपाहि । इत्येतानि निदर्शनान्याहुर्गाचार्याः । क-
स्यनिदर्शनानीत्येतदागमयितव्यं । केचिदेतं श्लोकं
न पठन्ति ।

प्रत्युच्चार्यैतद्वचनं परस्य शिष्य-
स्य स्याद्भो ३ इति चोदनावा ।
अर्धर्चोदकेषु तु वर्जयेयु रध्या-
यान्तेषु भयथा स्मरन्ति ॥ १३ ॥

प्रत्युच्चार्यैतद्वचनं परस्य गुरोरित्यर्थः । शिष्यस्याद्भो ३
इति चोदना स्यात् । न वा स्यात् । अर्धर्चोदकेषु अर्धर्चस-
मयेषु तां चोदनां वर्जयेयुः । अध्यायान्तेषु अर्धर्चोदकेषु-
उभयथा स्मरन्त्याचार्याः वर्जनं वानवेति ।

गुरुः शिष्यस्य पदमाह मुखं स-

मासश्चेदसमासो यदिद्वे ॥ १४ ॥

गुरुः शिष्यस्य प्रश्ने मुख्यं एकपदमाह यदिसमासः
यद्यसमासः द्वेपदेऽपि ।

एतेनकल्पेन समाप्यप्रश्नं प्र-
त्याम्नायु स्तम्पुनरेवसर्वे ॥ १५ ॥

एतेनविधानेन प्रश्नं समाप्य सर्वेशिष्या स्तमेव प्रश्न-
पुनः पुनरभ्यासयेयुः ।

तत ऊर्ध्वं सन्ततं संवृतेन प्रविग्र-
हेण मृद्वग्रहेण । सर्वोदात्तेन
च चर्चयेयुः सर्वद्विमानुपस्थापयं-
तः पदानि ॥ १६ ॥

तस्मादभ्यासादूर्ध्वमन्ततं अव्यवस्थितं संवृतं समानं ।
समानशब्देन प्रविग्रहेण सप्रश्लिष्टः यस्मिन्संभवति स-
प्रविहः । इंदोइत्येवमादिषु प्रविग्रहेषु प्रश्लिष्टं वि-
श्लिष्टं कुर्यात् । कालाधिक्येन कुर्यादित्यर्थः । मृदवः ऋ-
वग्रहायस्मिन्समृद्वग्रहः तेनसर्वोदात्तेनस्वरेण चर्चये-
युः । आदिपदिकाश्चोत्तरपदिकाश्च भूत्वा सर्वेशिष्या-
स्तमेवप्रश्नं । द्विमानिपदानि । यानिवक्ष्यामः तान्युप-
स्थापयंतः सेतिकरणानि कुर्वन्त इत्यर्थः ॥

अभ्युत्परानिर्व्यपसम्प्रति प्रयध्य-

त्यपादुःस्वपिपर्यवानु ॥ १७ ॥

अभि । उत् । परा निः वि० उ२ । सं । प्रति । प्र । नि ।
अधि । अति० अप० आ० दुः । सु । अपि । परि । अव ।
अनु० इत्येतानिपदानि केषांचिच्छाखिनां सेतिकरणा-
निभवंति । उदिति । परेति । अस्माकंतुनपुनः यानि
सेतिकरणानि तेष्वेवायंविधिः कर्त्तव्यः ।

आद्यस्थितोपस्थित मेक्रमेषाम-
र्द्धचांते कुर्युरथोद्विषन्धौ ॥ १८ ॥

तेषामुपसर्गाणां माद्यमभीत्येकमुपसर्गं मर्द्धचांतेवर्त-
मानंअथोद्विषन्धौ वा विवृत्तिस्थाने स्थितोपस्थितं कु-
र्युः तेषामेवशाखिनां । अभीत्यभि ।

चदाहिवेतिच सर्वत्रतेषामनेकं-
चेत्संनिपते द्वितीयं ॥ १९ ॥

चदाहिवेत्येतानि सर्वत्रस्थितोपस्थितानिकुर्युः चेतिच
तेषामुपसर्गाणां अस्यादिः वांतानांयद्यनेकं संनिप-
तेतर्हि द्वितीयमेवसेतिकरणं कुर्युः । नेतरत् । उदिति ।

समस्यंतश्च द्विपदाद्यर्द्धचौ व्यव-
स्यंत इतरांश्चर्चयेयुः ॥ २० ॥

पञ्चानतायुमित्येवमादीनां द्विपदानां उक्तानां द्वौ-
द्वौषर्द्धचौएकामृचंकुर्वन्तः । व्यवस्यंतः पृथक्कुर्वन्तः इत-

राशधिकायाः सूक्तेषुसाधुर्नगृभुरिति यथातास्तथैव च-
र्चयेयुः । आदियज्ञादादिपदस्यैतदुच्यते ।

**दक्षिणायप्रथमं प्रश्नमाहप्रद-
क्षिणं तत ऊर्ध्वं परीयुः ॥ २१ ॥**

दक्षिणायशिष्याय प्रथमं प्रश्नमाह गुरुः ततः अध्य-
नारंभादूर्ध्वं क्वचित्गच्छंतः शिष्याः प्रदक्षिणमाचार्यं कृ-
त्वा परीयुः प्रदक्षिणावृत्तौः परीयुरिति वायोजनीयं ।

**एवं सर्वे प्रश्नशोध्यायसुक्त्वोप-
संगृह्या तिसृष्टायथार्थम् ॥ २२ ॥**

एवमेतेन विधिना प्रश्नशः सर्वे शिष्या अध्ययनांतं ग-
त्वा उपसंगृह्य गुरुं तेना तिसृष्टायथार्थं यथार्थाः स्युः ।
यद्यत्स्मिन् कर्म तत्तत्कुर्युरित्यर्थः किमिदं प्रश्न इति ।

प्रश्नस्तुचः ॥ २३ ॥

तुचः । प्रश्न इत्युच्यते ।

पंक्तिषु तु द्व्युचो वा ॥ २४ ॥

पंक्तिषु ऋक्षु द्व्युचो वा प्रश्नो भवति तुचो वा ।

द्वे द्वे च पंक्तेरधिकाक्षरेषु ॥ २५ ॥

त्रिष्टुभादिषु तस्या द्वे द्वे एव ऋचः प्रश्नो भवति ।

एकाचसूक्तं ॥ २६ ॥

एकाचसूक्तं यत्सूक्तं भवति । सा च प्रश्नो भवति ।

समयास्त्वगरयाः परावराद्धाः २७॥

समयाः परावराद्धाः प्रश्नेषु गण्यन्ते ।

द्विपदे यथैका ॥ २८ ॥

द्विपदे यथा एकाक्षकं तथा गण्यन्ते ।

**सूक्तस्य शेषोल्पतरो यदि स्या
त्पूर्वसगच्छेत् ॥ २९ ॥**

एवं प्रश्नेषु परिकल्प्यमानेषु सूक्तस्य शेषं यदि अल्पतरं स्यात् । प्रश्नात्पूर्वसप्रश्नो गच्छेत् ।

यदितुर्वृचोवा ॥ ३० ॥

यदिसूक्तस्य शेषोर्वृचो भवति । पूर्वप्रश्नं ह्यच्छेत्वा न वेति । पंक्त्याः प्राक् छंदसः वृचं पूर्वमेव गच्छेत् । यदि-पराणि पंक्त्या स्युः । तदा पूर्वं न गच्छेत् । यदि मिश्राणि स्युः पंक्त्यां तर्हि क्वचित्पृथक् स्यात्पूर्वं गच्छेत्वा संस्था-वशेन ।

**तेषां षट्त्रिंशद्वा उपाधिकावा सू-
क्ते समाप्ते यदिते समाप्ताः ॥ ३१ ॥**

ते प्रश्नाः एवं गण्यमानाः एकैकस्मिन् अध्याये षट्त्रिंशद्भवन्ति । उपाधिकावा भवन्ति । सूक्तेषु समाप्तेषु यदि-ते प्रश्नाः समापयन्ति यदि षट्त्रिंशः पूर्णा भवन्तीत्यर्थः । तदा यावद्भिः प्रश्नैः सूक्तशेषः समाप्यते तावद्द्विरधिका

षष्ठिर्भवति । एवंप्रायेण सर्वत्रयुज्यते । क्वचित्सूक्ते समा-
प्ते इति । शतधारमिति । जातिगृह्यं द्रष्टव्यं । सूक्ते-
षु समाप्तेष्विति । यथाचतुः षष्ठिरध्यायाः ।

भो ३ इत्यर्द्धर्चे गुरुणोक्तञ्चाह
शिष्य ओं भो ३ इत्युचिता मृ-
चं च ॥ ३२ ॥

अध्यायस्यांत्ये अर्द्धर्चे समाप्ते भो ३ इति गुरुणा-
उक्तः शिष्यः ओं भो ३ इत्याह । चार्थे वाढं युष्मदनुध्या-
नात् समाप्तमित्यर्थः । उक्तां च ऋचमाह । उचितास्यात्
तथा नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये इति यानित्यं स्वाध्याये प-
रिधानीया ऋक्स्यात् ।

अथैके प्राहुरनुसंहितं तत्पारा-
यणे प्रवचनं प्रशस्तं ॥ ३३ ॥

अथैके आचार्याः प्राहुः । एतदेव पारायणस्य प्रवचनं
अनुसंहितं । संहिताक्रमेण प्रशस्तं इति ॥ ३ ॥

इति श्री पार्षदव्याख्याया मा-
नंदपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव-
टकृते प्रातिशाख्यभाष्ये
पंचदशं पटलम् ।

गायत्र्याणि गनुष्टुप्चबृहतीचप्र-
जापतेः । पंक्तिस्त्रिष्टुब्जगतीच-
सप्तछन्दांसि तानि ह । अष्टाक्ष-
रप्रभृतीनि ॥ १ ॥

गायत्री । उष्णिक् । अनुष्टुप् बृहती पंक्तिः । त्रि-
ष्टुप् जगती । इत्यष्टाक्षरप्रभृतीनिसप्तछन्दांसि तानिप्र-
जापतेर्वेदितव्यानि ।

चतुर्भूयः परंपरं ॥ २ ॥

यथापरंपरं तेषु छन्दःसु पूर्वस्मात्पूर्वस्माच्छन्दसः उत्त-
रमुत्तरंचतुर्भिर्गक्षरैर्भूयोभवति ।

दैवान्यपिच सप्तैव ॥ ३ ॥

देवानामपि सप्तछन्दांसिभवंति -

सप्तचैवा सुराण्यपि ॥ ४ ॥

आसुराण्यपि सप्तैव छन्दांसि भवंति ।

एकोत्तराणिदेवानां नान्येवैका-
क्षरादधि ॥ ५ ॥

तान्येवगायत्र्यादीनि एकाक्षरप्रभृतीनि एकोत्तराणि
देवानांभवंति ।

एकावमान्यसुराणां ततः पंच-

दशाक्षरात् ॥ ६ ॥

तान्येवपंचदशाक्षरप्रभृति चेमानि एकावमानि एकैकग्यूनानि असुराणां भवन्ति ।

तानित्रीणि समागम्यसनामानि सनामतत् । एकंभवत्यृषि-
छंदस्तथागच्छति संपदं ॥ ७ ॥

तानिप्रजापति देवासुराणां छंदांसि समाननामानितानित्रीणि समागम्य सहभूत्वा सहभूतानां सनामतदेकं ऋषिछंदोभवति । तथाकथं । प्रजापतेर्गायत्रमष्टाक्षरं देवानामेकाक्षरं असुराणांपञ्चदशाक्षरं । तानिचतुर्विंशतेः चतुरुत्तराणि भवन्ति । एवंसर्वाणि-
छंदांसि संपदंगच्छति

एवंलिप्रकृतीन्याहु र्युक्तानिच-
तुरुत्तरं । ऋषिछंदांसि ॥ ८ ॥

एवंकथंयुक्तानि समाननामानि सनामेतिच लिप्रकृतीनि ऋषिछंदांसि चतुरुत्तराण्याहुः ।

तैः प्रायोमंत्रः प्रलोकश्चवर्त्तते ॥ ९ ॥

तैर्ऋषिछंदोभिः प्रायेणमंत्रोनुवर्त्तते प्रलोकश्च । १ ।

तत्पादोयजुषां छंदः साम्नांतु-
द्वावचां तयः ॥ १० ॥

तत्पादस्तेषां ऋषिकुंदसां चतुर्थोऽंशः यजुषांकंदोवेदि-
तव्यः । साम्नांकन्दो हौपादोवेदितव्यौ । ऋचांकंदः त्रयः
पादावेदितव्यः ।

गायत्र्यादि जगत्यंतमेकद्वित्रा-
धिकंतु तत् । आर्षवत्तत्समा-
होरो ब्राह्मोवर्गः षडुत्तरः ॥ ११ ॥

तानिकुंदांसियजुः सामऋचांगायत्र्यादिजगत्यंतानि
क्रमेण एकद्वित्र्यधिकानि भवन्ति । कः क्रमः । यजुषां-
गायत्रीषडक्षरा । उष्णिक्मप्राक्षरा । तथा साम्नां द्वा-
दशाक्षरा गायत्री उष्णिक्चतुर्दशाक्षरा । तथा ऋचा
मष्टादशाक्षरा गायत्री । उष्णिगेकविंशत्यक्षरा । इति
एवं सर्वत्र । तत्समाहारस्तेषां ऋग्यजुः साम्नांकंदसां-
समाहारः आर्षवत् । ऋषिकुंदोवत् द्रष्टव्यः । सब्राह्मः
ब्रह्मणोऽयं वर्गगणः षडुत्तरोवेदितव्यः ।

तुषट्त्रिंशद्गायत्री
ह्यणोमिता । यजुषां षड्रुचां त्रिः
षट्साम्नां द्वादशसंपदि ॥ १२ ॥

कथं यद्वह्मणो गायत्रीषट्त्रिंशदक्षरा भवतीति म-
न्यसे तच्छृणु । यजुषां गायत्रीषडक्षरा । ऋचां त्रिः षट् ।
मष्टादशाक्षरेत्यर्थः । साम्नां द्वादशाक्षरा । अस्मांसंपदि
षट्त्रिंशदक्षरा भवति ।

ऋषीणांतु त्रयोवर्गाः सप्तका-
एवनेतरे ऋषिहंदांसि ॥ १३ ॥

प्रजापतिप्रभृतौनि हंदांसि व्याख्यातानि । तेषु ऋ-
षिहंदांसि । सोदाहरणानि विस्तरेण वक्ष्यति ।

गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अ-
ष्टाक्षरास्त्रयः पादाश्चत्वारो वा ष-
डक्षराः ॥ १४ ॥

तेषु गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा स्यात् । तस्या अष्टाक्षराः
त्रयः पादा भवन्ति । अग्निमीले पुरोहितं । षडक्षरा
वाचत्वारः पादा भवन्ति । इन्द्रः शचीपतिर्बलेन ब्री-
डितः । दुश्श्रवणो वृषा समत्सुसा सहिः । इति षडक्षरा-
या उदाहरणं ।

पंचकाः पंचषड्वांत्यः पदपंक्ति-
र्हिसामुरिकः । द्वौ वा पादौ चतु-
ष्टकश्च षट्कश्चैकस्त्रिपंचकाः ॥ १५ ॥

पंचाक्षराः पंचपादा भवन्ति यस्याः सामुखिपदपं-
क्तिर्वेदितव्या । षडक्षरो वा अंत्यः पादो भवति चत्वार-
श्च पंचकाः सामुखिपद पंक्तिर्वेदितव्या । द्वौ पादौ एकश्च
तुष्कः एकः षट्कः त्रयश्च पंचाक्षरा भवन्ति ।

अधाहीद्रेति च तृचौ घृतमग्ने-

तमित्यूचः ॥ १६ ॥

अधाहीद्रेतिष्टं चौ । दृतमग्नेतमदा । इत्येताश्चष्ट-
चः । तासासुदाहरणानि भवन्ति । अधाक्षग्ने । इन्द्र-
तिषांडशिनस्तां त्रियः । इन्द्रजुषम् । प्रवहायाहि । शूर-
हरीह । पि वासुतस्यमतिर्न । मध्वश्चकानः । चोरु-
मदाय । एवमष्टाक्षरैर्विनापंचकाः पंचपादाभवन्ति ।
दृतंनपूतं । अग्नेतमदा ।

अष्टकोदशकः सप्तकोविद्वांसा- वितिसाभुरिक् ॥ १७ ॥

अष्टकः प्रथमः पादः उत्तरोदशकः अंत्यः सप्तकः
साभुरिक् । उदाहरणं विद्वांसाविद्भिरः पृच्छेत् ।

युवाकुहीतिगायत्री त्रयः सप्ता- क्षराविराट् । सैषापादनिचृन्नाम गायत्र्यैकविंशिका ॥ १८ ॥

युवाकुहिश्चौप्रनामित्येषा त्रिः सप्ताक्षरागायत्री ए-
वंविराट् एकविंशत्यक्षरापादनिचृन्नामवेदितव्या ।

षट्कः सप्तकयोर्मध्ये स्तोतृ-
णांविवाचीति । यस्याः सा-
तिनिचृन्नाम गायत्रीविंशक्षाक्ष-
रा ॥ १९ ॥

सप्तकयोर्मध्येषट्कः पादः साञ्जतिनिचृन्नामविंशत्य-
क्षरागायत्री । पुद्गतमंपुरुषांस्तोदृशां ।

षट्कसप्तकयोर्मध्येस्तु ह्यासा-
वातिथिं । षडक्षरः प्रकृत्यैष-
व्यूहेनाष्टाक्षरोपि वा ॥ २० ॥

प्रकृत्या एषषडक्षरः षडक्षरव्यूहेनष्टाक्षरः षट्कस-
प्तकयोर्मध्ये । साञ्जगायत्री ञ्जतिनिवृद्धेव । प्रेष्वमुप्रि-
याणामिति । ३ ।

उत्तरोत्तरिणः पादाः षट्सप्ता-
ष्टावितित्रयः । गायत्रीवर्द्धमा-
नैषा त्वमग्नेयज्ञानामिति ॥ २१ ॥

उत्तरोत्तरिण एकैकाक्षरेणावर्द्धमानाः त्रयः पादा-
षट्सप्ताष्टाक्षराः यस्याः सागायत्री वर्द्धमानानामवे-
दितव्या । त्वमग्नेयज्ञानां ।

अष्टकौमध्यमः षट्कएकेषा सु-
पदिष्यते ॥ २२ ॥

एकेप्रांशाखिना आद्यंतौ अष्टकौ पादौ मध्यमः ष-
ट्कः यस्याः सावर्द्धमानैव उपदिष्यते ।

सनीवाजेषु पादौद्वीजागती द्वि-
पदोच्यते ॥ २३ ॥

सनोवाजेष्वविता पुरुषसुरिति ज्ञागतौपादौ द्विप-
दागायत्री उच्यते ।

आद्यात्यौसप्तको यस्या मध्ये-
चदशको भवेत् । यवमध्याच-
गायत्री ससुन्वद्विति दृश्यते ॥ २४ ॥

आद्यात्यौपादौ सप्तको यस्याः मध्ये च दशको भवेत् ।
यवमध्यानाम सागायत्री वेदितव्या । ससुन्वे यो वसूनां ।

षडक्षरः सप्ताक्षरस्तत एकाद-
शाक्षरः । एषो णिगगर्भागायत्री
तामेव प्रव्यानामिति ॥ २५ ॥

षडक्षरः प्रथमः पादः ततो द्वितीयः सप्ताक्षरः तृतीयः
एकादशाक्षरः यस्याः एषा उ णिगगर्भानामगायत्री वेदित-
व्या । तामेव प्रव्यानां हरीणां नितोशना ।

अष्टाविंशत्यक्षरो णिक्सापादै
वर्तते त्रिभिः । पूर्वावष्टाक्षरौ-
पादौ तृतीयोद्वादशाक्षरः ॥ २६ ॥

यस्या अष्टाविंशत्यक्षराणि सा उ णिगभवति । त्रिभि-
र्यपादैर्वर्तते । पूर्वोद्वादशाक्षरौ पादौ तृतीयोद्वादशाक्षर-
सो णिक्भवति ॥ ४ ॥

पुर उ णिक्स्तु सा तस्मिन् प्रथमे-

मध्यमेककुप् ॥ २७ ॥

तस्मिन्द्वादशाक्षरे प्रथमेसति पुरउष्णिग्भवति । त-
स्मिन्द्वादशाक्षरे मध्यमेसतिककुम्भवति ।

अग्नेवाजस्य तच्चक्षःसुदेवः सं-
महेतिच । ऋचोनिदर्शनायैताः
परायास्तायथोदिताः ॥ २८ ॥

उष्णिक्पुरउष्णिक्कुम्भां क्रमेणैताः ऋचोनिदर्शनानि
भवंति । अग्नेवाजस्यगोमतः । तच्चक्षुर्देवहितं । सुदेवः स-
महासति । पराः याः ऋचः ता अपि यथोदिताः उत्तर-
व्यथा कथ्यमानाः तत्रतथाजानीयात् ।

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्द्वेनदंमंसीमही-
तिच । पादैरनुष्टुभौ विद्या द-
क्षरैरुष्णिग्हाविमे ॥ २९ ॥

सप्ताक्षरैः चतुर्भिः पादैर्द्वे ऋचौ उष्णिग्हौ भवतः । पा-
दैरनुष्टुभौ जानीयात् । अक्षरैः कृत्वा उष्णिग्हौ भवतः ।
नदं वज्रदतीनां । मंसीमहित्वा वयेद्वत्येते ।

दद्रीरेकृणद्धतित्वेषाककुपन्न्यंकु-
शिरोनिचृत् । एकादशीस्याः प्र-
थमः उत्तमश्चतुरक्षरः ॥ ३० ॥

अक्षरसंयुक्त एकादशाक्षरः तस्मिन् एककुप्यन्धात् । वि-

तृयोद्वादशाक्षरः उत्तमस्तृतीयस्तुरक्षरः । एषाककुम्भ-
कुशिरानिचतु । उदाहरणं दीरेक्यास्तन्वेददिवंसु ।

एकादशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चैकः
षडक्षरः । उष्णिक्पिपौलिक-
मध्याह्नरीयस्येति दृश्यते ॥ ३१ ॥

यस्या एकादशाक्षरौ द्वौ पादौ । तयोर्मध्ये एकः षड-
क्षरः । पिपौलिकमध्यानामोष्णिग्वेदितव्या । हरीयस्य
सुयुजाविब्रतावेः ।

ताभ्यां परः षडक्षरः प्रयातनु-
शिरोनाम ॥ ३२ ॥

ताभ्यां एकादशाक्षराभ्यां पादाभ्यां षडक्षरः पादः
परोभवति सोष्णिक्तातुंशिरां नामवेदितव्या । प्रयातोषि-
भृगवाणेनशोभे । ५ ।

त्राद्यः पंचाक्षरः पाद उत्तरेष्टाक्ष-
रास्त्रयः । अनुष्टुप्गर्भेऽप्योष्णिक्
साऽगस्त्येऽस्ति पितुं न्विति ॥ ३३ ॥

त्राद्यः चपाक्षरः पादः उत्तरेत्रयः पादा षट्क्षराः यस्या
एषा अनुष्टुप्गर्भा उष्णिग्भवति । साऽगस्त्येऽस्ति वि-
द्यते । पितुं नुसोषं ।

वाचिंशदक्षराऽनुष्टुप् चत्वारो-

ष्टाक्षराःसमाः ॥ ३४ ॥

याद्वात्रिंशदक्षरासा अनुष्टुप्भवति । तस्याः चत्वारः-
पादाः षष्टाक्षराः तेचसमानावेदितव्याः । उदाहरणं
गायंतित्वागायत्रिणः ।

कृतिर्द्वादशाक्षरावेक आष्टा-
क्षरःपरः ॥ ३५ ॥

यस्याःपादौद्वादशाक्षरौस्तः परःषष्टाक्षरःपादोभव-
ति । साअनुष्टुप्कृतिर्नामवेदितव्या । उदाहरणं वक्ष्यति ।

यस्यास्त्वष्टाक्षरोमंध्येसापिपी-
लिकमध्यमा ॥ ३६ ॥

यस्यास्तुद्वादशाक्षरयो मंध्ये षष्टाक्षरैःपादोभवति मा-
पिपीलिकमध्यमा अनुष्टुप्भवति । वक्ष्यमाणोदाहरणं ।

नवकौद्वादशीद्व्यूना ताविद्वां-
सेति काविराट् ॥ ३७ ॥

नवकावाद्यंतौपादौ मध्येचद्वादशीपादः । द्वाभ्यान्द्यू-
नाविराट् इत्यर्थः काविराट् नामवेदितव्या । ताविद्वां-
माह्वामहेवां ।

तेषामैकाधिकावंत्यो नष्टरूपा-
विपृच्छामि ॥ ३८ ॥

तेषामेकमवकाद्वादिनां पादादीं अन्तर्भावैकाक्षरे

आधिकौभवतः । नवाक्षरः प्रथमः दशाक्षरः द्वितीयः
त्रयोदशाक्षरान्त्यः । अनुष्टुप्पानष्टुपा नामवेदितव्या ।
विपृच्छामिपाक्पारनदेशान् ।

**दशाक्षरास्त्रयो विराट्त्रयोवैका-
दशाक्षराः ॥ ३६ ॥**

दशाक्षरास्त्रयः पादाः एकादशाक्षराश्चतुष्टयाः-
पादा भवन्ति विराट् नामानुष्टुप्वेदितव्या । तयोस्त-
दाहरणे वक्ष्यामः ।

**षण्महापदपंक्तिस्तु षट्कोत्यः
पंचपंचकाः ॥ ४० ॥**

षड्विः पादै र्यापनुष्टुप् सामहापदपंक्तिरित्युच्यते ।
पंत्यः प्रादः षट्कः । पंचपंचकाश्चाद्याः । उदाहरणं वक्ष्यति ।

**माकस्मै पर्यूषु शुध्यग्ने तव स्वा-
दिष्ठा ताञ्च चः ॥ ४१ ॥**

इत्येतावन्तौ निर्हुष्टलक्षणानां उदाहरणान्यनिर्दि-
ष्टोदाहरणानां । माकस्मै । पर्यूषु । शुधि । अग्ने । त-
व स्वादिष्ठा इति । कृतिः माकस्मैधातमभ्यभिजियोनः ।
पिपीलिकमभ्यानुष्टुप् । पर्यूषु प्रथम्य वाजसातये । द-
शाक्षरा विराट् । शुधीह्रवं विपिपानस्याद्रेः । एकादशा-
क्षरा अस्मद्द्रव्य दाशुषोदुरोणे । महापदपंक्ति सवस्वा-
दिष्ठारणिसंहृष्टिः । ५ ।

चतुष्पदांतुह्यहती प्रायः षट्पि-

शदक्षरा । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा
स्तृतीयोद्वादशाक्षरः ॥ ४२ ॥

दृष्टतौ षट्त्रिंशदक्षराचतुष्पदा भवति । तस्याः त्रयः
पादा अष्टाक्षराः तृतीयोद्वादशाक्षरः पादोभवति । ए-
षादृष्टतौ प्रायः । किमिदं प्राय इति । प्रायेणैषा प्रयुज्यत
इत्यर्थः । साविदन्यद्विशंमत ।

पुरस्ताद्बृहतीनाम प्रथमेद्वादशा-
क्षरे । उपरिष्ठाद्बृहत्यनेन्त्ये द्विती-
येन्यंकुसारिणी । स्कंधोग्रीव्युरो-
बृहती चेधेनां प्रतिजानते ॥ ४३ ॥

प्रथमेद्वादशाक्षरे सति पुरस्ताद्बृहतीनाम वेदित-
व्या । अन्तिमेद्वादशाक्षरे उपरिष्ठाद्बृहतीनाम । द्वितौ-
येद्वादशाक्षरे न्यंकुसारिणीति केचिदाहुः । अपरे स्कंधो-
ग्रीवामन्यंते । उरोबृहत्यन्ये । तासामुदाहरणानि व-
क्षति । एवमेनां विधाप्रतिजानते आचार्याः ।

त्रयोद्वादशकायस्याः साहोर्ध्ववृ-
हतीविराट् ॥ ४४ ॥

यस्यादृष्टत्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः साविराडूर्ध्ववृ-
हतीनाम वेदितव्या । उदाहरणं वक्ष्ये ।

महोयोधीनतं मत्सीजानमि-
दधीजमः ॥ ४५ ॥

महोदः । अधीत् । नतं । मत्सि । ईजानमित् । अ-
जीजनः । निर्दिष्टलक्षणानाम निर्दिष्टोदाहरणाना सु-
दाहरणानि । पुरस्ताद्वृत्त्याः हे । महोदस्यतिः शवसो
असाम्या । अधीन्वत्वसप्रतिच सप्तच । उपरिष्ठाद्वृत्त्याः
नतमहानदुरितं । न्यंकुसारिणीस्कंधाणीव्युरोहतीना-
हे । मत्स्यपायितेमहः । ईजानमिदौ गूर्त्तावसुः । वि-
राडूर्ध्ववृत्त्याः अजीजनोऽमृतमर्त्येष्व ।

अष्टिनोद्देशकौमध्ये विष्टारवृ-
हतीयुवं ॥ ४६ ॥

अष्टिनोःपादयोर्मध्ये दशकौवस्याः साविष्टारवृहती ।
युवंद्यात्तमहोरन् ।

एकाऽगस्त्ये पितुस्तीमेनवाक्ष-
रपदोत्तमा ॥ ४७ ॥

अगस्त्यकृषौ अन्नस्तुतिसृक्ते उक्तं । उत्तमांत्यैकानवा-
क्षरपादाविद्यते । वृहत्येव । तंत्वावयंपितो वचोभिः । ७ ।

द्वयोश्चोपेदमाहार्षं सर्वेव्यूहेन-
वाक्षराः ॥ ४८ ॥

उपेदसुपपर्वनं । आहार्षंत्वाविदंत्वा । इत्येतच्चोषह-
चोषोः सर्वेव्यूहेनवाक्षराः पादाभवन्ति । वृहत्येव । ७ ।

त्रयोदशाक्षरौचद्वौमध्येचाष्टा-
क्षरोभवेत् । अभिवीवीरमित्ये-

प्रा सापिपौलिकमध्यमा ॥४६॥

चयोदशाक्षरयोर्मध्ये चाष्टाक्षरः पादः सापिपौलिकम-
ध्यमा वृहतीनामवेदितव्या । अभिवोवौरमंधसो मदे-
सुगाय ।

नवकाष्टादशसहैकः परमोष्टच
यदिपादाः । वृहतीविषमपदा
सासनितः सुसनितरुय ॥५०॥

नवाक्षरः प्रथमः पादः अष्टाक्षरोद्वितीयः एकादशा-
क्षरस्तृतीयः परमः अंत्योष्टाक्षरः इति ईदृशायदिभवंति
सा वृहतीविषमपदानाम वेदितव्या । सनितः सुस-
नितरुयेति ।

पंक्तिरष्टाक्षराः पंच ॥ ५१ ॥

सापंक्तिरिष्यते यस्या अष्टाक्षराः पंचपादाभवंति ।
इंद्रोमदाय वादधे ।

चत्वारोदशकाविराट् ॥ ५२ ॥

यस्याः चत्वारोदशकाः पादाः साविराट्पंक्तिर्भवति ।
मन्ये त्वायज्ञियं यज्ञियानां ।

आदेशेष्टाक्षरौ विद्यात्सोपस-
र्गेषु नामसु ॥ ५३ ॥

प्रास्तारपंक्तिरित्येवमादिषु सोपसर्गेषु नामसु आ-
दितोऽप्यसौ मध्यतद्वत्त्वेवमादिषुष्टाक्षरौ प्रादौ विद्यात् ।

युग्मावष्टाक्षरौ पादा वयुजौ द्वा-
दशाक्षरौ । सासतीवृहतीना-
म ॥ ५३ ॥

यस्याः युग्मौ द्वितीयचतुर्थौ पादावष्टाक्षरौ भवतः ।
अयुजौ प्रथमतृतीयौ द्वादशाक्षरौ सापंक्तिः सतीवृह-
तीनामवेदितव्या । मातराधांसि मातृकतयोवसो ।

विपरीताविपर्यये ॥ ५४ ॥

तेषां विपर्यये युग्मौ द्वादशाक्षरौ अयुजौ अष्टाक्षरौ सा-
विपरीतापंक्तिर्नामवेदितव्या । यच्छब्दः श्रावयत्सखा ।

आस्तारपंक्ति रादितः ॥ ५५ ॥

आदौ अष्टाक्षरौ अंत्यौ द्वादशकौ सा आस्तारपंक्तिर्ना-
म । आग्निं न स्वष्टिभिः ।

प्रस्तारपंक्तिरंततः ॥ ५६ ॥

यस्याः अंत्यौ पादौ अष्टाक्षरौ आदौ द्वादशाक्षरौ
सा प्रस्तारपंक्तिर्नाम । महिद्यावाष्टधिवी भूतसुर्वी ।

संस्तारपंक्तिर्मध्यतः ॥ ५७ ॥

मध्येष्टाक्षरौ पादौ आद्यांत्यौ द्वादशाक्षरौ भवतः सा-
संस्तारपंक्तिर्नाम । पितुश्च तोनतंतुमित्सुदानवः ।

विष्टारपंक्तिर्वाह्यतः ॥ ५८ ॥

आद्यांत्थौ चाष्टाक्षरौ मध्येद्वादशाक्षरौ भवतः साविष्टा-
रपंक्तिर्नाम । अग्नेतवश्चर्वो वयः । ८ ।

मन्येत्वा माते राधांसि यञ्चष्ट्व
आग्निंमहीति च । पितुभृतीं
नाग्नेतव ताञ्चचोऽत्रनिदर्शनं ॥ ५६ ॥

मन्येत्वायज्ञियं । मातेराधांसिमात । यञ्चष्ट्वः श्राव-
य । आग्निंनस्वष्टिभिः । महीद्यावापृथिवी । पितुभृ-
तीनर्तुं । अग्नेतवश्चर्वो । एताञ्चचोऽत्रनिदर्शनं यथा-
क्रमं विराट्पंक्तौत्यादीनां पुरस्तादेषनिदर्शितानां ।

चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुबक्षराणिच-
तुष्पदा । एकादशाक्षरैः पादैः ॥ ६० ॥

चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एकादशाक्षरैः पादैः चतुष्पदा-
त्रिष्टुभभवति । पिवासोममभियसुग्रतर्हः ।

द्वौचेत्तुद्वादशाक्षरौ । प्रायस्यौप-
जगत्येषा परस्यास्यतुसाचि-
ष्टुप् ॥ ६१ ॥

यदिद्वौद्वादशाक्षरौ भवतः द्वावेकादशाक्षरौ परस्यज-
गतीप्रायेवर्त्तमानेत्यर्थः । उपजगतीनामवेदितव्या । य-
था । सोचिन्नुदष्टिर्यूथ्या २ स्वासचा । अस्त्वतुत्रिष्टुभः प्रा-

यस्यसात्रिष्टुप्नाम्ना वेदितव्या । यथासनेमिचक्रमजरं
विवाहते ।

वैराजजागतैः पादैर्योवाचेत्य-
भिसारिणी ॥ ६२ ॥

द्वौदशाक्षरौभवतः द्वौडादशाक्षरौ अभिसारिणीसं-
ज्ञासा । योवाचाविवाचा मध्रवाचः ।

नवकोदशकोवास्या देकोनेको-
पिचिष्टुभः । एकादशाक्षरस्यापि-
विराट्स्थानाहनामसा ॥ ६३ ॥

विष्टुभःपाद एकोप्यनेकां पि नवकोवादशकोवास्या-
त् । एकादशाक्षरस्याप्यनेकांवास्यात् । एतदुक्तंभवति
यद्येकोनवकः द्वौदशकौभवतः । एकोदशकः द्वौनवकौ ।
उभयत्रायेकस्त्रैष्टुभः द्वौचैष्टुभौ एकैकौद्वतरौ । मा-
विराट्स्थाना नामवेदितव्या । शुभीइव मिद्रमारि-
षण्यः ।

पूर्वौदशाक्षरौपादा वुत्तरेष्टाक्ष-
रास्त्रयः । विराट्पूर्वाहनामैषा-
चिष्टुप्पंक्तुत्तरैववा ॥ ६४ ॥

यस्याः पूर्वौद्वौपादौ दशाक्षरौ भवत उत्तरेष्टाक्षरा-
स्त्रयोभवन्ति । एषाविष्टुव्विराट्पूर्वा वापंक्तुत्तरावा वे-
दितव्या । एवेद्वान्निध्यामहाविह्वयस् । ६ ।

त्रयश्चैकादशाक्षरा एकः श्वाष्टा-
क्षरः परः । विराड्कृपाहनामैषा
त्रिष्टुम्नाक्षरसंपदा ॥ ६५ ॥

यस्यास्त्रयःपादा एकादशाक्षरा एकश्चापरोष्ठाक्षरः
साविराड्कृपा नाम त्रिष्टुब्बेदितव्या । यद्यप्यक्षरसंपन्ना-
स्ति । उक्तं हि । त्रिष्टुभोवाविराट्स्थाना विराड्कृपा त-
थापरा । यहूनाश्चापिताहोवा त्रिष्टुभोवाहूणं तथेति ।
क्रौञ्चोरोरश्मिभाभुवः ।

त्रयश्चद्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्ष-
रः क्वचित् । एषाज्योतिष्मती-
नाम ततो ज्योतिर्यतोष्टकः ॥ ६६ ॥

यस्यास्त्रयःपादा द्वादशाक्षराः एकश्चाष्टाक्षरः क्वचि-
ह्ववति एषात्रिष्टुप्ज्योतिष्मतीनामवेदितव्या । यतः
अष्टकःपादः ततो ज्योतिरित्युच्यते । यद्वायज्ञं मनवे-
संभिमिच्छथुः । मध्येज्योतिः । अग्निर्जेन्नेष्वरुणो न वि-
ष्णुना । उपरिष्टाज्योतिः ।

चत्वारोष्ठाक्षराः पादा एकश्चद्वा-
दशाक्षरः । सामहावृहतीनाम ६७ ॥

यस्याष्टाक्षराःपादाः चत्वारः एकश्चद्वादशाक्षरः
सात्रिष्टुप्सामहावृहती नामवेदितव्या । नमोवाके प्रस्थि-
तेऽध्वरेनरा ।

यवमध्यातुमध्यमे ॥ ६८ ॥

षाद्यावष्टाक्षरौ तृतीयोद्वादशाक्षरः चतुर्थपञ्चमीषा-
ष्टाक्षरौ सात्विष्टुप्यवमध्याक्षेया । दृष्टिर्गन्धे चर्चिभिः ।

सोचिन्नुसनेमिश्रुध्ये वक्रील-
न्यद्वाग्निनेद्रेण । नमोवाकेवृह-
द्भिश्च ताञ्मृचोचनिदर्शनं ॥ ६९ ॥

उक्तप्रायमेतत् ।

पञ्चाशज्जगतीद्व्यूनाचत्वारोद्वा-
दशाक्षराः । तदस्यावहुलं वृत्त-
म् ॥ ७० ॥

हाभ्यामृनानि पञ्चाशदक्षगाणि जगतीनामभवति ।
चत्वारः पादा द्वादशाक्षरा भवन्ति । बहुलं तद्वृत्तं जगती-
प्रायेण भवतीत्यर्थः । अस्या उदाहरणं । प्रदेवमक्रामधु-
मंत इन्द्रवः ।

महापंक्तिः षडष्टकाः ॥ ७१ ॥

यस्याः पादा षट् अष्टाक्षरा भवन्ति सा जगती महा-
पक्तिरित्युच्यते ।

अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको न-
वकश्च वा ॥ ७२ ॥

हौपादौ षष्ठाक्षरौ एकःसप्ताक्षरः अपरःषडक्षरः ।
दशाक्षरोन्यः । इतरेनवाक्षरोभवति सावामहापंक्तिः ।
सेहानउग्रपृ । सूर्येर्विषं ।

महासतीवृहत्यर्धे व्यूहयोरेत-
योःसह । संपातेत्वितिपादांतेदै-
ववान्साप्तविंशके ॥ ७३ ॥

एतयोऋचौ महापंक्त्योः अर्धेमहादशाक्षरयोः पा-
दयोः सहव्यूहयोरिवसतोः द्वादशाक्षरौ त्रयस्याष्टाक्षरा
अनिमेन यस्याः सामहासतीवृहतीनाम जगतीर्वादि-
तव्या । । अस्माज्जुभे यादृंदसेहान उग्रेतिषट् । आ-
यःपप्रौ च विश्वासांताऋचोर्वानिदर्शनं । अस्माज्जु प्र-
भूतये । उभेयद्विंदरोदसी । सेहानउग्रपृतनाइति ष-
ष्ठितामहापंक्तयः । आयःपप्रौ भोनुनारोदसीउभे । वि-
श्वासांगृहपतिर्विशं । एतेमहासतीवृहत्यौ ॥ १० ॥

इतिश्री पार्षदव्याख्यायामानन्दपु-
रवास्तव्य वज्रटपुत्रोब्बटकृतेप्रा-
तिशाख्यभाष्ये षोडशपटलं
समाप्तम् ।

द्वावतिछंदसां वर्गाउत्तरौ च-
तुरुत्तरौ ॥ १ ॥

जगत्याउत्तरावति छंदसांद्वावर्गौ चतुरुत्तरौ वेदितव्यौ-

प्रथमातिजगत्या सांसांदिपंचा-
शदक्षरा ॥ २ ॥

आसाप्रथमाया हिपंचाशदक्षरा अतिजगतीनामवे
दितव्या । यथा । तमिंद्रंजोहवीमिमघवानसुग्रं ।

षट्पंचाशत्तु शकरी ॥ ३ ॥

षट्पंचाश दक्षराशकरी भवति । प्रोष्वच्चैपुरोरथः ।

षष्ठिरेवाति शकरी ॥ ४ ॥

षष्ठ्यक्षराणि अतिशकरीभवति । सुषुमायातमद्विभिः ।

उत्तराष्टि श्वतुःषष्टिः ॥ ५ ॥

तस्याउत्तरी या अष्टिःसाचतुःषष्टि रक्षरैर्भवति ।
साअष्टिर्नाम । चिकद्रुकेषु मद्दिषोयवागिरं ।

ततोऽष्टाषंष्टिरित्यष्टिः ॥ ६ ॥

ततउत्तरा अष्टाषष्टिरक्षराणि साऽत्यष्टिर्भवति । अ-
याकृचाहरिण्यापुनानः ।

धृतिःपूर्वा द्विसप्ततिः ॥ ७ ॥

अतिधृतेः पूर्वायाद्विसप्तत्यक्षरासाधृति भवति । स-
खेसखाय मभ्यावदत्स्व ।

षट्सप्तति स्तवतिधृतिः ॥ ८ ॥

यस्याःषट्सप्तत्यक्षराणि भवन्ति साऽतिधृतिः । सद्दि-
शब्देन साकृतं तु विष्वग्निः ।

सर्वादाशतयौध्वेताः ॥ ९ ॥

एता षतिजगत्यादयः सर्वादाशतयौषविहन्ते ।

उत्तरास्तु सुभेषजे ॥ १० ॥

उत्तरायावक्ष्यन्ते ताः सुभेषजे ऋचोद्रष्टव्याः ।

कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः सं-
कृतिस्तथा । षष्ठीचाभिकृति
नामसप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥ ११ ॥

एताः कृत्यादयः सप्तताः याः सुभेषजे उक्ताः ।

अशीति प्रचतुरशीति रष्टा-
शीति विर्नवतिः । षण्णवतिः
शतं पूर्णमुत्तमातु चतुःशतं ॥ १२ ॥

कृत्यादीना मन्त्रपरिमाणानि क्रमेण । अशीतिः
८४ । ८८ । ९२ । ९६ । १०० । १०४ ॥

तमिंद्रं प्रोषुसुषुमत्रिकद्रुके ष्व-
यारुचा । सखेचसहिशर्द्धश्च
मध्यमोवर्ग उच्यते ॥ १३ ॥

तास्तुयथाक्रमं पुरस्तात्तत्तल्लक्षणे उदाहृताः ।

आसुकृतिस्तु प्रकृतिधनुवं पूर्वात-

तस्तुया । आकृतिर्यदितेमाता-
मेषी विकृतिरुच्यते । संकृतिस्तु
नवैतन्नदेवो अग्निस्त्वभिकृतिः ।
सर्वमित्युत्कृति स्तत्र तृतीयो-
वर्ग उच्यते ॥ १४ ॥

कृतिः । आसुरैरुपरावतइति । प्रकृतिः ध्रुवंपूर्वेति ।
ततः प्रकृतेः पराआकृतिर्यदितेमात्रेति । मेषीविकृति रु-
च्यते । संकृतिस्तु नवैतन्न । तस्मिन्तन्मुमेषजेपि नविद्यते ।
एवंप्रायेणवर्णयन्ति । केचिद्वर्णयन्ति संकृतेर्नवाइत्येतद्गुदा-
हरणं । अभिकृतिः । देवाअग्निःस्विष्टकृदिति । उत्कृ-
तिःसर्वस्येति । अपदक्रमेआस्नातत्वादिहसंज्ञाभिरुदा-
हृताः अनास्यासुत्कृतौ तृतीयोवर्गःसमाप्यते । (१)

एवंकृत्प्रमाणानां कृदसामुप-
दिश्यते ॥ १५ ॥

एवंचतुर्विंशत्यक्षरादीनां कृत्प्रमाणानांचतुरक्ष-
राणां चतुःशतपर्यंतानामेकविंशतिकृदसां कश्चिद्विशेष
उपदिश्यतेकोसौ विशेषः ।

एकद्वूनाधिकासैव निचृदूना-
धिकाभुरिक् ॥ १६ ॥

(१) इति श्रीपार्वद्व्याख्यायामानंदपुरवास्तव्यवज्जटपुत्रउवट-
कृते प्रातिशाक्यभाष्ये षोडशपटलं समाप्तम् इतिखपुस्तकपाठः ।

एकेनजनानिचृद्भवति एकेनवाधिकासामुरिग्भवति ।
यःशुक्रद्वसूर्योनिचृत् । परिधामानियानितेभुरिक् ।

विराजस्तूत्तरस्याहुर्द्वाभ्यांयावि-
षयेस्थिताः । स्वराजएवं पर्व-
स्ययाः काश्चैवंगताञ्चचः ॥ १७ ॥

द्वाभ्यामक्षराभ्यां याञ्चचोधिका न्यूनावाविषयेमध्य-
स्थिताः उत्तरस्यपूर्वस्यचकृदमःविराजस्ताग्राहकत्तरस्य ।
स्वराजःपूर्वस्य । यथाषड्विंशत्यक्षराञ्चचोगायत्रीप्रायेस्व-
राज्योगायत्र्योभवन्ति । उष्णिक्प्रायेण विराजउष्णिहोभ-
वति । यथा । जोषासवितर्यस्यतेद्वतिस्वराङ्गायत्री ।
अतिथिमानुषाणामिति विराडुष्णिक् । उत्तरत्रापि ।
याःकाश्चैवंगता एताएवञ्चचोभवन्ति ।

याः कश्चिदूबहुपादास्तु गाय-
त्रोहीनतांगताः अक्षरैर्वहुभि-
स्तास्तु गायत्र्युपधारयेत् ॥ १८ ॥

गायत्र्यः द्वाभ्यांविभिश्चतुर्भिः पञ्चभिर्वान्यूनाःसत्योगा-
यत्र्यएवविराजो भवन्ति । पूर्वस्यकृदसो ऽभावात् । भग-
वता उभयंकृदसां मध्येत दृक्तं ।

ताराट् विराट् स्वरोट्सम्राट्-
स्ववशिनी परमेष्ठी । प्रतिष्ठा-
प्रत्नममृतं वृषाशुक्रं जीवंपयः ।

तृप्तमर्णो शोभोबुवार्यापञ्चोदक- मुत्तमं ॥ १६ ॥

विषयेस्थिताः द्वाभ्यांतादृमाः ताराट् । विराट् । स्व-
राट् । सखाट् । स्ववशिनी । परमेष्ठी । प्रतिष्ठा । प्रत्न-
म् । अन्तं । वृषा । शुक्रं । जीवं । पयः । तृप्तं । अणः ।
अंशः । अम्भः । अंबु । वारि । आपः । उदकं । इति ।
यथा एकविंशतिर्विराजसु । द्वाविंशत्यक्षरादयो द्विशता-
क्षरपर्यन्ताः एवंस्वराजः ।

दैवतं कृन्दसामत्रवक्ष्यते तत उ-
त्तरं । अग्नेर्गायत्रातोधिद्वेभ-
क्ता दैवतमाह तुः । समानां कृन्द-
सामृचौ ॥ २० ॥

ताराडादीनां कृन्दसामुत्तरं गायत्र्यादीनां कृन्दमां च देव-
ताः कथ्यन्ते । अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वेत्यारभ्य षष्ठौ कृन्दसां
भक्त्या दैवतमाह तुः समानां । तस्मादग्नेर्गायत्री भवति ।
सा वित्री उष्णिक् । सौमी अनुष्टुप् । बृहती बार्हस्पत्या ।
मैत्रावरुणौ विराट् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् । वैश्वदेवी जगती । कृ-
न्दसां दैवतज्ञाने धर्मः प्रयोजनं । भवत्येव संशये कृन्दसां दैव-
तेनाध्यावसायः । यथा तव स्वादिष्टा । शिवानः स-
ख्या इत्युष्णिगनुष्टुभोर्मध्याघृतन्नपूतमिति षड्विंशत्यक्षरे द्वे-
षष्ठौ दैवतेन स्वराजौ गायत्र्यावधायसीयेतेन विराजा-
वुष्णिगौ ।

नपंक्तिः ॥ २१ ॥

पंक्तेर्देवतमेतेऋचौनाहतुः । सप्तसुमधेयञ्चात्पंक्ति-
स्तस्मादिदमुच्यते ।

सातुवासवी ॥ २२ ॥

सापंक्तिर्वासवीवेदितव्या । १ ।

प्राजापत्यास्त्वतिछंदाः ॥ २३ ॥

याअतिछंदाअतिछंदांमिअतिजगत्यादीनितानिप्रा-
जापत्यानिज्ञेयानि ।

विछंदावायुदैवता ॥ २४ ॥

याविछंदाऋक्सावायुदैवतावेदितव्या । विछंदाअवां-
तरमेदाः पदपंक्तिः पुरउष्णिगाद्याः तावायथाज्ञेयाः ।

द्विपदापौरुषंछंदः ॥ २५ ॥

याद्विपदाऋक्सापौरुषीवेदितव्या ।

ब्राह्मीत्वेकपदास्मृता ॥ २६ ॥

याएकपदाऋक्साब्राह्मीस्मृता ।

एतेनैवक्रमेणैषां वर्ण्यतीभक्तिरु-
च्यते ॥ २७ ॥

येनक्रमेणकुंदसांढेवतसुक्तंतेनैवक्रमेणौषांवर्णतोभक्ति-
रुच्यते ।

श्वेतंचसारंगमतःपिशंगंकृष्णमेव-
चं । नीलंचलोहितंचैवसुवर्ण-
मिवसप्तमं । अरुणंप्रयामगौरि-
चवभ्रुवैनकुलंतथा ॥ २८ ॥

श्वेतंशंखवर्णंगायत्रं । द्विवर्णंशुक्लकृष्णमारंगमौषाहं ।
पिशंगंराचनावर्णंअनुष्टुभं । कृष्णमगुरुवर्णं बार्हतं ।
नीलमुत्पलवर्णं वैराज । लोहितमिन्द्रगोपवर्णं वैष्टुभं ।
सुवर्णरूपवर्णं जागतं । अरुणं प्रातःसंध्याभवर्णं पांक्तं ।
श्यामं कृष्णवर्णं अतिकुंदः । गौरं सिद्धार्थवर्णं विकुंदः ।
वभ्रु कपिलवर्णं द्वैपदंकुंदः । नकुलवर्णं एकपदंकुंदः ।
एतावतोदेवताः क्रमेणविधिः ।

पृश्निवर्णं वैराजं ॥ २९ ॥

पृश्निवर्णं बहुवर्णचित्रं वैराजम् । अथकस्माद्वैराज-
स्य द्विवर्णीपदेशः क्रियते । तत्र क्रमेणैवनीलत्वं मिहम् ।
नसिध्यति । कथं । एतास्तिस्त्रोविराजः अनुष्टुप्त्रेका-
पंक्तिरेका । द्वाभ्यांग्युनाचैका । तत्र पूर्वयोर्नीलवर्णः ।
अस्याः पृश्निरितिवेदितव्यं । एवमपि कथमेतदध्य-
वसीयते पूर्वयोः नीलः । अस्याः पृश्निरिति । निचृद्भु-
रिजोन्यूनाधिकयोः समीपोपदेशात् अस्याः पृश्निरि-
ति । परिशेषादितरयोर्नीलद्वयवसीयते । त-
योरप्येके क्रमात्पंक्तेरेवविराजो नीलत्वमगम्यन्ते ।

निचृच्छ्रावं ॥ ३० ॥

कृमिदूषितपत्रवर्णं निचृच्छ्रवति ।

पृषद्भुरिक् ॥ ३१ ॥

विद्रुमवत् भुरिग्भवति ।

ब्रह्मसामर्ग्यजुषकृन्दः कपिलंव-
र्णतः स्मृतं ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणःसामर्ग्यजुषांचकृन्दः वर्णतः कपिलं जटाक-
लापसूर्यरश्मिवर्णं स्मृतं ।

मा प्रमा प्रतिमो पमा समाच
चतुरक्षरात् । चतुरुत्तरमुद्यन्ति
पञ्चकृन्दांसितानिह ॥ ३३ ॥

मा । प्रमा । प्रतिमा । उपमा । समाचति । च-
तुरक्षराच्चतुरुत्तराणि तानिगायत्र्याः पूर्वाणि पञ्च-
कृन्दांसि वेदितव्यानि ।

हर्षिका सर्षि का^(१) सर्वमाचा
विराट्कामा । इक्षरादीनि मा-
दौनां वैराजान्यनुचक्षते ॥ ३४ ॥

इत्येतानिचक्षरादीनि चतुरुत्तराणि अष्टदशा-
क्षरपर्यंतानि मादौनां वैराजान्यनुचक्षते आचार्याः ।

अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बल-
वत्तरं । विद्याद्विप्रतिपन्नानां
पादवृत्ताक्षरैर्ऋचां ॥ ३५ ॥

पादैर्वृत्तै रक्षरैश्च विप्रतिपन्नामृचां सर्वत्रबलवत्तरं ।
निमित्तं अक्षराण्येवविद्यात् । यथा । सूर्येविषमासजा-
मि । पादैर्विप्रतिपन्नास्तिस्रो क्षरैर्जगत्प्रधावसीय-
न्त । नवानांनवतीनामिति पंक्तिः । अम्वप्रषो नवा-
चाप्रुपावसुइति । वृत्तैर्विप्रतिपन्नाक्षरै स्त्रिष्टुब्धप्रधावसी-
यते । यथायास्ते प्रजाअमृतस्येत्यनुष्टुप् । यथा च खेनः
सपत्नाअपते भवन्त्विति विष्टुप्रायेचाक्षरैरेवजगत्प्र-
धावसीयते । तथा मांधुरिन्द्रं नामदेवतेतिजगतीप्रा-
यवृत्ताभ्यां विप्रतिपन्नापित्रिष्टुप् ।

व्यूहेदेकाक्षरीभावान्पादेषूनेषु-
संपदे ॥ ३६ ॥

ऊनेषुपादेषु संपदिकर्त्तव्यायां एकाक्षरीभावांतसं-
धीन्व्यूहेत्पृथक्कुर्यादित्यर्थः । प्रेताजयतानरः । सास्मा-
केभिरेतरीनशृषैः । ऊनेष्विति किं । समंयज्ञंमधुमन्तं कृ-
धीनः । संपदइति कस्मात् । आइतायामोपगव्यन्त
इन्द्र मित्यत्र त्रयएकीभावापूर्वस्यैव व्यूहेनसंपत्तिसहेतुत-
योर्नकर्त्तव्योभवति ।

क्षैप्रवर्णाश्चसंयोगान्व्यवेयात्सह-
शैः स्वरैः ॥ ३७ ॥

क्षैप्रवर्णांश्चसंयोगान्सान्तस्था न्संयोगानित्यर्थः । व्य-
वेयात्व्यवधानंकुर्यादित्यर्थः । सदृशैः समानस्थानैः स्वरैः ।
अयं कथं जायते । उद्वत्स्वस्माभक्तुणोतनाट्टणङ्गोर्नपर्व-
विरदातिरश्चा । पादेषूनेष्विति छन्दसः संपदेद्वत्त्वे-
वानुवर्त्तते । ऊनेष्वितिकस्मात् । प्रत्यग्रभौष्वन्तमस्य-
नृणां । संपदद्वितिकस्मात् । अगोक्षस्य यदसस्तनागृ-
हद्वत्यवद्वौक्षेप्रवर्णौयौतत्रपूर्वणसंपतिसङ्केततरस्मिन्नकर्त-
व्यो भवति । अचकेचित् क्षैप्रसंघिकृतानं तस्यासंयोगान्
व्यूहेत् । एकाक्षरीभावानिति । एवंसिद्धे द्विति मन्यन्ते
तथां उद्वत्स्वस्माभक्तुणोतनाट्टणमिति व्यूहः कर्तव्यः ।
तत्सदृशैः स्वरैर्व्यवायः । अस्थतुयेस्वाभाविका अन्त-
स्थसंयोगा स्तेतूदाहरणत्वे नभवन्ति । यथात्वमभ्यस्त-
मश्मनस्परिद्विति । गोर्नपर्वविरदातिरश्चेति अयंव्यवायः
यकारवकारसंयोगे एवेष्यते । रेफलकारसंयोगयोर्न ।
कथं ज्ञायते । अयं ध्रुवोरयोणांचिकेतयत् इत्यत्र दीर्घत्व-
प्रतिषेधार्थं जामिषुजासुचिकेतेति चिकेतशब्दस्य पाठात् ।

पदाभेदेन पादानां विभागोभि-
समीक्ष्यतु । छन्दसः संपदं
तांतां यांयां मन्येत पादतः ॥३८॥

छन्दसः पादतो यांयां संपदं मन्येत तांतां सम्य-
वपूर्वमभिसमौच्य पादांश्चपञ्चात्यदानामभेदेन पादा-
नां विभागः कर्तव्यः । यदाप्युतरैः पादज्ञानहेतुर्वि-
रोधो भवति । यथा माधप्रन्दिनस्य सवनस्य षष्ठं हन्तयेत्ये-

तयोः पादयोः पदभेदेनाष्टाक्षरयोः क्रियमाणयोः यद्य-
पि प्रायवृत्तसंपङ्गवति । अनादृत्यतां माध्यंदिनस्य सव-
नस्येत्येवंविभागः कर्त्तव्यः । एकरालस्य भुवनस्येत्येवमेव ।

**प्रायोर्थोवृत्तमित्येते पादज्ञान-
स्यहेतवः ॥ ३६ ॥**

प्रायः अर्थः वृत्तः एतेपादज्ञानस्य हेतवोभवन्ति ।
त्रिष्टुभः प्रायो गोर्नपर्वविरदेति । दशाक्षरोव्यूहेनैका-
दशाक्षरः क्रियते । तथा अर्थः । सगृणानो अङ्घ्रिर्देव-
वानिति । तथावृत्तम् । अलाय्यस्य परशुर्नवाशतोमिति
प्रकृत्या एकादशाक्षरोविकर्षेण द्वादशाक्षरः क्रियते ।
वृत्तादेव अर्थीगिरः सघञ्चाजग्मुषीरिति पादांतः ।

**विशेषसंनिपातेतु पूर्वपूर्वं पर-
परं ॥ ४० ॥**

एतेषामेवविशेषाणां संनिपातेतु पूर्वनिमित्तं पूर्वभ-
वति । परंनिमित्तंपरंभवति । पूर्वोहेतुरुत्तराङ्गलीयानि-
त्यर्थः । त्वंचकर्त्तमनवेस्योनानित्यत्र प्रायोर्थ्याविरोधे-
प्रायो बलीयस्त्वादस्यात्स्योनानितिपादांतः । येषां पु-
नरर्थीबलीया स्तेषांमनवे स्योनान्यथइतिपादांतोगम्य-
ते । प्रायबलीयस्त्वादेव ऊर्ध्वीवाजस्य सनितायदंजि-
भिरिति पादांतःनसनिता । प्रायवृत्तविरोधे प्रायब-
लीयस्त्वा त्प्रत्यग्रभीषण्डतमस्य नृणामितिपादांतः ए-
कादशाक्षरएवभवति वृत्तादिकृष्यते । अर्थवृत्तविरोधे-

ऽर्थवलीयस्त्वात् यदग्नेस्यामहन्त्वं इति पादांतः । नटृत्ता-
दहमिति । एवं सर्वत्र बलावलमभिस्रमीक्ष्य पादं जि-
ज्ञासेत् । ३ ।

**अनुदात्तंतु पादादौ नोवर्जं वि-
द्यते पदं ॥ ४१ ॥**

चतुःषष्ट्यां पादादावनुदात्तपदं न विद्यते । उकार-
स्तु विद्यते । यथा उलोककृत्तुमाद्रिवोहरिथियं । उलोको-
यस्ते अद्रिवः । अयमपि पादांतज्ञानहेतुरेव । सर्वहेतुभ्यो
बलवत्तरः । तस्मात्सर्वान्वाधित्वा बतोवतासियमनैवत-
इति पादांतः । तथा च त्रायत्व सर्वसीति पादांतः ।

**पादादावनुदात्तंतु यदन्यत्तदि-
होदितं ॥ ४२ ॥**

तु पुनः पादादीयान्यनुदात्तानि पदानि तान्याचार्यः
सूत्रे पठति ; वशेस्तीयक्षसीत्यादयः ।

वशेस्तीयक्षसीत्येकं ॥ ४३ ॥

इदं चैकमनुदात्तं पदमस्ति वशे ऋषौ पादादावनु-
दात्तं पदमस्ति । इयक्षसि गायत्वा नमसागिरा ।

**तच्चेचा भिष्टइत्यपि । नेति पू-
र्वाणिसर्वाणि ॥ ४४ ॥**

आभिष्टइति च तच्चेनेति पूर्वाणिसर्वाणि । आभि-

ष्टेन्द्रद्योतयेतस्मिंस्तुवे अनुदात्तानिमर्वाणिमंति । स्तनयं-
तिशुभाः । रोचतउपाके । रोचतस्त्रधावः ।

मधुकुंदस्युतावधौ ॥ ४५ ॥

मधुकुंदसि ऋषौऋतावधौ इत्येकमनुदात्तमस्ति ।
ऋतावधौऋतस्येति ।

स्तोमशब्देपरे धायि ॥ ४६ ॥

स्तोमशब्देप्रत्यये अधायीत्येकमनुदात्तमस्ति । अ-
धायिस्तोमः ।

ऋतशब्दे परे सिधत् ॥ ४७ ॥

ऋतशब्देप्रत्यये सिधदित्येकमनुदात्तमस्ति । माय-
ज्ञोश्चस्य । सिधदृतायाः ।

हुवे तुराणां यत्पूर्वं ॥ ४८ ॥

हुवेतुराणामिति द्वैपदे यत्पूर्वपद तदनुदात्तं । प्रि-
यात्रोनामङ्गवेतुराणां ।

तप न्मरुत उत्तरं ॥ ४९ ॥

तपन्मरुतेद्वैपदे यदुत्तरं तदनुदात्तमस्ति । आयत्त-
पन्मरुतोवावशानाः ।

**प्रेदं ब्रह्मेति चैतस्मि न्सूक्ते पादो-
स्तिपंचमः । सर्वानुदात्तः षट्**

सहचवादित अतुर्दशः ॥ ५० ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वविद्येत्यस्मिन्सृक्ते सर्वानुदात्तः पा-
दोस्तिपञ्चमः । वृत्रहन्ननेघेति । अस्यैवसृक्तस्यादित-
अतुर्दशः पादः सोपिसर्वानुदात्तोस्ति । वसिश्चीपत
इति । एवमिमे सप्तसर्वा उदात्ताः सन्ति मधुकन्दस्येक-
कृताष्टधाष्टतस्पृशति । आभिष्टइति च तृचैकः । रो-
चतस्वभावः इत्येताभ्यांसहनव । नदशमाभवति ।

पादौ गायत्रैराजौ अष्टाक्षरद- शाक्षरौ ॥ ५१ ॥

अष्टाक्षरदशाक्षरपादौ गायत्रैराजौ विद्यात् ।

एकादशिद्वादशिनौ विद्या त्रैष्टु- भजागतौ ॥ ५२ ॥

एकादशद्वादशाक्षरौ पादौ त्रैष्टुभजागतौ विद्यात्ः ॥

वर्षिष्ठानिष्ठयोरिषां लघूपोत्तम- मक्षरं । गुर्वेतरयो ऋक्षु त वृत्तं छंदसांप्राहुः ॥ ५३ ॥

एषांपादानां वर्षिष्ठानिष्ठयो अष्टाक्षरद्वादशाक्षरयोः
पादयोः उपोत्तममक्षरं लघुभवति । यथा अग्निमी-
लेपुरोहितं । प्रदेवमक्षा मधुमंतइंदवइति । इतरोऽय

दशाक्षरैकादशाक्षरयोः उपोत्तमंगुरुभवति । शुधीह्वं
विपिपानस्याद्रेः । पिवासोममभिय सुयतर्द्धः । कृंदसां
ऋक्षुतवृत्तमाहुराचार्याः ।

**कृंदांसिवर्तते सर्वाण्यन्यै रतो-
ल्पशः । एतद्विकारा एवान्ये स-
र्वेतु प्राकृताः समाः ॥ ५४ ॥**

एतैःपादैः सर्वाणिकृंदांसि वर्तते । अतःएभ्योऽन्यै-
पादैरल्पशोवर्तते यैस्त्वग्ये पादास्ते एतेषामेवपादानां
विकारा भवन्ति । अष्टाक्षरात्पूर्वपादास्ते गायत्रपाद-
स्यविकारा भवन्ति । नवाक्षरोर्वैराजस्य विकारः यदि-
गुह्यपोत्तमः । अन्यस्तु गायत्रस्यैव । तयोदशाक्षरप्रभृ-
तिषु ये गुह्यपोत्तमास्तेवैष्टुभस्य येलघूपोत्तमास्तेजागत-
स्य सर्वेतुप्राकृताः येसमाःपादाः तेसर्वेसमावेदितव्याः
तेप्राकृता अष्टाक्षरादयश्चतुर्विधाः । यद्येवंनैतेसमाः ब-
हवोह्यष्टाक्षराः अल्पीयांसोदशाक्षरादयः । यद्येवंस-
माद्वत्येषांसंज्ञास्यात् । नसंज्ञायाः प्रयोजनमस्ति । ए-
वंतर्हि अन्योर्थः कल्प्यते । सर्वेतुप्राकृताःसमाः तुशब्दः-
पक्षव्यावर्त्तकः यदुक्तमेतेषां विकाराअन्येपादाद्वति त-
न् । तथासर्वेपादाः प्राकृताएवनान्योन्यस्यविकाराः ।
तस्मात्समाः नसंख्याकृतंतेषांसमत्वं । अपरे पुनरन्य-
थावर्णयन्ति । सर्वेतुप्राकृताःसमाः । सर्वेअष्टाक्षरप्रभृतय
श्चतुर्विधाःप्राकृताः समास्तुल्याभवन्ति । किमुक्तंभव-
ति । नान्योन्यस्य विकाराभवन्तीत्युक्तंभवति ।

एकएकपदैतेषां द्वौपादौ द्विप-
दोच्यते । तेतुतेनैवप्रोच्येते स-
रूपेयस्यपादतः ॥ ५५ ॥

तेषांचतुर्णां पादानां एकःपादःयस्याःसाएकप-
दा ऋगित्युच्यते । यथाऽमित्थां प्रजमानो न होता ।
तेषामेवचतुर्णां द्वौपादौयस्याः साद्विपदाऋगित्यु-
च्यते । साधुर्नष्टधनुरस्तेऽत्सुदति । ते-नैवकुंदसा-
प्रोच्येते तेद्विपदैकपदे । कुंदमांमध्ये यस्यकुंदसः-
पादतः सरूपेभवतः । यदिगायत्रस्य सरूपेभव-
तः । यदिविष्टुभःगायत्री द्विपदा विष्टुवेकपदादति ।

नदाशतस्येकपदाकाचिदस्तीति
वैयास्कः । अन्यत्रवैमघाः सैका-
दशिनौ मुखतोविगाट ॥ ५६ ॥

दाशतयेभवादाशतयौ काचिदेकपदानास्तीति या-
स्काचार्यवैमन्यते । अस्माकं याःएकपदास्ताः सर्वासा-
रूचां अध्यासान्नान्यते । अंतानित्यर्थः । किमविशेषिणा-
नेत्याह । अन्यत्र वैमघा एकपदायाःमातुस्यान्मुखतःवै-
मंद्रस्य । आदावित्यर्थः । दशिनौविरालेकपदास्त्येव ।

आहुस्त्वेकपदा अन्ये अध्य । सा-
नेकपातिनः । अध्यासानपिये-

केचित्त्वाहुरेकपदाद्दमाः २ आ-
वांसुमे सिक्त्यांवे उरौदेवाः सि-
षक्तुनः ॥ ५७ ॥

इमान्युदाहरणानि । आवांसुमेवरिमन्सूरिभिः प्यां ।
असिक्त्यां यजमानो न होता । उरौदेवा अनिवाधे-
स्याम । सिषक्तुन ऊर्जयस्वपुष्टेः । इति तानपि एकपा-
तिनः अध्यासानन्य आचार्या एकपदा आहुः । अस्मि-
न्पाठान्तरतातरमेत्येवमादौ नांपुनः पदानां अनेकपा-
दानां अध्यामानामेकपदाशंकैव न भवति । तस्मादुदा-
हरणान्युक्तानि ।

पादाएकाधिकाः सन्ति छंदसां-
चतुरक्षरात् । ५ । संत्यति छं-
दसां पादा एकोत्कर्षेण जागतात् ।
षोडशाक्षरपर्यन्ता एकश्चाष्टा-
दशाक्षरः ॥ ५८ ॥

छंदसाम्पादाश्चतुरक्षरात्प्रभृतिषोडशाक्षरपर्यन्ताः ति-
एकैकेनाधिकाः सन्ति एकोष्टादशाक्षरः न नमथ । अ-
ग्नेतमश्न । ऋध्यामात आहैः । नद्वशोदतौना । अग्नि-
मीले पुराहितं । तत्त्वावयं पितोवचोभिः । शुधीहवं-
विपिपानस्याद्रेः । पिवासीममभिय सुग्रतर्हः । प्रदेवम-
क्षामधुमंतर्हदवः । तमिंद्रंजोहवौमिमघवानसुग्रं ।

अपुरुषघ्नोऽप्रतीतशूरसत्वभिः । अभित्यं देवंसविता-
रमोऽग्न्योः कविक्रतुं । त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंतुवि-
शुष्मः । एते चतुरक्षरादारभ्य षोडशाक्षरपर्यन्ताः ।
अर्चामिसत्यसवं रत्नधामभिप्रियं मतिं कविं । एषचा-
ष्टादशाक्षरः । केचित्पाठांतरं वर्णयन्ति जागतादारभ्या-
ष्टादशाक्षरपर्यन्ताः पादा अतिछन्दसां विद्यन्ते तेऽप्याख्या-
ता इति ।

एकादशैव छन्दसि पादा येषोड-
शाक्षराः । सर्वे त्रिकद्रुकीयासु-
नाकुलोष्टादशाक्षरः ॥ ५६ ॥

छन्दसि संहितायां येषोडशाक्षराः पादाः एका-
दशैव ते सर्वे त्रिकद्रुकीयासु दृश्यन्ते यथा त्रिकद्रुकेष्विति सू-
क्तस्य प्रथमाष्टचत्वारः द्वितीयायां त्रयः पादाः चतु-
र्थ्योमेकः तृतीयायां त्रयः । एवं त्रिकद्रुकीयासु सर्वे-
भवन्ति । न कुलस्यार्धेऽष्टादशाक्षरः । अर्चामिसत्यसवं र-
त्नधामभिप्रियं मतिं कविमिति ।

अवर्महोऽविकर्षेण ज्येष्ठोदाश-
तयीष्ठचाम् ॥ ६० ॥

अवर्मह इदं त्वेषा अविकर्षेण सप्तत्यक्षरासाज्येष्ठाम-
हती दाशतयौषुस्तु । बहुक्षरेत्यर्थः ।

विकर्षेण तु पादैश्च सहिषर्द्धद्-

तिस्मृता ॥ ६१ ॥

विकर्षेण तु षट्सप्तत्यक्षरा भवति पादैश्चाष्टपदी भवति
तस्माज्ज्येष्ठा स्मृता । सहिषर्द्धौ न माकृतं तु विष्णुरिति ।

कनिष्ठा बहुपादानां भारद्वाजी-
पुरुतमं ॥ ६२ ॥

बहुपादानां ऋचां मध्ये कनिष्ठा अल्पाविंशत्यक्षरा भा-
रद्वाजी पुरुतमं पुद्गलां स्तोतृणामिति । ऋषिग्रहणा-
त्युद्धतमं पुद्गलामौशानमिति मास्तु ।

अविकर्षेण सौभरी प्रेष्ठम्बादि-
ऋसीयसी ॥ ६३ ॥

अविकर्षेण सौभरिणा दृष्टाप्रेष्ठमुप्रियाणामित्येषा ऋ-
सीयसी । अल्पाक्षरतरा भवत्येकौ न विंशत्यक्षरेति ।

विराजो द्विपदाः केचित्सर्वा
आहुश्चतुष्पदाः । कृत्वा पंचाक्षरा-
न्पादां स्तांस्तथाक्षरपंक्तयः ॥ ५० ॥

पञ्चानता युंगुहा च तंतमित्येवमादयः । याविरा
जो द्विपदास्ताः सर्वाः पंचाक्षरान्पादान्कृत्वा चतुष्प-
दाणाहुः ।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मा-

नंदपुरंवास्तव्यं वज्रटपुत्रोव-
 टकृते प्रातिशाख्यभाष्ये
 सप्तदशंपटल-
 म् ॥ ६ ॥

वार्हतोवृहतीपूर्वः ककुपूर्वस्तु-
 काकुभः । एतौसतोवृहत्यंतौ
 प्रगाथौभवतोद्वचौ ॥ १ ॥

योवृहतीपूर्वः सवार्हतः । ककुपूर्वीयः सकाकुभः ।
 उभावितौ सतोवृहत्यंतौ द्वचौ प्रगाथौ भवतः ।

त्वमंगप्र प्रवोयह्व माचिद्वृहदु-
 गायिषे । वार्हताः काकुभाना-
 हुस्तंगूड्यावयस्विति ॥ २ ॥

इमेते प्रगाथाः । त्वमंगप्रशंसिषः प्रवोयव्हं पुहृणां ।
 माचिदन्यद्विशंसत । वृहदुगायिषेवचः । काकुभानाहुः ।
 तंगूड्यास्वर्णं । वयमुत्वामपूर्यति ---

अनुष्टुब्धेचगायत्रा वेषत्रानुष्टु-
 भःस्मृतः । विराजावभिसंपन्नः
 पद्याक्षर्येसउत्थितः ॥ ३ ॥

एकानुष्टुप्हेचगायत्र्यौ एषप्रगाथ आनुष्टुभः स्मृतः ।
विराजौद्वेअभिसंपन्नः । पद्याचाक्षर्या च । पादैरनुक्ष-
रैश्चेत्यर्थः । दशपदाः सैकाविराट् । अशीतिरक्षराणि
अक्षर्यास इतिप्रतीकं । सपूर्व्योमहानामित्युत्थित इति
प्रशंसाकृता । अन्येप्रगाथाः षड्विः सप्तभिरष्टाभिर्वापादै
भवति । अयं तु दशभिस्तस्मादुत्थितइति प्रशस्यते ।

**आकृतिर्व्यपदेशानां प्रायश्चादि-
तश्चादितः ॥ ४ ॥**

आदितः प्रायेण प्रगाथः क्रियते । व्यपदिश्यते । वा-
हृतः काकुभश्चानुष्टुभइति तेषामादितोयच्छन्दस्तेनैव-
व्यपदेशः कृतो द्रष्टव्यः । नोभाभ्यां । यथागायत्रवा-
हृतइति ।

**गायत्र्यादिस्तु बार्हते प्रायोगा-
यत्रवार्हतः ॥ ५ ॥**

गायत्र्यादिबृहत्संतः एषप्रगाथः प्रायोगायत्रवार्हत
उच्यते । यथातमिंद्रदानमीमहे इति ।

**गायत्रकाकुभोनाम प्रायोभव-
ति काकुभे ॥ ६ ॥**

गायत्र्यादिः काकुबंतः प्रगाथः गायत्रकाकुभोनाम
वेदितव्यः यथासुनीथोघासमर्त्यइति ।

औशिहरणिहापूर्वः पङ्क्ता-

न्तः पाङ्क्तकाकुभः ॥ ७ ॥

उष्णिहापूर्वः सतो वृहत्यन्तः प्रगाथञ्चौष्णिह इत्यु-
च्यते यथा । यमादित्यासो अद्रुहद्विति । पङ्क्त्यन्तःककु-
म्पूर्वः पाङ्क्तकाकुभोनाम वेदितव्यः । यथा अदान्ते पौ-
रुकुत्स्यः । १ ।

तमिन्द्रं च मुनीथश्च यमादित्यास-
एव च । अदान्ते पौरुकुत्स्यश्च-
ताञ्च चोत्तनिदर्शनं ॥ ८ ॥

पुरस्तादेव निदर्शितान्युक्तानि ।

महासतो वृहत्यन्तो योमहा-
वृहतीमुखः ॥ ९ ॥

समहावार्हतोनाम । महासतो वृहत्यन्तोयः प्रगाथ
समहावार्हतवृत्त्युच्यते । यथा तंवः शर्वं रथेषु भमिति ।

वार्हतो वृहतीमुखः ॥ १० ॥

वृहतीमुखः जगत्यन्तोयः प्रगाथः सवार्हतरथत्युक्तमि-
त्येव ।

अथो अतिजगत्यन्तः ।

अपि चातिजगत्यन्तो वृहतीमुखो यो वार्हत एव सः ।
यथानेमिनमन्ति चक्षसेति ।

यवमध्योत्तरोपि च ॥ ११ ॥

यवमध्योत्तरो वृहतीमुखो योवाहंतएवसोपि । य-
था । वामौ वामस्य धूतयद्वति ।

वृहद्भिस्तंवोनेमिं चवामीवामस्य
ता ऋचः ॥ १२ ॥

पुरस्तादेवोदाहृताः ।

नहिते विपरीतान्तः ॥ १३ ॥

नहिते श्रुरराधसद्वत्यं प्रगाथो विपरीतांतः वृहती-
मुखः विपरीतांतो नाम वेदितव्यः ।

मोषुत्वा द्विपदाधिकः ॥ १३ ॥

मोषुत्वा वा घतश्चनेति प्राकृतएव प्रगाथः द्विपदाधि-
को वेदितव्यः । रायस्कामो वज्रहस्तमित्येतया सहि-
तो द्रष्टव्यः ।

अनुष्टुब्जगतीचैव विश्वं प्रामि-
रज्यंतं च ॥ १४ ॥

विश्वेषामिरज्यंतं वसूनामित्यं प्रगाथः अनुष्टुप्पूर्वः
जगत्यंती वेदितव्यः ।

द्विपदा वृहतीचैव सनोवाजेष्वि-
ति स्मृतः ॥ १५ ॥

सनोवाजेष्विता पुरुषमुनित्यं प्रगाथः द्विपदापूर्वः
वृहन्त्युत्तरः स्मृतः ।

ककुप्पूर्वस्तुकोवेद स्मृतः का-
कुभबार्हतः ॥ १६ ॥

ककुप्पूर्वोदृष्ट्यंतः काकुभबार्हतो नामाद्यंप्रगाथः
स्मृतः । कोवेदजानमेषामिति । २ ।

आनुष्टुभौषिहंविद्यात्तेमआहु
यआययुः ॥ १७ ॥

तेमआहुयययुरित्ययं प्रगाथः । तमानुष्टुभौषिहं
विद्यात् । अनुष्टुप्पूर्वा अपराउषिहाविति ।

तेनस्त्राध्वं वृहत्यादिबार्हतानु-
ष्टुभःस्मृतः ॥ १८ ॥

तेनस्त्राध्वं तेवतेत्ययं प्रगाथो वृहत्यादिरनुष्टुबंतो बा-
र्हतानुष्टुभःस्मृतः ।

अग्निंवः पूर्यमित्येषाऽनुष्टुप्पं-
क्तिरेवच ॥ १९ ॥

अग्निंवः पूर्यगिरेतिप्रगाथोऽनुष्टुप्पूर्वः पंक्त्यन्तः आ-
नुष्टुभःपांक्तइतिस्मृतः ।

यदधिगावो अधिगूककुप्च त्रि-
ष्टुबेवच ॥ २० ॥

यदधिगावो अधिगूइत्येषप्रगाथः ककुप्पूर्वः त्रिष्टुव-
तः काकुभस्त्रैष्टुभः स्मृतः ।

यदद्यवोमनुष्टुप्चैवोपदिश्यते ॥ २१ ॥

यदद्यवां नामेत्ययंप्रगाथः अनुष्टुप्पूर्वः त्रिष्टुबुत्तरः
षानुष्टुभः त्रैष्टुभः स्युतः ।

यत्स्थोदीर्घेति च त्वेषो वृहती त्रि-
ष्टुवेव च ॥ २२ ॥

यत्स्थोदीर्घप्रसङ्गानीत्येषप्रगाथः वृहतीपूर्वः त्रिष्टुबुत्त-
रवार्षितत्रैष्टुभइत्युच्यते ।

आयन्मावेनास्त्रिष्टुप्च जगती-
चोपदिश्यते ॥ २३ ॥

आयन्मावेना अरुहन्तस्येत्ययं प्रगाथः त्रिष्टुप्पूर्वः
जगत्युत्तरः त्रैष्टुभजागत इत्युपदिश्यते ।

तावृधं तावनुष्टुप्च महासती-
(१)मुखेति च ॥ २३ ॥

महासतीमुखेति विराट्पूर्वा त्रिष्टुबुच्यते । तावृ-
धंतावनुष्टुनित्ययंप्रगाथो ऽनुष्टुप्पूर्वः त्रिष्टुबुत्तरः षानु-
ष्टुभः त्रैष्टुभइत्युपदिश्यते ।

जागतं स्तवददा अभौप्रगाथ
स्त्रिष्टुबुत्तरः ॥ २४ ॥

अददाभौमइते वचस्यवइतिप्रगाथः त्रिष्टुबुत्तरः

(१) मुखेति विराट् इति खपुस्तकेपाठः ।

जागतइत्युपदिश्यते ।

उत्तरस्त्रिष्टुभ स्तस्मा जगत्यु-
त्तरउच्यते ॥ २५ ॥

तस्मादुत्तरः प्रगाथः ऋदंनमोवृषभाय स्वराजइति
जगत्युत्तरः त्रैष्टुभइत्युच्यते । ३ ।

त्वमेतां जनचद्वौद्वौ सघारा-
जेतिच स्मृतौ ॥ २६ ॥

त्वमेतां जनराज्ञोहिर्द्गिति द्वौ प्रगाथौ पूर्ववद्द्रष्टव्यौ ।
यथापूर्वो जागतः त्रिष्टुवुत्तरइत्युच्यते । तस्मादुत्तरः प्र-
गाथः यउद्वौर्दद्वगोपा इति त्रैष्टुभजागतइत्युच्यते ।
सघाराजासत्यतिः भूशुवउज्जनइतिच द्वौ प्रगाथौ स्मृतौ
पूर्वो जागतः त्रिष्टुर्बतः । तभ्येदेतेवज्जला अद्रिदुग्धा इति
त्रैष्टुभो जगत्युत्तरः

त्वमस्यपारे रजसो जागतौ त्रि-
ष्टुवुत्तरौ ॥ २७ ॥

त्वमस्य पारे रजसोव्योमनइति द्वौ प्रगाथौ त्रिष्टुवु-
त्तरौ जागतौ ज्ञेयाविति ।

सव्यंजनः सानुस्वारः शुद्धोवा-
पिस्वरोक्षरं ॥ २८ ॥

व्यंजनेनयुक्तः अनुस्वारेणसहितः अथवा ऽनुस्वा-
रव्यंजनाभ्यांरहितः स्वरः अक्षरसंज्ञकोभवति ।

व्यञ्जनान्युत्तरस्यैवस्वरस्यांत्यंतु
पूर्वभाक् ॥ २९ ॥

व्यञ्जनानि उत्तरस्यस्वरस्यैवांगं भवन्ति । तदस्य ।
तन्तः । अंतंतु व्यञ्जनं पूर्वमक्षरं भजेत् । तत् । वाक् ।

विसर्जनोयानुस्वारौ भजेते पू-
र्वमक्षरं ॥ ३० ॥

विसर्जनोयः अनुस्वारश्च पूर्वमक्षरं भजते । यः सो-
म । त्वंसोम ।

संयोगादिश्चैवं च ॥ ३१ ॥

संयोगादिर्वा पूर्वमक्षरं भजते । तस्य । यस्य ।

सहक्रम्यः परक्रमे ॥ ३२ ॥

क्रमेण सह क्रम्योवर्णः पूर्वमक्षरं भजते वा परक्रमे
सति । सन्निभम् । अर्कः । ऊर्जः ।

तथा । पूर्वं पादेन पञ्चाद्याभ्यां । दृतेरिवते दृकमस्तु
सख्यं द्रुति ।

मध्येवसानंतु चतुष्पदानां ॥ ३३ ॥

चतुष्पदानां मध्येऽवसानं भवति गायंतित्वा गाय
त्रिणुद्वति ।

चिभिः समस्तैरवरैः परैर्वा ॥ ३४ ॥

त्रिभिः समस्तैः पादैः पूर्वमवसानं भवति । पादेन-
उत्तरं यथा एत शंसमिन्द्रास्त्रयुष्टाम् । पादैर्वीत्रिभिः पर-
मवसानं भवति । पादेनपूर्वं अधीन्वत् सप्ततिं च सप्तचिति-

पंकत्यां द्विशोवा तत उत्तरेण
त्रिभिः परैर्वाविपरीतमेतत् ॥३५॥

पंक्त्यां पंचपदास्त्रित्यर्थः । द्विशः द्वाभ्यांद्वाभ्यां अव-
स्येत् । पादे नोत्तरमवसानं । अयं च क्रमिषणत्सूर्यस्येति ।
त्रिभिःपादैः परमवसानं वा । द्वाभ्यां पूर्वं । न किष्टं क-
र्मणानशदिति । एतद्विपरीतं वा । त्रिभिः पूर्वद्वाभ्या-
मुत्तरं । न किह्वामिनीमधीति ।

द्विशस्त्रिशोवा परतश्चतुर्भिः स्या-
त्षट्पदानामवसानमेतत् ॥३६॥

द्वाभ्यांद्वाभ्यां त्रिभिस्त्रिभिर्वा अवस्येत् विश्वान्देवा
मह्वामहे । एषातुकोषी तत्कीनां षट्पदाशस्यते अस्माकं
यः पंचमः पादः सतेषां न विद्यते । अस्मिन्पक्षे उदा-
हरणं । त्रिशोवा । त्रिभिः २ अवस्येद्वा । संचपः परि-
षस्त्रजे । अथवा परतश्चतुर्भिरवस्येद्वाभ्यांपूर्वं निष्कं-
वाद्याकृणवते । एवंत्रिविधं अवसानं षट्पदानां स्यात् ।

त्रिभिस्तु पूर्वं तत उत्तरं स्या द्वि-
शस्त्रिशोवा यदिवासमस्तं । द्वा-
भ्यां पुनः सप्त पदावसानं ॥ ३७ ॥

सप्तपदानां तु पूर्वमवसानं त्रिभिः पादैः स्यात् ।
तस्मादुत्तरं द्विधः । यथा सुषुमायातमाद्रिभिरिति । विशो-
वा यदि पूर्वमवसानं तदा उत्तरं समस्तं । चतुर्भिरित्यर्थः ।
अस्यानुवृत्तिः पूर्वसूत्राद्वा यथा नहिवांवित्रयामह इति ।
द्वाभ्यां पुनः पूर्वमवसानं उत्तरं समस्तं पंचभिः स्यात् ।
प्राञ्चक्षौपुरोरथमिति ।

द्वाभ्यांच मध्येष्टपदासु विद्यात् ॥ ३८ ॥

अष्टपदासु ऋक्षमध्येद्वाभ्यां अवसानं स्यात् । परिशि-
ष्टादाद्यंतयो स्त्रिभिस्त्रिभिरवसानं भवति । सहिशर्द्धेन-
मारुतंतु विष्वणिरिति । अग्निमीले दृतेरिवगायंत्ये त-
मधीन्विति । अयं चक्रं नक्षिष्टं च नक्षिर्द्देवामिनीमसि ।
विश्वान्देवान्हवामहे मक्षपोनिष्कं सुषुम । नहिवां प्रो-
षुसहिशर्द्धंश्च ताक्षचीऽचनिदर्शम् । यथाक्रमं पुरस्तादेव
निदर्शितानि ।

**द्वाभ्यांपादेनद्वाभ्यांतु तवत्यत्यं-
चपदाष्टिः । अव्यूहेनातिशक्वरी
तृतीयः षोडशाक्षरः ॥ ३९ ॥**

द्वाभ्यामवस्येत् । ततः पादेन । पुनर्द्वाभ्यां । तवत्य-
न्येनृतोयद्वंद्रे त्वत्रावसानं । सेयं पंचपदा आष्टिर्वि-
ज्ञेया । अव्यूहेनातिशक्वरी । अस्यास्तृतीयः षोडशाक्षरः ।

चतुर्भि स्ततएकेनाग्ने तमद्ये-

तिच ॥ ४० ॥

चतुर्भिः पूर्वमवसानं तत एकेन । अग्नेतमद्याश्वं न-
स्तोमैरिति ।

चतुर्भिस्तु परं द्वाभ्यां तव स्वादि-
ष्ठातृह्योः ॥ ४१ ॥

चतुर्भिः पूर्वमवसानं परं द्वाभ्यां । तव स्वादिष्ठाग्नेसं-
दृष्टिः । तृह्योराष्टणीमहे ।

भरद्वाजाय तच्चक्षुरधीदृक्षा दृ-
तेरिव । एतासु नव्यवस्यंत्येके
द्वादशकादिषु ॥ ४२ ॥

एतासु ऋक्ष एके अवसानं न कुर्वन्ति । भरद्वाजायाव-
धुक्ष तद्विताधेनुं च । तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रसुचरत्पश्ये-
म । अधौ न्वत्र सप्ततिं च सप्तचमधोदिदिष्ट । दृक्षाश्चिन्म
अभिपित्वे अरारणुर्गामृतेरिव तेष्टकमस्तु सत्यमहिद्र-
स्य । प्रश्नस्तु च इत्युक्तौ ॐकारपटलेऽक्षौ । अतश्च ।
तत्रैव व्याख्यातौ ।

सर्वाणि भूतानि मनोगतिश्च स्पर्-
शाश्च गंधाश्च रसाश्च सर्वशब्दा-
श्च रूपाणि च सर्वमेत त्तिष्ठन् ज-
गत्यौ समुपैति भक्त्या ॥ ४३ ॥

सर्वाणिभूतानि । सनःगतिःस्पर्शाःगंधाःसर्वेरसाः ।
ब्दाःरूपाणीत्येतत्सर्वं त्रिष्टुप्जगत्सौ भक्त्यासमुपगच्छतिथ

गुर्वक्षराणांगुरुवृत्तिसर्वं गुर्वक्ष-
रंचैष्टुभमेवविद्यात् ॥ ४४ ॥

यत्किञ्चित्स्थावरं जंगमं गुरुवृत्ति । तत्सर्वंगुर्वक्षरमेव
किंपुनर्गुर्वक्षरं । चैष्टुभमिति ।

लघ्वक्षराणां लघुवृत्तिसर्वं ल-
घ्वक्षरं जागतमेवविद्यात् ॥ ४५ ॥

यत्स्थावरं जंगमंलघुवृत्ति । तत्सर्वंलघ्वक्षरमेववि-
द्यात् । किंपुनर्लघ्वक्षरं । जागतमिति ।

यश्छंदसां वेदविशेषमेतं भूता-
निचतैष्टुभजागतानि । सर्वा-
णिरूपाणिच भक्तितोयः स्वर्ग-
जयत्येभि रथामृतत्वं ॥ ४६ ॥

योब्राह्मणः छंदसामेतं विशेषं वेद भूतानि-
चचैष्टुभजागतानिचयोवेद । सर्वाणिरूपाणि च ।
किमिति । योद्वादशाध्यायानां ब्रह्मणां चाध्यासं-
करोतिभूतानि च चैष्टुभजागतानिसर्वाणि रूपाणि च
भक्तितः सस्वर्गजयत्येभिरथामृतत्वं । एवमेवाचार्याणां
नमस्कारंदद्यात् शास्त्रांतिसा चार्याणां नमस्कारउप-
पद्यते । तस्माच्छास्त्रत्वं मुखेनास्त्रत्वे आप्नवत्संज्ञानि

वर्त्तयति । एकशास्त्रभाव प्रदर्शनार्थं संबन्धकुरोति ।
 संबन्धेप्रयोजनं पूर्ववदेव । नित्योहिवेदः । कः पुनरनि-
 त्यत्वेप्रसंगः । सर्वाणि श्रौतानि द्रुमानिच स्मार्त्ता-
 न्यांपूर्वैः सहातुल्यत्वाख्यादनित्यत्वं । तस्मान्नित्यत्वं ।
 नैषदोषः । एतस्य समाम्नायस्य वितान इतियोयं' नि-
 यम आरब्धः स एतेष्वपि प्रसज्यतां । वैतानिकसंज्ञालाभे
 सति नियमे ममाग्नेवर्च इति यथेत्थनंवर्ची वैश्वदेवः
 प्रयुज्यते । ममाग्नेवर्च इति प्रत्यचंमभिद्वव सर्वत्रेप्यते ।
 अग्न्याघेयोत्तरं कालंच नैवनिवर्त्तयितव्याः कथं प्राप्तिः
 सास्वते तैः पूर्वैर्द्वादशाध्यायाः सौनकस्य । अमीच-
 त्वार आश्वलायनस्य एवमप्राप्तसंज्ञाकिमिति निवर्त्तय-
 ति सकलं पुनर्नानाशास्त्रमादाय रामाचार्यप्रदर्शनाच्च
 स्वामिकुमारपुत्रे मुद्गले मनुधीमताक्रियमाणाय दं
 दत्तं । भात्रे शिष्यायधीमते वैष्टुभजागतानि योवेद भ-
 क्तितः सस्वर्गलोकं जयति । एभिः छंदोभिः अथ अ-
 मृतत्वंच गच्छति इत्याह भगवान् शौनकः । प्रलोकाः ।
 गायत्र्यादीनि छदांसि सोमेनवाह्यतः पुरा ॥ १ स्वर्ग्यं
 यशस्य मायुष्यं पुण्यं वृद्धिकरं शुभं । कीर्त्तिमृग्यं
 यशस्य च्छंदसांज्ञानमुच्यते । २ ।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मानंद-
 पुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव्रटक्षती
 प्रातिशाख्यभाष्ये अष्टादशं
 पटलं समाप्तमे ।

समाप्तोयं ग्रंथाः ।

जटा मालां शिखारिंखा ध्वजो दंडो रथो घनः ।
 अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥१॥ ब्रूया-
 त्क्रमविपर्यासक्रममीदृग्विनिर्दिशेत् । जटाख्यां विकृतिं धौ-
 मान्विज्ञायक्रमलक्षणम् ॥२॥ क्रमविपर्यासक्रममित्यस्यैव
 प्रपञ्चं विवक्षुः पूर्वोक्तमर्थमनूश्रधर्म विशेषमाह ॥ अनुलो-
 म विलोमाभ्यां विवारं हि पठेत्क्रमम् । विलोमे पदव-
 त्संधिरनुलोमे यथाक्रमम् ॥३॥ अनुलोमे पादान्तक्रमयोः
 पाठे यथा क्रमं प्रातिशाख्योक्तलक्षणविशिष्ट क्रमका लीन
 संध्यनतिक्रमेण संधिज्ञातव्या । विलोमे अनुपदव-
 त्पदेन तुल्यम् । ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्द्धचं स्या-
 दितो न्ततः । अंतं चादिब्रूयेदेवं क्रममालिति-
 कौर्तिता । ४ । पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः
 प्रचक्षते । क्रमाद्विचिचतुः पञ्च पदक्रममुदाहरेत् । ५ ।
 पृथक्पृथग्विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् । ब्रूयादादेः
 क्रमं सम्यगं तादुत्तरयेदिति ॥६॥ वर्गे वा ऋचि वा यस्य प-
 ठनं संध्वजः स्मृतः । क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्चक्रममुत्तरं ७
 अर्द्धर्चादेवमुक्तोऽयं क्रमदंडाभिधीयते । पादशोऽर्द्धचं-
 शो वापि संहं क्त्या दंडवद्वयः । ८ । अंतात् क्रमं पठेत्पूर्वं आदि-
 पर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमनयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥९॥
 लोक प्रसिद्धद्वितीयघनलक्षणमाह । शिखासुक्त्वा
 विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अयं घन इति प्रो-
 क्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् । १० । इति जटादिविकृतौनां
 लक्षणकारिकाः ।

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
Nos. 48, 59, 64, & 79.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीपण्डितयुगलकिशोरपाठकान्तेवासिना श्रीहिन्दुकालिज मध्यवर्ति श्रीरणवीरपाठशाला-
यां वेदशास्त्राध्यापकेन श्रीमत्पण्डितप्रभुदत्त शर्मणा संशोध्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRĀTISĀKHYA
OF THE RIGVEDA,
WITH THE COMMENTARY OF UVVATA.

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT

YUGALAKIŚORĀ VYĀSA,

And His Esteemed Pupil Pandit

PRABHUDATTA ŚARMĀ,

PROFESSOR OF VEDA, CENTRAL HINDU COLLEGE, BENARES.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.

1903.

Registered under Act XXV. of 1867. (ALL RIGHTS RESERVED.)

॥ श्रीः ॥

॥ भूमिका ॥

. किञ्चिदूर्न वर्षचितयं जातं श्रौतस्मार्ततत्त्वविदये-
सरै वैदिकधुरन्धरै रस्मद्गुरुवरैः श्रीयुगलकिशोर पा-
ठक इति सुगृहीतनामधेयैः पदव्याकृति-स्वर्गशिखा-
दिविषय व्युत्पत्सूनां वैदिकजनानां सुवह्णपकृतये
महतायासेनविचतुर्गण्यादर्शपुस्तकानि संपाद्य तेभ्यो
ऽति शुद्धं पुस्तकमेकं लेखयित्वा ग्रन्थस्यास्य ऋग्वेदप्रा-
तिशाख्यस्य सुद्रापणे तत्परै रभूयत । दुर्लभातिप्राची-
नग्रन्थरत्नानां जगति प्रचारार्थं षडपरिष्कारः श्रीयुत
हरिदासनामा गुप्तः श्रीयुतव्रजभूषणदासाज्ञया स्व-
कीय (बनारस सीरीजनामक) संग्रहे ग्रन्थमिमं स्वी-
चक्रे मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । परन्तु दुर्दैववशादस्माकं
प्रथमाङ्कपर्यन्तमेव कतिपयपत्राणि मुद्राप्य कृत्वा श-
रीरतया श्रीगुरुवरणा विहाय विनश्वरं देहमिमं श्री-
शिवसायुज्यभावं प्राप्नुवन् ।

आरब्ध-मुद्रणस्य परमोपकारिणो ऽमुष्य ग्रन्थस्य
गुरुभक्तिलेशात्ततः प्रभृति शोधनादिकार्ये यथावकाश-
महसुद्युक्तोऽभवम् । अथैतत्सौलभ्यकर्तृत्वेनास्मद्गुरुवर-
णानां यशस्सौरभोद्गारं विस्तारयन् ग्रन्थोऽयमोश्वरा-
मुग्रहेण शनकैरविन्दच्च समाप्तिम् । ग्रन्थस्यास्य सूत्र-
कारः विकालदर्शी महर्षिः शौनकः प्रसिद्ध एव

तिहास पुराणादिषु प्रेक्षावतामिति न तत्र वज्रवक्त-
व्यमस्ति ।

भाष्यकारश्च वेदार्थसौमांसा साम्राज्यासीनो भ-
गवानुव्वटाचार्यः कस्मिन् समये कतमं जनपदमल-
क्षकारेति विशेषतो मथान निर्धारितं स्तथापि वि-
द्यारण्य—श्रीमाधवाचार्यं समकालिको महीधराचा-
र्यात्प्राचीनः शुक्लयजुः संहिताभाष्य—यजुर्वेदप्राति-
शाख्यादि निबन्धज्ञदुव्वटाचार्योऽस्तीति यजुः संहि-
ताभाष्यारम्भ एव ।

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं ।

भाष्यं विलोच्योव्वट माधवीयमिति महीधरोक्त्या-
स्फुटीभवति । उपक्ततोऽस्म्यस्य मध्ये मध्ये निरीक्षणा-
दिसाहाय्यद्वारा हिन्दूकालेजमध्यवर्त्ति श्रीरणवी-
रपाठशालायां व्याकरणशास्त्राध्योपकैरस्त्रदगुरुवर
श्रीअनन्तरामशर्माभिः । पुस्तके ऽस्मिन् सौस-
काक्षर योजकदोषेण ममदृष्टिदोषाद्वा क्वचिदय-
शुद्धय उपलभ्येरन् ताः शोधयित्वा गुणैकपक्षपातिनो
महाशया विपश्चितः अमं मे सफलौकुर्वन्त्विति सप्रश-
यमभ्यर्थये सज्जनान् । प्रीयतां चासुना व्यापारेण स-
र्वान्तर्यामौ विश्वेश्वरः श्रीशङ्कर इति निवेदयते ।

श्रीकाश्याम
सं० १९१० आग्रहायण
सुवि १० रवौ

} आदिगौडोपाधिक
श्रीप्रभुदत्तशर्मा मिश्रः ।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 79.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उम्बटकुतभाष्ययुतम् ॥

श्रीपण्डितयुगलकिशोरपाठशालेवासिना श्रीहिन्दुशालिना मध्यवर्ति श्रीरघुवीरपाठशाला-
यां वेदशास्त्राध्यापकेन श्रीमत्पण्डितप्रभुदत्त शर्माया संशील्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRÂTISÂKHYA
OF THE RIGVEDA,
WITH THE COMMENTARY OF UVVATA.

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT

YUGALAKIŚORA VYÂSA,

And His Esteemed Pupil Pandit

PRABHUDATTA ŚARMÂ,

PROFESSOR OF VEDA, CENTRAL HINDU COLLEGE, BENARES.

Fasciculus IV.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot

Printed at the Vidya vilas Press
BENARES.

1903.

सूची प्रथम ।

[illegible]

विज्ञापनम् ।

—:०:—

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
विज्ञाना बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये अपि विद्वांसः शोधयन्ति । वैभक्त-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्यः तैस्तदे-
कैकस्व खण्डस्य ॥१॥ मुख्यं प्रापणव्ययञ्च ॥ देवः । अन्यैर्मे-
हाशयैर्यः कानिचित् खण्डानि संग्राहाणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानि
१) मुख्यं प्रापणव्ययञ्च ॥ देव्य इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

४० भा०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि १२	१२ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुरुयशुःजातिशास्त्रम् सभाष्यं	५ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३ ०
रत्ननक्षत्ररः खण्डानि ८	८ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
विश्वविद्वत्तानं किरणावलीटीकासंवलितप्रयासपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
मैत्रकार्प्यसिद्धिः खण्डानि ३	३ ०
महर्षिकाशीबनप्रणीतं शुरुयशुस्तर्कानुवाकसूत्रम् सभाष्यं	१ ०
अरुणभट्टाचार्यकाशिकराजसभाष्यम् खण्डानि १	१ ०
(इष्टतः) वैद्याकरणभूषणम् पदार्थवीथिकासहितम्	३ ०
किरणगोपपात्रः सटीकभाष्यसहितः खण्डे ५	५ ०
अरुणभट्टाचार्यम् (पञ्चपादिकाविवरणसम्बन्धितम्)	३ ०
कात्यायनीकावली (अष्टमः)	३ ०

प्रकाशकः द्वा. सी. ए. विद्यापीठम्

वाराणसी ३०

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतदिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	१	०	०
लघुकौमुदी दिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतदिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्.	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका दिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुद्रावली दिनकरदिप्पणीसहिता	४	०	०
रूपसंग्रहः	०	१	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । वैर्मा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च २) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां-
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च २) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

रु० आ०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३ ०
ऋग्वेदीयशौनकाप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४ ०
विचरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुभासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	८ ०
वदन्तदीपः (भीमगवद्वामानुजाचार्यविरचितः) खण्डे १ १	१ १ ०
दुपट्टीका खण्डानि ३ ३	३ ३ ०
पातञ्जलदर्शनम् श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति ख० १	१ ०
पाणिनीयमिताक्षरा । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रभीमदत्तमहामुद्रणीता ख० २ ३	२ ३ ०
न्यायकीलावली (-वस्त्रणा)	० ०

ब्रजभूषण दास और कल्याणी

चांदनीचौक के उत्तर तारे लक्ष्मणनगर ।

NIHAR CH. CHAKRAVARTI, B. A.
KAYETTULI, DACCA.

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PĀNDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, Ph. D.
No. 64.

महर्षिशीनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उल्लेखितभाष्ययुतम् ॥

श्रीवशिष्ठमुनयकिरीटपाठशालेवासिनां वैदिकशान्ति संस्थापित भास्करपाठशाळा
प्रधानाध्यापकेन श्रीवत्सनाथरायण मन्दिराध्यापकेनच श्रीमद्वीरभद्रभास्करेण
श्रीमद्विश्वनाथप्रभुदत्त सर्मणा संशोधितं प्रकाशितम् ।

SAUNAKA'S PRĀTISĀKHYA
OF THE RIGVEDA,

WITH THE COMMENTARY OF UVVATA

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT

YUGALAKIŚORA VYĀSA,

A SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

And His Esteemed Pupil Pandit

PRABHUDATTA SARMA,

Fasciculus III,

BENARES

Printed by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

and sold by M. D. GUPTA

Chaukhamba Sanskrit Book Depot

Printed at the Vaidya Press

Dacca

1911

बनारस संस्कृतसीरीज़

षष्ठांश

वाराणसीसंस्कृतपुस्तकावली ।

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	भा०
द्वान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
सङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
प्रवार्तिकम् खण्डानि १०	१०	०
शायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजु.प्रातिशाख्यम्		
सभाष्यं खण्डानि ६	६	०
व्याकरणिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
न्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
गङ्गाधरः खण्डानि ८	८	०
भाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
षिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपाद-		
प्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
प्रासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
हर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम्		
सभाष्यं खण्डानि ३	३	०
वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डे २	२	०
त) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्		
खण्डानि ४	४	०
रणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
दीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्यव्याख्यानम्)		
खण्डे २	२	०
पलीलावती (यन्त्रत्वा)	०	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसीरीजनान्नी वाराणसीयसंस्कृतपुस्तकावली ।

—:०:—

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभा
निषद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानु
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजा
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैः
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्त
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यै
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डा
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

ब्रजभूषणदास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क
बनारस ।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, Ph. D.

No. 59.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीपण्डितयुगलकिशोरपाठकान्धवासिना मैथिलस्वामी संस्थापित भास्करपाठशाला प्रधा-
नाध्यापकेन श्रीसत्यनारायण मन्दिराध्यापकेनच श्रीमद्गौड़वंशावतंसम श्रीमत्पण्डित
प्रभुदत्त शर्मेणा संशोध्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRÂTISÂKHYA
OF THE RIGVEDA,

WITH THE COMMENTARY OF UVVATA.

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT

YUGALAKIŚORA VYÂSA,

A SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

And His Esteemed Pupil Pandit

PRABHUDATTA ŚARMĀ.

Fasciculus II.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,

BENARES.

1901.

सूचीपत्रम् ।

गोलप्रकाशः	२	८
जातकतत्त्वम्	०	१२
तर्कसंग्रहः	०	१
दत्तकमीमांसा	०	८
धातुपाठः	०	२
धातुरूपावली	०	२
परिभाषापाठः	०	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२
प्रथम परीक्षा	७	२
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४
बीजगणितम्	१	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०
मुद्राराक्षस	०	१२
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४
लक्षणावली	०	२
लीलावती महामहोपाध्यायपण्डितसुधाकरद्विवेदी- कृतटिप्पणीसहिता	१	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१
वाक्यकुसुमाञ्जली	१	०
विनयपत्रिका	०	६
विष्णुसहस्रनाम	०	१
व्याकरणकौमुदी उपक्रमणिका का दूसरा खण्ड	१	०
शब्दरूपावली	०	१
शृङ्गार सप्तशती	१	८
समासचक्रम्	०	१
समासचन्द्रिका	०	१
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	५	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४
सिद्धान्तकौमुदी	३	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१

